

ОЛЛІ ВЕХВІЛЯЙНЕН

ФІНЛЯНДІЯ

В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І РОСІЄЮ

ОЛЛІ ВЕХВІЛЯЙНЕН

**ФІНЛЯНДІЯ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І РОСІЄЮ**

ОЛЛІ ВЕХВІЛЯЙНЕН

ФІНЛЯНДІЯ

В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І РОСІЄЮ

TEMP
PORA

ББК 63.3(4 фін) 6:81.2
УДК 94 (480) «1939/1945»=ОЗ.111
В 39

Переклад: Єлизавета Лохіна

Редакція: Лесь Белей
Коректура: Леся Марченко
Дизайн: Юрко М. Барабаш

Олі Вехвіляйнен.
Олі Вехвіляйнен. Фінляндія в другій світовій війні:
між Німеччиною і Росією. — К.: Темпора 2010

ISBN 978-966-8201-47-9

Книжка Оллі Вехвіляйнена розкриває непросте геополітичне становище Фінляндії в Другій світовій війні. Автор аналізує складні політичні, суспільні та економічні аспекти перебування країни «між Німеччиною та Росією». Книжка коротко, але докладно описує постання фінської державності, Зимову війну 1939–1940 р., фінську участь у Другій світовій війні та післявоєнний період у країні.

Видання розраховане на істориків, політологів, усіх, хто цікавиться запропонованою тематикою.

Перша публікація здійснена англійською «Palgrave Macmillan», відділом «Macmillan Publishers Limited» під назвою «Finland in the Second World War» професором Оллі Вехвіляйненом. Це видання перекладено та видано за згоди «Palgrave Macmillan». Автор залишив за собою право ідентифікуватися як автор цього видання.

Видання здійснено в рамках видавничих проектів «ЕСЕМ Медіа Україна»

Використані ілюстрації — Колекція/Fotobank.ua

© Olli Vehviläinen, 2002
© ЕСЕМ Медіа Україна, 2010
© Темпора, 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК КАРТ	6
ДО УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА	7
1 ВІД ПІВНІЧНОЇ ОКОЛИЦІ ДО СУЧАСНОЇ НАЦІЇ	8
2 ХМАРИ ЗГУЩУЮТЬСЯ	25
3 У ЗАТІНКУ НАЦИСТСЬКО-СОВЕТСЬКОГО ПАКТУ	41
4 ЗИМОВА ВІЙНА	59
5 ФІНЛЯНДІЯ СТАЄ НА БІК НІМЕЧЧИНИ	91
6 ФІНСЬКА ВІЙНА ВІДПЛАТИ	109
7 СУСПІЛЬСТВО ПІД ТЯГАРЕМ ВІЙНИ	131
8 ПОШУК ШЛЯХІВ ДО МИРУ	143
9 ФІНЛЯНДІЯ ВИХОДИТЬ З ВІЙНИ	159
10 РОКИ ЗАГРОЗИ	179
11 ПІДСУМОК	197
ПРИМІТКИ	207
БІБЛІОГРАФІЯ	223
ПОКАЖЧИК	241

ПЕРЕЛІК КАРТ

- 1.1 ФІНЛЯНДІЯ ПІСЛЯ МИРУ В ТАРТУ 1920 РОКУ.
- 3.1 СКАНДИНАВІЯ ТА БАЛТІЯ У 1939 РОКУ.
- 3.2 СОВЕТСЬКО-ФІНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ,
ЖОВТЕНЬ-ЛИСТОПАД 1939 РОКУ.
- 4.1 ЗИМОВА ВІЙНА, 30 ЛИСТОПАДА 1939 —
13 БЕРЕЗНЯ 1940 РОКУ.
- 6.1 ФІНСЬКИЙ ФРОНТ У 1941 РОКУ.
- 9.1 ПІВНІЧНИЙ ТЕАТР БОЙОВИХ ДІЙ У 1944 РОКУ.

ДО УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА

Друга світова війна, будучи найбільшим конфліктом в історії людства, принесла небачену деструкцію і забрала мільйони життів. Додатковими геополітичними наслідками стали перебудування міжнародних відносин та суттєві зміни в соціальних та економічних структурах. Події Другої світової війни, особливо після завершення холодної війни та розпаду ССРСР, отримують нове, повніше висвітлення. У книжці я ставив собі за мету докладніше описати досвід Фінляндії, беручи до уваги геополітичний контекст.

«Фінляндія в Другій світовій війні» вийшла вперше у 2002 році. Мені приємно, що тепер із книжкою зможуть ознайомитися також українські читачі.

Проф. Оллі Вехвіляйнен

1 ВІД ПІВНІЧНОЇ ОКОЛИЦІ ДО СУЧАСНОЇ НАЦІЇ

Фінляндія — справжня донька Балтійського моря. Вона лежить в обіймах його заток: Фінської на півдні та Ботнічної на заході. На схід від неї простяглися безкраї ліси і болота Північної Росії. Уздовж її підступних південних берегів ще в доісторичні часи проліг морський шлях до Русі. Ним послуговувались вікінги у своїх експедиціях на схід та чимало інших мореплавних народів потому. Море було для фінів битим шляхом до міст Європи. Можливо, вони й жили далеко від цих осередків цивілізації, але не були цілковито від них відрізними.

У Середні віки Фінляндія стала полем бою за верховенство між Швецією та руським князівством Новгородським, і водночас її втягнули в конфлікт двох церков: католицької та православної. Поступово Швеція підкорила більшість заселених фінами територій, і на далекій півночі сформувався останній плацдарм західного християнства. Карелію, землю найсхідніших фінських племен, що простягалася від Білого моря до озера Ладоги та Фінської затоки, переполовинили: східна її частина відійшла Новгороду, а згодом — Росії, й опинилась під пануванням православної церкви. Таким чином кордон, прокреслений мечем між фінською та російською Карелією, також став межею двох культур.

Швеція уважала Фінляндію не завойованою землею чи колонією, а невід'ємною складовою єдиного королівства Швеції. Її панування принесло у Фінляндію західну культуру; лютеранську віру; свободу селян, поширену по всій Скандинавії; зачатки загальної освіти; верховенство права

та ефективне врядування. Ще одним спадком шведського правління стала двомовність. Шведська була мовою управлінців, вищої освіти та аристократії, а переважна більшість населення розмовляла фінською¹. Коли Росія наростила м'язи, Швеція була вже не в силах утримувати Фінляндію. У 1709 році Пётр Великий розгромив шведську армію в Полтавській битві, і Швеція безповоротно втратила свої позиції супердержави на берегах Балтії. Посеред земель, населених фінами і відвойованих у шведів, Пётр I заснував свою нову столицю — Санкт-Петербург.

Проте Росії довелося чекати доби Наполеонівських війн, аби нарешті завоювати решту Фінляндії. З метою умиротворення країни, у лютому 1809 року Александр I пообіцяв фінським представникам у Боргоському сеймі (зараз Порво), що збереже релігію і права, якими фіни доти користувались. Фінляндія стала великим князівством під патронатом російського царя із власною адміністрацією, де всі посади обіймали чиновники-фіни. Не втратили чинності і закони доби шведського панування, а шведська мова залишилась мовою управлінців. Фінляндія, що доти була одним із найбільш упосліджених закутків Європи, стала заможнішою. Багатство країни і до сьогодні спирається на ліси. На ринках Західної Європи зростає попит на фінський будівельний ліс, фінська промисловість скористалася привабливими митними пільгами в межах Російської імперії, а фінський метал, текстиль і паперова продукція знайшли для себе величезний ринок збуту.

Зв'язок з імперією не призвів до русифікації Фінляндії; навпаки, її окремішній статус із часом усе більше утверджувався. Серед чисельних меншин Російської імперії це велике князівство із тримільйонним населенням користувалось особливим, упривілейованим становищем. Його мешканці сповідували лютеранство і розмовляли фінською або шведською — своїми рідними мовами. Князівство мало власний сейм, власну монету, власну залізницю і власну армію. Фінська на рівні зі шведською стала другою офіційною мовою, а внаслідок частих запеклих суперечок довкола мовних питань фінськомовне населення зміцнило свої позиції в суспільстві. Культурні зв'язки фінів із Росією були слабкими. У царині освіти, промисловості та церкви країна передусім підтримувала відносини з Німеччиною та Скандинавією. Література, живопис і музика Фінляндії розвивались у руслі західноєвропейських течій. Назагал, у питаннях соціального устрою, освіти і технологій фіни вважали себе

розвинутішими за Росію. З іншого боку, Росія була вигідним торговим партнером, і належність до імперії забезпечувала фінансам чимало переваг. У них не було підстав прагнути незалежності, поки Росія дозволяла їм жити власним життям². Однак саме ця свобода опинилась під загрозою, коли ХІХ століття добігло свого кінця.

Російські націоналісти почали критично ставитись до привілеїв, якими користувались народи-меншини на околицях імперії. Вони заговорили про єдину і неподільну Російську імперію. Державна служба почала сприяти централізації влади, як це діялось у багатьох європейських країнах. Александр І та його наступники на троні формально підтримували фінську конституцію, на якій ґрунтувалась автономія краю, але росіяни поставили її під сумнів. Вони вважали, що Фінляндія належить Росії на правах завоювання. Слід визнати, що фіни вміло скористались поблажливістю своїх правителів, щоб здобути для себе усі можливі привілеї, але всі вони могли бути скасовані за бажання імперії. У 1898 році Ніколай ІІ призначив генерал-губернатором Фінляндії енергійного Ніколая Бобрікова, і той заходився впроваджувати політику інтеграції. Політика російського уряду, безумовно, не призвела до возз'єднання Фінляндії з імперією; насправді вона мала цілковито протилежний ефект. Фіни, доти лояльні піддані російського царя, почали чинити опір русифікації. Під час цього опору вони усвідомили, що захищають свої законні права, західну культуру і нордичну свободу особистості від імперського деспотизму.

Після поразки в Російсько-японській війні у жовтні 1905 року Росія потерпала від цілої хвилі страйків, що похитнули позиції царату. Ця хвиля докотилась і до Фінляндії. Соціалісти та неосоціалісти об'єднались під стягом соціальної демократії, взяли участь у загальному тижневому страйку, через який життя в країні зупинилось. Загальний страйк став проривом фінської демократії. Сейм, цей залишок доби шведського панування, де не було представників більшої частини населення, був розпущений, і Парламентський акт 1906 року запровадив загальне виборче право. Фінські жінки першими у світі одержали право вибирати і бути вибраними. У новому однапалатному парламенті із 200 місць соціал-демократи здобули 80.

Щойно ситуація в Росії стабілізувалась, було відновлено заходи, спрямовані на русифікацію Фінляндії. З погляду росіян це була справа модернізації імперії і перетворення її на централізовану і національно уніфіковану державу. Фіни,

натомість, відчули, що весь їхній спосіб життя опинився під загрозою. Зростання напруги між великими державами почало дедалі сильніше впливати на позиції Фінляндії. З метою захистити Санкт-Петербург росіяни заходилися будувати систему фортифікацій, названу «Морською фортецею П'ютра Великого», що мала ізолювати Фінську затоку.

Раптовий спалах Першої світової війни та поразки росіян у протистоянні з Німеччиною сповнили серця багатьох фінів сподіваннями на позитивні зміни. Студенти почали обмірковувати можливість повстання. Природно, що для цього були потрібні досвідчені вояки і зброя. Фінські активісти звернули свої погляди на Німеччину, чия стратегія включала підтримку незадоволених національних меншин імперії з метою послабити противника. Німеччина погодилась навчити фінських добровольців, які сформували *Königlich Preussisches Jägerbataillon 27* (27 Королівський прусський єгер-батальйон). Ці *jägers* (єгері) згодом відіграли суттєву роль.

Монархію в Росії було повалено в ході революції в березні 1917 року. Тимчасовий уряд вирішив продовжити участь у війні, і придушені амбіції імперських меншин тепер вийшли на перший план. Однак тимчасовий уряд за підтримки лібералів та низки поміркованих лівих прагнув зберегти імперію недоторканною і не дати відокремитись прикордонним народам. Уряд поквапився відновити колишні привілеї, але застеріг за собою колишні царські повноваження, відкинувши вимоги повної внутрішньої незалежності.

Прихід до влади більшовиків у листопаді цілковито змінив ситуацію. Советський уряд оголосив, що погоджується на відокремлення національних меншин. У Фінляндії ідея повної незалежності віднаходила дедалі більшу підтримку. Більшовицька революція схвилювала суспільство ще більше, і коли старий лад занепав, робітники почали формувати загони Червоної гвардії, тоді як неосоціалісти створили власну Цивільну гвардію. Присутність у країні російських революційних військових загонів надихала робітників, які дедалі частіше почали перебирати справи у власні руки. Це посилювало бажання неосоціалістів цілковито порвати відносини їхньої країни з революційною Росією і уряд П. Е. Свінгунуда звернувся до Німеччини за допомогою, щоб вигнати з країни російські війська.

По суті, військовою метою Німеччини на сході було послабити Росію шляхом відокремлення її західних прикордонних територій. Утворені таким чином нові держави мали бути залежними від Німеччини. У серпні 1917 року

генерал Еріх Людендорф, один з лідерів, який насправді визначав політику Німеччини, заявив Королівській раді, що відокремлення України і Фінляндії від Росії було у військових та економічних інтересах Німеччини. Коли в Росії на початку листопада до влади прийшли більшовики, Німеччина усвідомила, що її час настав. Першорядним завданням німців було укласти мир із Росією, аби зосередити свої сили для вирішального удару на Заході.

Ніщо не ставило цей план під загрозу. Проте більшовицька доктрина про право неросійських націй на самовизначення давала право на відокремлення Фінляндії від Росії, і Німеччина могла перетягнути Фінляндію у свою сферу впливу, не ризикуючи сепаратним миром з Росією. 26 листопада до Людендорфа прибули посланці з Фінляндії, які привезли з собою прохання фінського уряду про допомогу. Генерал не дуже хотів посилати свою флотилію в північну Балтику взимку — у темряву, туман, просто на російські міни. Однак він порадив Фінляндії якнайшвидше проголосити свою незалежність і вимагати виведення з країни російських військ, та обіцяв їй підтримку з боку Німеччини.

Це розвіяло рештки вагань фінів перед рішучим кроком. 6 грудня 1917 року парламент ухвалив підготовлену урядом декларацію, яка проголошувала Фінляндію незалежною республікою. Соціал-демократи, що перебували в опозиції, також підтримали незалежність, але, на їхню думку, її слід було досягти шляхом угоди з Росією. Уряд Свінгувуда волів не мати нічого спільного з російським урядом на чолі з В.І. Леніним, однак мусив рахуватися з побажаннями Німеччини. Та усе ще не хотіла дратувати советський уряд, із яким саме вела перемовини про укладання миру, тому порадила фінським лідерам звернутись до російського уряду з проханням визнати незалежність Фінляндії. Свінгувуд особисто взявся передати це прохання. 31 грудня, за кілька хвилин до півночі, фінській делегації передали документ Ради народних комісарів про визнання республіки. Коли Свінгувуд захотів висловити свою подяку Леніну особисто, той вийшов до фінів, і визнання фінської незалежності було скріплено рукоштовпаннями.

Однак визнання незалежності Фінляндії Леніним і Радою народних комісарів не було подарунком. Ленін був переконаний, що невдовзі революція пошириться за кордони Росії і передусім спалахне в Німеччині. За його розрахунками, визнання фінської незалежності розвіє національні упередження фінів і сприятиме утвердженню революційної

справи на їхніх землях. А щойно революція переможе, національні держави неминуче стануть недоречними³.

Фінська незалежність розпочалася з трагедії. У січні 1918 року уряд вирішив відновити лад у країні, якій загрожувала діяльність Червоної гвардії та російських солдат. Це завдання було поставлене перед генералом К.Г. Маннергеймом, фінським аристократом, який зробив кар'єру в російській армії, а після революції повернувся на батьківщину. Вночі 27 січня 1918 року Цивільна гвардія роззброїла російський гарнізон у провінції Остроботнія на заході Фінляндії. У той же час революціонери за підтримки Леніна взяли під свій контроль робітничі організації і спровокували повстання. Це стало початком громадянської війни між «білими» і «червоними», яка тривала майже чотири місяці. Спочатку червоні захопили південну частину країни, а білі отаборились на заході та півночі. Цивільна гвардія становила кістяк Білої армії. Більшість солдатів складали земельні селяни та середній клас. Сили червоних майже цілковито складалися з міського пролетаріату та сільської бідноти. Усю свою зброю вони одержували з більшовицької Росії, і певна кількість росіян воювали пліч-о-пліч з ними. У цей час білі користувались підтримкою Німеччини, яка почала їм зброю. Німеччина також дозволила jägers (тобто єгерям), які воювали на її боці як добровольці, повернутись додому, щоб приєднатись до урядового війська.

Коли німецькі загони почали насуватись на Петроград (саме таку назву одержав Санкт-Петербург у 1914 році), значення Фінляндії сильно зросло. Коли в середині лютого мирні перемовини з більшовиками провалились, Німеччина пішла в наступ. Більшовики були абсолютно нездатні чинити бодай якийсь опір. Німці швидко захопили Естонію. Втручання у фінську громадянську війну давало їм шанс взяти під свій контроль північне узбережжя Фінської затоки. На початку квітня німецька дивізія висадилась на південному березі Фінляндії і захопила Гельсінкі. Уряд, що складався з червоних, утік до Росії.

Над тими червоними, які капітулювали, вчинено жорстоку розправу. Кількість засуджених до смерті та вбитих до сьогодні залишається спірною. За підрахунками істориків понад 12 тис. осіб померло від голоду і хвороб у переповнених концтаборах. Ці події розкололи націю, і знадобилось чимало часу, аби ця рана загоїлась. Не існує навіть загальноприйнятої назви для трагедії 1918 року: білі називали її «війною за визволення», аби підкреслити, що вона мала

забезпечити незалежність країни. Згодом було прийнято альтернативну назву: «громадянська війна», яка наголошувала на суперечностях і чварах всередині фінського суспільства, що й спричинили конфлікт.

Унаслідок громадянської війни населення Фінляндії дедалі більше схилилось до монархії. Побутувала думка, що король із широкими повноваженнями міг захистити тодішній суспільний устрій. У травні напівспорожнілий парламент (майже усі депутати від соціал-демократів були відсутні — у в'язниці або у вигнанні) обрав прони́мецьки налаштованого монархіста П.Е. Сві́нгувуда регентом. Уряд сформував Ю.К. Паасі́ківі, ще один прони́мецький монархіст. Прихильники орієнтації на Німеччину вірили, що Росія й надалі становить постійну загрозу незалежності країни, якого б забарвлення не був її уряд. «Росія рано чи пізно нападе — це так само певно, як і те, що за літом приходять осінь і зима», — написав Паасі́ківі своєму другу, додавши, що в такому разі лише Німеччина зможе надати Фінляндії збройну підтримку. «Якщо ж вона цього не зробить, незалежність Фінляндії буде лише коротким епізодом у нашій історії», — застерігав він⁴.

Метою німецьких військових командирів було максимальне зближення і узалежнення Фінляндії від Німеччини за допомогою політичних, торгових і військових зв'язків. У ситуації, що склалась, Фінляндія забезпечувала Німеччині вагомі стратегічні переваги. Вона могла надати військову базу, завдяки якій Німеччина становила б серйозну загрозу для російської столиці. Що більше, Фінляндія мала стати крайньою північною ланкою в ланцюгу контрольованих Німеччиною держав від Північного Льодовитого океану до Чорного моря. Угоди, підписані урядом Фінляндії, мали фактично перетворили країну на німецьку вотчину, якщо йшлося про зовнішню політику або зовнішню торгівлю. Фінську армію організовували і навчали німецькі офіцери. У жовтні 1918 року парламент обрав князя Фрідріха Карла Гессенського королем Фінляндії⁵.

У свою чергу, однією з цілей фінського уряду було приєднання до Фінляндії російської Карелії. Цей регіон ніколи не належав Фінляндії, а її населення сповідувало російське православ'я. Однак переважна більшість її мешканців розмовляла фінською або близько спорідненими мовами, традиційне фінське народне мистецтво збереглося тут значно краще, ніж у самій Фінляндії, і саме на цих землях було зібрано більшу частину «Калевали» — національного

фінського епосу. Інтерес фінів до Східної Карелії, як вони її називали, посилювався зі зміцненням ідеї державності. Цей етнічний романтизм за своєю природою спершу мав культурне підґрунтя, але згодом вималювався і його політичний аспект. Мрія про «Велику Фінляндію» живилась натхненно-націоналістичною атмосферою, що її породила незалежність. Безумовно, не було нічого унікального в ідеї приєднати до Фінляндії «землі бардів «Калевали»» у добу, коли по всій Європі кордони країн прокреслювалися зано-во за принципом національних держав. Майже усі політичні кола Фінляндії вважали таку вимогу обґрунтованою. Навіть Червоний уряд висловив подібні побажання советським лідерам. Одним з мотивів орієнтації фінського уряду на Німеччину було бажання заручитись німецькою підтримкою у своїй політиці щодо Східної Карелії. Однак саме таку підтримку Німеччина надавати не бажала, оскільки не хотіла провокувати советський уряд.

Монархію в Німеччині було повалено 9 листопада 1918 року, а вже за два дні країна погодилась припинити військові дії. Австро-Угорщина розпалась. У Центральній і Східній Європі, здавалося, превалювали демократія та ідеї національної державності. Чехословаччина, Польща, Естонія, Латвія і Литва здобули незалежність. Доба німецької орієнтації у Фінляндії закінчилась. Регент Сві́нгувуд і монархічний уряд Паасі́ківі пішли у відставку. Німецькі загони залишили країну, а в Балтійське море увійшов британський флот. Фінський парламент обрав регентом генерала Маннергейма, який схилився до Антанти і поставив завдання налагодити відносини з країнами-переможцями. Як умова визнання Фінляндії це вимагало певних змін у внутрішній політиці, серед яких найважливішим було проведення нових загальних виборів.

На загальних виборах у березні 1919 року соціал-демократи, що представляли робітничий рух, знов виринули на політичну арену і здобули найбільше голосів. Після громадянської війни під проводом лідерів, не задіяних у революції, партія реорганізувалася, проголосила себе прихильницею соціал-демократії західного ґатунку і відмежувалась від ультралівих. У цьому їй допомогло те, що прихильники насильницької революції у серпні 1918 року утворили в Москві Фінську комуністичну партію. Провідною постаттю серед соціал-демократів був прагматичний представник руху за співпрацю Вяйньо Таннер. Другою найбільшою партією став Аграрний союз, який здобув підтримку

земельних селян і в ході суперечок навколо конституції чітко обстоював республіку. Серед менших несоціалістичних партій Прогресивна партія також дотримувалась республіканських поглядів. Праві, що склалися з консервативної Партії національної коаліції та Шведської народної партії, однозначно становили меншість у парламенті.

Фінська конституція стала плодом компромісу. Для того щоб задовільнити правих, які вимагали міцного уряду, президент отримав широкі повноваження, аби врівноважити парламент. За конституцією президент республіки мав обиратись колегією з 300 виборців, обраних на всезагальних виборах. Однак перші президентські вибори були проведені в стінах парламенту. Кандидатами-суперниками виступили К.Г. Маннергейм («Білий генерал») та К.Ю. Столберг, президент Верховного адміністративного суду, який значною мірою відповідав за дотримання конституції. Ліберал Столберг одержав підтримку центристських партій та соціал-демократів і переміг Маннергейма 143 голосами проти 50. Завданням Столберга було запровадити парламентське врядування західного стилю у фінську політичну систему та досягти національного примирення на руїнах громадянської війни.

У своїй зовнішній політиці Фінляндія тепер орієнтувалась на Захід. Оскільки західні союзники планували втручання в громадянську війну, що точилася в Росії, значення Фінляндії вкотре зросло, адже країна володіла добре організованою армією в безпосередній близькості до Петрограда. Що більше, Маннергейм, який прослужив у царській армії майже тридцять років, жадав перейняти на себе роль «спасителя» Росії. Улітку 1919 року, коли контрреволюційні армії в самій Росії завдавали більшовикам нищівних ударів, а сили генерала Юденіча рушили на Петроград з Естонії, Маннергейм запропонував взяти штурмом місто на Неві.

Фінські політичні кола сприймали ці проекти з певним застереженням. Вочевидь, їм була осоружна думка про панування в Росії більшовиків, але вони також глибоко не довіряли російським білим. Їхня головна умова полягала в тому, щоб останні беззастережно визнали незалежність Фінляндії, але саме це російські контрреволюціонери послідовно відмовлялися зробити. На їхню думку, Росія могла відмовитись від Польщі, але від Фінляндії — ніколи, оскільки це б відкрило ворогові шлях на Петроград і Північно-Західну Росію. Щоб захистити столицю, було треба мати справжні гарантії — російські гарнізони і оборонні укріплення з обох боків Фінської затоки, які могли б у будь-який момент «закрити її на

замок». Маннергейм марно закликав президента Столберга розпочати «вирішальну битву проти найжорстокішого деспотизму у світі»⁶. Запевняння генерала в тому, що повалення советського ладу було лише питанням часу, не знайшли підтримки. Коли ж військове щастя зрештою обернулось до білих генералів спиною, світ мав змиритися з існуванням советської держави, принаймні на якийсь час. Фінська мирна делегація на чолі з Ю.К. Паасікві зістрілася з советськими представниками в місті Тарту в Естонії.

Ідея возз'єднання Фінляндії зі Східною Карелією й надалі одержувала широку підтримку. Згідно з інструкціями, схваленими усіма парламентськими фракціями, у переговорах Фінляндія мала прагнути домовитись про «природний» кордон, який би проходив від озера Ладога через Онезьке озеро до Білого моря. Проте советський уряд не мав ані найменшого наміру приставати на такі умови. У 1916 році збудували залізничну колію до Мурманської гавані, яку не сковувала крига протягом усього року, тому економічна й стратегічна вага Східної Карелії суттєво зросла. Фінляндія не одержала сподіваної підтримки від Британії і мала, зрештою, відмовитись від спроб здобути додаткові території в Східній Карелії. Зі свого боку советський уряд відкликав свою пропозицію про те, що південно-східний кордон Фінляндії має бути пересунутий подалі від Петрограда. Мирна угода була підписана в Тарту 14 жовтня 1920 року. За нею Фінляндія одержала Печенгу (фінська назва — Петсамо), а також вихід до Північного Льодовитого океану. На інших територіях кордон залишився таким самим, як і тоді, коли Фінляндія була великим князівством у складі Російської імперії, тобто проходив доволі близько від Петрограда. (Див карту 1.1.)

Здобувши незалежність, Фінляндія мала знайти своє місце в Європі, чию політичну карту було повністю перемальовано. Між Німеччиною і Росією на ній постало півдужини нових держав. Порівняно з багатьма іншими країнами розбудовувати незалежну державу у Фінляндії було легше, оскільки та вже мала інфраструктуру, створену в період автономії в складі Російської імперії. З етнічного погляду її населення — три мільйони людей — було надзвичайно гомогенним: 96% сповідували лютеранство, а меншина, яка вважала рідною мовою шведську, становила всього 11%. Причому ця меншина вважала, що належить до однієї нації з фінськомовною більшістю, а статус шведської як другої державної мови був прописаний у конституції. Найвизначніші риси фінської культури, суспільного ладу

Карта 1.1 Фінляндія після миру в Тарту 1920 р.

і політичних традицій пов'язували країну зі Скандинавією. З іншого боку, за своєю економічною структурою Фінляндія радше нагадувала країни Східної Європи, куди індустріалізація прийшла із запізненням. (Навіть сьогодні це переважно аграрна країна). Близько 70% фінів заробляли на життя завдяки сільському господарству та лісництву, а обличчя фінського суспільства визначали звичай й цінності сільської культури. Сільське господарство трималось переважно на дрібному фермерстві. Типова ферма, як правило, включала ділянку лісу, де селянин здобував значну частину всього необхідного для життя. Аграрний союз, що користувався підтримкою більшості дрібних фермерів, став ключовою силою в політичному житті республіки.

Зростання добробуту Фінляндії сильно залежало від експорту. До Першої світової війни країна експортувала в Західну Європу переважно продукцію з деревини, а в Росію — товари паперової, металургійної та текстильної промисловості. Після Жовтневої революції експорт на схід припинився. Незважаючи на це, фінська паперова промисловість успішно завоювала нові ринки на Заході. Найважливішим експортним ринком для Фінляндії, поза сумнівом, була Велика Британія, на торгівлі з нею значною мірою ґрунтувалось стрімке зростання добробуту країни. Фінляндія мала неозорі ліси, низькі ціни на фінську продукцію сприяли експорту. Сотні тисяч людей, які жили в сільській місцевості, заробляли на прожиток тим, що продавали свій ліс, працювали дроворубами або робітниками на лісопильнях.

Перемога республіканців у 1919 році заклала підвалини фінської політичної системи. В уряді влада була зосереджена переважно в руках центристів — Аграрного союзу та Прогресивної партії за мовчазної підтримки соціал-демократів. Однак знадобилось чимало часу, аби довга похмура тінь громадянської війни розчинилась у повітрі. Програма президента Столберга і партій центру містила програму національної єдності, але позиція правого крила, яке вважало себе охоронцем спадщини «війни за визволення», стояла на заваді примиренню; праві таврували соціал-демократів як непатріотів і намагались виключити найбільшу партію з політичного життя країни. Представники фінськомовних і шведськомовних правих посіли тільки чверть місць у парламенті, але їхній вплив був великим завдяки підтримці ділових і культурних кіл, а також деяких державних службовців, військових і Цивільної гвардії. Остання була

добровільною парламентською організацією, що прагнула зберегти суспільну гегемонію «білої Фінляндії». Така позиція спричинила незадоволення робітників. Їхні нарікання також зберегли патріархальні традиції в робітничому житті та вороже ставлення працедавців до тред-юніонізму (діяльності системи профспілок)⁷. У молодій республіці існувало й ще одне джерело конфлікту: суперечка навколо мови. За нею стояло бажання освічених фінськомовних громадян витіснити представників шведськомовної аристократії зі звичного для них провідного місця в адміністративному та культурному житті нації.

Комуністична партія у Фінляндії була заборонена, тому давала свої інструкції з Росії. Більшість робітників підтримували соціал-демократів, які також знайшли собі прихильників серед дрібних фермерів. З іншого боку, комуністи здобули надійний плацдарм у профспілковому русі. В атмосфері Великої депресії зухвала поведінка крайніх лівих спровокувала появу масового руху, який первісно користувався великою підтримкою земельних селян Остроботнії на заході Фінляндії. Він одержав назву Рух Лапуа на честь місцевості в Остроботнії, де був його осередок, а його учасники вважали себе захисниками спадщини «війни за визволення», яку слабкі уряди розтринькали в прагненні компромісу. Рух вимагав придушення діяльності комуністів та створення сильного уряду. Спочатку цілі лапуасців широко схвалювались тією частиною населення, що не належала до соціалістів. На цій хвилі правих настроїв П.Е. Свінгувуда, надзвичайно популярного серед фінів, спершу зробили прем'єр-міністром, а згодом й президентом. Однак Лапуаський рух невдовзі перетворився на екстремістський і почав вдаватись до тероризму, що відвернуло від нього широкий загальний несоціалістів. Свінгувуд розчарував своїх ультраправих прихильників, і коли в лютому 1932 року кілька ватажків Руху лапуасців за підтримки Цивільної гвардії підняли повстання, президент скористався своєю владою, щоб придушити його без кровопролиття. Лапуаський рух був заборонений, а його наступник, Патріотичний народний рух, надалі використовував у своїй діяльності більш законні засоби.

На загальних виборах 1933 року, того самого, коли до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, партії правого спрямування зазнали нищівної поразки. Патріотичний народний рух, подібний за своєю поведінкою та ідеологією до італійських фашистів, був ізольований, особливо після

1934 року, коли прихильник британського консерватизму Ю.К. Паасікві очолив Партію національної коаліції. Таким чином Фінляндія розвивалась у напрямку, протилежному до країн Східної та Центральної Європи, де демократичні режими занепадали один за одним. У Фінляндії ж парламентську систему було зміцнено, а виборці своїми голосами підтримали великі демократичні партії: соціал-демократів та Аграрний союз. Цей процес можна пояснити витривалістю демократичних засад країни і глибоко закоріненою повагою народу до верховенства права, яке уособлював передусім президент Свінгувуд. Окрім цього, Велика депресія не вдарила по Фінляндії так сильно, як по багатьох інших країнах. Економічний поступ, який тривав доволі стабільно протягом усього міжвоєнного періоду, створив умови для стабільного суспільства.

Подібно до Естонії, Латвії, Литви і Польщі Фінляндія разом із незалежністю одержала доволі вигідний кордон у той час, коли Росія була слабка. Велику східну державу майже повністю виштовхнули з балтійського регіону. Проте ці п'ять країн-сусідок мали врахувати імовірність того, що Росія рано чи пізно поверне собі колишню міць і вже не задовольнитиметься таким станом речей. Зі свого боку Москва сприймала усі ці держави як складові *cordon sanitaire* — санітарного кордону, створеного державами-переможницями Першої світової війни. Вона вважала, що кожна з них може перетворитись на плацдарм «імперіалістів» для нападу та повалення першої у світі соціалістичної держави.

Після здобуття незалежності у Фінляндії панували націоналістичні й рішуче антиросійські та антикомуністичні настрої. Пропаганда білих поклала вину за «червоний бунт» 1918 року на росіян. Русофобія крайніх правих була різновидом етнічної ненависті із почуттям расової вишестості над росіянами, яких затаврували «архіворогами». Питання Східної Карелії також суттєво впливало на ставлення фінів до своїх східних сусідів. Найпалкіші прихильники «Великої Фінляндії» засуджували Тартуський мир як ганебну зраду народу Східної Карелії, що полишила їх на милість більшовиків. У 1921 році в Східній Карелії відбулося повстання проти більшовицької влади, фінські добровольці перетинали кордон, аби підтримати його. Після придушення повстання фінські активісти заснували Карельське академічне товариство, покликане жити ідею «Великої Фінляндії». Це товариство, чия ідеологія вирізнялась урапатріотизмом і «ненавистю до руських», знайшло широку

підтримку серед студентства, і чимало представників освічених кіл молодії республіки приєдналися до нього. Більшовики заснували Автономну Советську Соціалістичну Республіку Карелію і віддали її під керівництво фінським червоним, що втекли з Фінляндії після громадянської війни. Це сприймалося як невдала спроба замаскувати політичний та етнічний гніт фінських братів.

Советська Росія лякала Фінляндію з двох причин: як нащадок царату та російського імперіалізму і як осередок комунізму. Зі свого боку Росія з підозрою ставилася до намірів фінів. Природно, вона не боялась самої Фінляндії чи її армії, але вважала дуже ймовірним, що ворожі сили скористаються територією фінів як трампліном для нападу на Росію. 1918 року фінні запросили німців до своєї країни. За рік вони вже запропонували Британії бази, з яких британські торпедні катери атакували російські військові кораблі. Чому ж це не може повторитись? Відносини між Фінляндією та її східним сусідом і надалі залишались холодними через напругу та взаємну ворожість. Вислови, якими послуговувались російські ЗМІ, описуючи «білих фінів», за своєю грубістю не поступались русофобській риториці фінських правих.

Тінь східної загрози висіла над Фінляндією, визначаючи її зовнішню політику і військове планування. Найважливішим завданням зовнішньої політики країни було заздалегідь заручитись сторонньою підтримкою на випадок крайньої потреби. Однак це становило неабияку проблему. Фінські керівники усвідомлювали, що для Фінляндії буде надто ризиковано об'єднуватися з балтійськими державами і Польщею, оскільки це може втягнути країну у конфлікти, які не несуть їй прямих загроз. Німеччина більше не могла запропонувати ніякого захисту. Веймарський режим підтримував дружні відносини з советською Росією, що надзвичайно засмутило фінських прибічників Німеччини. Велика Британія задовольнялась просуванням власних комерційних інтересів у балтійському регіоні. Неможливо було покладатись на скандинавські країни; вони були слабкі, до того ж відносини зі Швецією якийсь час залишались прохолодними. Після Першої світової війни Швеція шукала можливостей заволодіти Аландськими островами, які були стратегічно важливими для Фінляндії. Цілковито шведськомовне населення островів заявило про своє бажання возз'єднатись зі Швецією. Ліга Націй вирішила справу на користь Фінляндії, і тривалий час питання Аландських островів зумовлювало напруженість у відносинах двох сусідів

так само, як і мовна полеміка в самій Фінляндії— Швеція, природно, підтримувала шведськомовну меншину.

Було вирішено, що найкращим гарантом фінської безпеки є Ліга Націй. У її рамках Фінляндія працювала віддано й активно. Вона зробила усе можливе, щоб одержати особливі гарантії безпеки для малих народів. Подібно до інших молодих держав Східної та Центральної Європи, Фінляндія була складовою міжнародної системи, заснованої під егідою західних держав коштом Німеччини та Росії. Позиції молодих держав залежали від витривалості цієї системи. У 1930-х роках її почала загрожувати зростаюча міць Німеччини та Советського Союзу.

2 ХМАРИ ЗГУЩУЮТЬСЯ

Прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів у січні 1933 року цілковито змінив баланс сил у Східній Європі. Антикомунізм, що був невід'ємною складовою ідеології Адольфа Гітлера, почав визначати східну політику Німеччини, і, як наслідок, її відносини з СРСР стали відкрито ворожими. Польща, яка була найважливішим союзником Франції в Східній Європі, підписала з Німеччиною декларацію про ненапад, і Москва була змушена переглянути усю міжнародну ситуацію. Доти вважалось, що найбільшу загрозу першій у світі соціалістичній державі становили Британія і Франція. Тепер же з'явилася нова, значно страшніша загроза, і Советський Союз побоювався, що Німеччина почне здійснювати східну експансію, окреслену фюрером у «Mein Kampf», щойно з'явиться така можливість. Отже, советський уряд звернувся до Франції з пропозицією закріпити статус-кво в Східній Європі і примиритися з Лігою Націй. Франція без вагань ухопилася за шанс збільшити свій вплив на сході. Для Кремля ці кроки узгоджувалися з порадою Леніна про використання взаємних конфліктів між капіталістичними країнами, аби уникнути ізоляції Советського Союзу і запобігти будь-якому нападу на нього¹.

У Фінляндії кінець німецько-советської дружби вітали із захватом. Хоч серед фінів існувала певна кількість шанувальників націонал-соціалізму, більшість із них просто вважали, що зростаюча міць переозброєної Німеччини становитиме здорову протизвагу могутній Росії, яка їх жала. З іншого боку, Москву почав непокоїти дедалі більший вплив

Німеччини на буферну зону, тобто Фінляндію, балтійські країни (Естонію, Латвію, Литву) та Польщу. Ці так звані «прикордонні країни» перетворились на життєво важливий щит на шляху німецьких амбіцій. Метою советської політики в Прибалтиці стало збереження статус-кво в цьому регіоні.

У травні 1934 року уряди Франції та СРСР дійшли згоди щодо наріжних засад, на яких мав бути укладений так званий Східний пакт: СРСР, Польща, Німеччина, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва мали підписати угоду, в якій гарантували взаємну підтримку відповідно до договору Ліги Націй. Пакт ставив собі за мету не дати Німеччині встановити одноосібне панування в Східній Європі. Ця ідея зазнала невдачі, коли Німеччина і Польща відмовились підписувати цю угоду. Фінляндія від самого початку чітко дала зрозуміти, що ставиться до неї негативно. У 1932 році вона уклала договір про ненапад із Советським Союзом та відкинула будь-які інші домовленості. Фінляндія, Естонія і Латвія побоювались, що якщо в Європі спалахне війна, Советський Союз посилатиметься на Східний пакт і відрядить війська на їхні території, після чого вже буде неможливо їх позбутися². У кінцевому рахунку Східний пакт став для Фінляндії корисним нагадуванням про хитке становище маленьких держав Балтії, які опинились у полі напруги між Німеччиною і Советським Союзом.

Коли в жовтні 1935 року Італія напала на Ефіопію, Фінляндія, як і майже всі інші країни — члени Ліги Націй, взяла участь у санкціях проти агресора. Її розчарування тільки зросло, коли виявились, що санкції були неспроможні зупинити Італію. Впевненість у гарантіях безпеки, пропонованих Лігою Націй, розвіялась як дим, і настав час заново оцінити ситуацію. Чотири північні країни (Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція) налагодили тіснішу співпрацю, а Фінляндія і Швеція почали покращувати свою обороноздатність.

З іншими країнами півночі, зокрема зі Швецією, Фінляндію поєднувала спільна історія і культурна спадщина, споріднені цінності та бажання залишатись осторонь конфліктів супердержав. Коли міжнародна ситуація ставала дедалі напруженішою, для них настав час забути про колишні суперечки. У грудні 1935 року Т.М. Ківімакі, прем'єр-міністр Фінляндії, зробив у парламенті заяву, що у своїй зовнішній політиці Фінляндія має дотримуватись нейтральної нордичної лінії. Ця декларація була обумовлена як політичними, так і військовими мотивами.

Наміром прем'єр-міністра було провести чітке розмежування між Фінляндією та іншими країнами, що мали спільний кордон із Росією, і водночас розвіяти будь-які підозри советів, буцімто Фінляндія готова пристати на бік Німеччини.

Важливим чинником фінської орієнтації на Скандинавію був фельдмаршал К.Г. Маннергейм. Програвши на президентських виборах 1919 року, він віддалився від громадського життя і проводив більшість часу за кордоном. Свінгунд, невдовзі після обрання президентом у 1931 році, запросив Маннергейма, якому на той момент уже виповнилось 64 роки, обійняти посаду голови Комітету оборони. Надзвичайно стурбований загостренням міжнародної ситуації і зростанням військової міцності советів, Маннергейм почав енергійно вимагати покращення обороноздатності країни. На його думку, скандинавська орієнтація забезпечувала Фінляндії найкращу можливість пережити кризи, похмурі обриси якої вже почали вимальовуватись на обрії. Його довгостроковою метою був військовий союз зі Швецією, яка, на переконання Маннергейма, була єдиною країною, на чию допомогу Фінляндія могла розраховувати в разі війни із Советським Союзом. Швеція змогла б надати допомогу найшвидше, окрім цього, усе військоове постачання мало транспортуватись через її територію.

Такі думки були суголосні настроям, які панували в певних військових колах самої Швеції. Шведи мали усі підстави сподіватись, що країни Балтії, і передусім Фінляндія, зможуть зберегти свою незалежність. Отож, окремі шведські військові уже в середині 1920-х років почали розглядати можливість надання підтримки Фінляндії в рамках системи санкцій Ліги Націй, якщо ту буде втягнуто у війну з Советським Союзом³. Наступні уряди Швеції знали про такі плани, але жоден із них не виявив готовності їх підтримати. Аналізуючи події, легко побачити, що Фінляндія покладала завеликі надії на допомогу скандинавських країн. У другій половині 1930-х років Швеція більше боялась Німеччини, аніж Советського Союзу, з військового погляду вона була слабкою і не бажала відмовлятися від нейтралітету, який забезпечував їй мир уже понад століття.

Англо-німецька морська угода, підписана в червні 1935 року, порушила систему відносин, попередньо створену в балтійському регіоні. У супереч Версальському договору ця угода дозволяла Німеччині збудувати флот, який за тоннажністю дорівнював 35% британського флоту. Це означало, що Німеччина в майбутньому могла здобути морську перевагу

в Балтиці, перекривши Данську протоку. Москва вважала, що ця угода, укладена між Німеччиною і Британією, суттєво послабила позиції ССРСР: Німеччина отримала від Британії карт-бланш на панування в Балтійському морі. Це спонукало советських військових зосередити ще більше уваги на Фінській затоці. У директиві, виданій 1935 року наркомом оборони К.Є. Ворошиловим, серед найімовірніших ворогів країни було названо Німеччину, Польщу, Фінляндію та Японію⁴.

У наступні роки Москва з підозрою відстежувала будь-які прояви співпраці між Німеччиною та Фінляндією. За одержаними інструкціями, представники ССРСР у Гельсінкі докладно повідомляли про будь-яку дрібницю, здатну підтвердити ці підозри. Особливу увагу відводили контактам військових на кшталт візитів Маннергейма до Німеччини, у ході яких він зустрічався з німецьким міністром авіації Германом Герінгом. Коли спалахнула війна, совети очікували, що німці відкриють бази на Аландських островах, щоб окупувати гавані Фінляндії та Естонії і, заблокувавши советський флот у Фінській затоці, перекинуть війська до Фінляндії. За планом дій, розробленим верховним командуванням Червоної армії, фінська, естонська і латвійська флотилії мали бути знищені, а театр воєнних дій мав бути перенесений на територію Фінляндії⁵. У листопаді 1936 року А.А. Жданов, член Політбюро і перший секретар Ленінградського обкому партії, у своїй промові перед з'їздом рад у Москві озвучив однозначне попередження: «Якщо уряди малих сусідніх держав зайдуть надто далеко в напрямку фашизму, вони відчують на собі всю міць Советського Союзу»⁶.

Декларація фінського уряду щодо обраної країною політики нордичного нейтралітету не досягла бажаного ефекту в Москві. Народний комісаріат закордонних справ сприймав цю декларацію як ще один спосіб прислужитись Німеччині. Урешті-решт, дійшло до того, що Советський Союз почав розглядати Фінляндію не як складову нейтральної Скандинавії, а як свій прикордонний регіон, який становив великий стратегічний інтерес для Советського Союзу з погляду захисту, і який, відповідно, необхідно інтегрувати у власну систему безпеки.

Яким же було реальне підґрунтя для страхів і загроз, що ввижались советським командирам? Безумовно, кілька з них здійснились у 1941 році, але тоді вже обставини були геть іншими. У 1930-х роках Фінляндія не шукала підтримки

Німеччини, бо це з великою імовірністю могло втягнути в бійню супердержав. Німецька дипломатія ставила собі за мету лише завадити Фінляндії приєднатись до будь-якого анти-німецького блоку. Від Фінляндії вимагалось виявити «справжній» нейтралітет, який виключав участь у будь-якій системі колективної безпеки та активну діяльність у Лізі Націй. Німецька пропаганда закликала до спільної боротьби з комунізмом і заохочувала антисовєтські настрої у Фінляндії, а також прагнула перешкодити будь-яким спробам покращити фінсько-советські відносини. Німці були достатньо реалістичними і не розраховували на нечисленний, хоч і галасливий, ультраправий Народний патріотичний рух. Натомість, для збереження свого впливу вони намагались використати культурні канали. Середина 1930-х років стала піком німецької культурної пропаганди у Фінляндії.

Однак у другій половині десятиліття Фінляндія почала дедалі більше дистанціюватись від Німеччини. Це пояснювалось частково економічними чинниками та змінами у внутрішній фінській політиці. Велика Британія була набагато вагомішим експортним ринком для Фінляндії, а від середини 1930-х років британські торгові позиції ще більше зміцнились. Це супроводжувалось посиленням політичного й культурного впливу Британії, чому сприяв той факт, що її політична система найкраще відповідала цінностям центристських партій, які зазвичай отримували владу у Фінляндії, а також консерваторів на кшталт Паасікві.

Ці політичні кола критично, а навіть несхвально, ставилися до Німеччини, їхній вплив продовжував зростати протягом усієї другої половини 1930-х років⁷. Вибори 1936 року привели до влади уряд, сформований Аграрним союзом, на чолі з Кюості Калліо. Портфель міністра закордонних справ одержав ліберал-англофіл Рудольф Голсті. Його, без сумніву, не можна було назвати просовєтським, але він чітко усвідомлював, що найбільшу загрозу для миру в Європі становить Німеччина. Голсті був переконаний, що самого нордичного нейтралітету не достатньо, щоб гарантувати безпеку Фінляндії. Він розумів, що для країни життєво необхідно — разом з іншими північними країнами — приєднатись до союзу під егідою Ліги Націй, на чолі якого стояли Велика Британія і Франція. Тільки так Фінляндія могла отримати захист від Советського Союзу. Таким чином, для німецького дипломатичного корпусу Голсті став уособленням небажаного для Німеччини напрямку фінської зовнішньої політики⁸. Німеччина зазнала чергової невдачі, коли

в лютому 1937 року Свінгувуд програв президентські вибори Калліо. Коаліцію нового уряду сформували соціал-демократи, аграрії і прогресисти під проводом А.К. Каяндера. Голсті зберіг свій пост міністра закордонних справ.

Незалежно від коливань у відносинах між Фінляндією та Німеччиною, військові контакти тривали. Вони ґрунтувались на традиціях єгерських корпусів. Майже всі командувачі фінської армії були Jagers (єгерями), які здобули свою військову освіту у Німеччині в часи Першої світової війни, і чимало з них зберігали в душі почуття вдячності та прихильності до Німеччини. Крім того, стрімко зростала військова сила Німеччини, особливо її авіація, що викликала їхній професійний інтерес. Це пояснює численні візити до Німеччини фінських офіцерів. Усе це, що цілком природно, посилювало підозри Советського Союзу; пронімецькі симпатії фінського офіцерського складу також не оминули увагою британці та шведи. І справді, масштаби візитів фінських офіцерів до Німеччини часом змушували ніяковити навіть фінський уряд. Однак Фінляндія не мала ані найменших сподівань на допомогу з боку Німеччини. Обсяги закупленої в Німеччини зброї були незначними; літаки, необхідні для збройних сил, були придбані у Британії та Голландії. Зі Швецією велись попередні переговори щодо виробництва зброї для Фінляндії на випадок війни⁹.

У лютому 1937 року міністр закордонних справ Голсті здійснив офіційний візит до Москви. Його метою було розвіяти підозри, які викликала фінська зовнішня політика в Советського Союзу й Заходу. У своїх розмовах із наркомом закордонних справ Літвіновим та іншими представниками ССРСР Голсті намагався запевнити візаві в тому, що жодна уповноважена особа у Фінляндії не схвалить політики, яка б зробила країну полем бою Німеччини та ССРСР, адже кожному зрозуміло, що в такому разі велика частина Фінляндії буде зруйнована незалежно від того, яка сторона переможе. Голсті також зустрівся з наркомом оборони маршалом К.Є. Ворошиловим і начальником генштабу маршалом О.І. Єгоровим, який і порушив питання про ймовірність того, що якась третя країна без дозволу скористається фінською територією як плацдармом для нападу на Советський Союз. Фінський міністр закордонних справ запевнив їх, що Фінляндія сприйматиме будь-яке вторгнення на свою територію як акт агресії¹⁰.

Візит Голсті приніс нетривалу відлигу в фінсько-советських взаєминах. Обрання Кюості Калліо президентом

Фінляндії вітали в Москві, адже це означало усунення з фінської політики пронімецьки налаштованого Свінгувуда. Проте невдовзі у цих відносинах знов повіяло холодом, і взаємні звинувачення в пресі вкотре стали буденним явищем.

Масові сталінські «чистки» сягнули свого апогею в 1937 році, коли хвиля арештів і страт прокотилась по всьому совєцькому суспільству. У добу Великого Терору особливо постраждали етнічні меншини ССРСР та осередки іноземних комуністичних партій, які знайшли собі прихисток у Країні Рад і провадили свою діяльність звідти. Фіни Східної Карелії та Інгрії (регіон навколо Ленінграда, населений фінськомовною громадою) втратили останні рештки своїх національних прав, а використання фінської всіляко переслідувалось. Тисячі фінських комуністів, які втекли до Советського Союзу, загинули. Мешканці Фінляндії були добре обізнані з тим, що діялось за східним кордоном країни, і це, вочевидь, не могло не впливати на громадські настрої. Загалом, ситуація всередині великої держави на сході залишалась для фінів незбагненною. Це була «земля червоного мороку», що жахала своєю непередбачуваністю.

Фінське політичне життя 1930-х років відзначалось зростанням народної підтримки, а отже, посиленням впливу Соціал-демократичної партії. Якщо не рахувати нетривалого правління (1926—1927) Вяйньо Таннера, партія весь час перебувала в опозиції, поки країною керували уряди менших соціалістичних партій. На загальних виборах 1933 року кількість голосів, одержаних соціал-демократами від загальної кількості зросла з 34,2% (здобутих на попередніх загальних виборах 1930 року) до 37,3%, і, відповідно, кількість місць у парламенті збільшилась із 66 до 78. Певною мірою соціал-демократи скористались із заборони Комуністичної партії, яка більше не могла виставляти власних кандидатів. На виборах 1936 року соціал-демократи здобули ще більше голосів— цього разу 38,6%, що означало приріст у 5 парламентських місць. У парламенті, що складався з 200 депутатів, це зробило їх сильнішими за дві найбільші несоціалістичні партії разом узяті (Аграрний союз, що мала 53 місця, та Партію національної коаліції, що задовольнялась 20-ма).

Після того як у лютому 1937 року за підтримки соціал-демократів Кюості Калліо з Аграрного союзу був обраний президентом, дві партії швидко домовились про формування коаліційного уряду. Кожна партія одержала по п'ять портфелів. Баланс влади утримувався завдяки маленькій

Прогресивній партії, до якої належали прем'єр-міністр А.К. Каяндер і міністр закордонних справ Рудольф Голсті. Видатна постать серед соціал-демократів, Вьяньо Таннер одержав посаду міністра фінансів. Як лідер найбільшої урядової партії він став ключовою фігурою в політичному житті республіки. Найпомітнішим політиком-аграрієм в уряді був міністр оборони Юго Ніукканен, колишній фермер з Карелії. Портфель міністра внутрішніх справ відійшов 36-річному юристу з Аграрного союзу на ім'я Урго Кеєконен. Усе праве крило — від Партії національної коаліції та Народного патріотичного руху до Шведської народної партії — пішло в опозицію.

Створення такого лівоцентристського уряду стало одним із переломних моментів у історії незалежної Фінляндії. Уперше з 1918 року країна мала уряд із життєздатною більшістю в парламенті. Уперше представники сил, які під час громадянської війни були ворогами, сиділи пліч-о-пліч у складі одного уряду. Лівоцентристська коаліція заклала політичні підвалини, на яких Фінляндія змогла вистояти в період кризи 1939 року та зберегти своє існування як нація в Другій світовій війні.

Права опозиція, особливо ультраправі, таврували співпрацю партій центру з лівими. Водночас обіцянка обстоювати верховенство права і демократію була прописана в урядовому маніфесті, а потребам незахищених верств населення було приділено особливу увагу в економічній політиці та політиці соціального забезпечення. Економічний підйом забезпечив реальне підґрунтя для оптимістичної програми уряду щодо створення «держави всезагального добробуту» скандинавського типу. Коаліція також перетворила самих соціал-демократів з опозиційної партії на таку, що поділяла відповідальність за врядування країною. Найбільше це позначилось на зміні ставлення партії до питань оборони. Вона усвідомила, що демократичному ладу країни загрожують великі диктатури, а отже, країна має бути спроможною захистити себе. Навесні 1938 року під враженням від аншлюсу Австрії фінський парламент одностайно схвалив законопроект про базове постачання для армії, що збільшило асигнування на оборону до чверті загального національного бюджету того року¹¹.

Усі урядові партії підтримували ідею консолідації північних країн. Вони також публічно висловили своє бажання покращити відносини з ССРСР. У меморандумі Народного комісаріату закордонних справ, датованому

1 квітня 1938 року (знайденому у президентських архівах у Москві) заявляли, що уряд Фінляндії не є пронімецьким, прагне покращити відносини з ССРСР і схильється до Скандинавії та політики нейтралітету. Однак він не здатен опиратися тиску Німеччини та власних фашистських елементів. На думку того, хто підготував цей меморандум, від Фінляндії потрібно було вимагати укласти з ССРСР договір про взаємодопомогу і надати їй «реальні гарантії військового характеру». Записи на цьому меморандумі вказують на те, що Сталін з ним ознайомився¹².

Цей документ проливає трохи світла на мотиви, що стояли за місією, покладеною на советського дипломата Бориса Ярцева в Гельсінкі. Ярцев був членом НКВС (советської таємної поліції) і вважався надійним службовцем советського уряду у фінській столиці, хоча офіційно він обіймав лише скромну посаду другого секретаря дипломатичної місії ССРСР. Відомо, що Ярцев зустрічався зі Сталіним 7 квітня 1938 року. За тиждень він уже знову був у Гельсінкі і вимагав негайного побачення з міністром закордонних справ Голсті. Ярцев пояснив міністру, що його уряд переконаний у тому, що Німеччина збирається напасти на Советський Союз і що німецька армія готує вторгнення на територію Фінляндії, аби звідти керувати своїми операціями проти ССРСР. Якщо німцям буде дозволено безперешкодно здійснювати ці операції, ССРСР не буде просто стояти і спостерігати по той бік кордону, але спрямує свої заgonи якомога глибше у території Фінляндії. Таким чином він хотів знати, чи Фінляндія погодиться надати Советському Союзу «гарантії» того, що не допомагатиме Німеччині у війні проти ССРСР, а навпаки, чинитиме спротив німецькій навалі. Якщо так, то Советський Союз пропонує Фінляндії усю можливу економічну і військову допомогу і обіцяє відкликати свої війська з її території, щойно війна закінчиться¹³.

Фіни відмовились укладати договір про взаємодопомогу, посилаючись на свою політику нейтралітету. Найбільше, на що вони могли погодитись, це письмові гарантії того, що Фінляндія не дозволить жодній великій державі використати свою територію для нападу на Советський Союз. Але цього було мало: Ярцев пояснив, що жодні письмові гарантії не задовольняють його уряд, якщо не будуть підкріплені військовою та економічною базою. Якщо якась потужна держава зажадає напасти на Советський Союз з території Фінляндії без її дозволу, та буде просто не в змозі протистояти агресору самотужки. А отже, Фінляндія має погодитись прийняти

військову допомогу від Советського Союзу заздалегідь¹⁴. Переговори закінчились нічим.

Судетська криза у вересні 1938 року знову порушила питання вразливості малих держав. Доля Чехословаччини стала попередженням також для Фінляндії. Позиція неоднозначного Голсті, якого ненавиділи праві та не схвалювали німці, за попередні місяці відчутно послабилась. Мюнхенська угода зруйнувала підвалини його політики, і в листопаді він був змушений піти у відставку. Посада міністра закордонних справ перейшла до Ельяса Еркко, який представляв праве крило Прогресивної партії. Еркко був власником і головним редактором найбільшої щоденної газети країни, «Helsingin Sanomat», і постійно критикував політику Голсті. Шведський дипломатичний представник описував нового міністра закордонних справ як незворушного, вольового та енергійного чоловіка, що міцною рукою визначав напрямок фінської зовнішньої політики весь наступний рік. Подібно до свого попередника, Еркко був англофілом, але на відміну від Голсті він передусім був прихильником нордичного нейтралітету і військової співпраці зі Швецією. Його першим кроком стала участь у перемовинах між Фінляндією і Швецією щодо Аландських островів¹⁵.

На додаток до основного острову, Аланди складаються із понад 6000 менших острівців. Вони належать Фінляндії, хоча їхнє населення було цілковито шведськомовне. Розташування островів робило їх надзвичайно вразливими зі стратегічного погляду, адже вони утворювали природний міст між Швецією та Фінляндією і охороняли вхід як до Фінської, так і до Ботнічної затоки. Аландські острови і навколишні води стали нейтральними і були демілітаризовані договором, укладеним 1921 року під егідою Ліги Націй. Її підписали всі морські держави Балтії (крім Росії), а також Велика Британія, Франція та Італія. Договір забороняв утримання на островах військових об'єктів, техніки або збройних сил.

Таким чином, з військового погляду Аландські острови були своєрідним вакуумом. Ворожа супердержава — Німеччина чи ССРСР — могла захопити ці острови, несподівано напавши на них, а тоді здобула б контроль над усіма шляхами морського сполучення Фінляндії та рухом морського транспорту, що входив і виходив зі шведських портів Ботнічної затоки; насправді, це становило б загрозу для самого Стокгольмського архіпелагу. Це питання

дедалі більше непокоїло військових командирів Фінляндії та Швеції. Вони вважали, що острови мають бути укріплені і що обидві країни мають співпрацювати з метою організувати їхню оборону. Однак це б призвело до зміни умов міжнародного договору, що стосувався Аландських островів. У січні 1939 року у Стокгольмі нарешті був підготовлений проект угоди між фінським та шведським урядами, за яким Фінляндія мала одержати право вжити заходів для оборони цих островів. Швеція залишала за собою право брати участь в обороні островів на прохання Фінляндії. Таким чином, Швеція формально зберігала за собою право діяти на власний розсуд. Та перш ніж угода мала бути ратифікована, було необхідно одержати згоду від держав, що підписали договір 1921 року. Зокрема, потрібно було одержати згоду й ССРСР, хоча його і не було серед підписантів договору. Цю останню умову висунула Швеція, оскільки не хотіла викликати в Москві будь-які підозри в тому, що нова угода спрямована спеціально проти Советського Союзу — адже з погляду фінської сторони, так, фактично, і було.

31 травня новий нарком закордонних справ В.М. Молотов у своєму виступі перед Верховною Радою ССРСР рішуче відкинув цю пропозицію. Він заявив, що оборонні споруди, що будують, мають бути зведені на Аландських островах, можуть бути використані проти Советського Союзу для блокади Фінської затоки, і розкритикував особливий статус, що мав бути наданий Швеції при обороні цих островів. Наступного дня шведський міністр закордонних справ Рікард Сандлер поінформував фінську сторону, що його уряд прийняв рішення відкликати з парламенту Швеції законопроект про Аландські острови. Таким чином Москва завдала смертельного удару по проекту, який, за розрахунками фінів, мав поглибити співпрацю зі Швецією в галузі оборони.

Ставлення советів до укріплення Аландських островів можна зрозуміти, якщо взяти до уваги стратегічні інтереси ССРСР у Балтії. Ленінград, ця «друга столиця» у гирлі Невы в 1939 році залишався найвразливішим місцем Советського Союзу, так само як і Санкт-Петербург у 1914-му, як, зрештою, і протягом попередніх двохсот років. Усі інші ключові міста країни були захищені неозорими ділянками сухоходу. Лише через Ленінград ворог міг дістатись до її осердя по морю. На зростання німецької військової загрози ССРСР реагував приблизно так само, як і імперська Росія наприкінці минулого століття. Советський Союз прагнув зміцнити свою позицію у буферній зоні за межами Ленінграда,

що включала Фінляндію та інші прибалтійські країни. Хоча столицю і було перенесено до Москви, Ленінград залишався важливим промисловим центром і був комунікаційним вузлом. Місто мало великий порт і всі бази Балтійського флоту були розташовані саме тут. Однак відтоді ситуація дещо змінилась, адже буферна зона складалася з низки малих незалежних держав. Кордон із Фінляндією проходив у безпосередній близькості до Ленінграда, і росіяни знали, що фіни та естонці можуть заблокувати Фінську затоку за допомогою своєї берегової артилерії та військово-морських сил. Їм будь-якою ціною потрібно було запобігти тому, аби буферна зона потрапила під контроль німців.

Навесні 1939 року Москва оцінила міжнародну ситуацію як загрозливу. Японія спровокувала серйозний конфлікт у Монголії, який переріс у військове протистояння. Советський Союз побоювався, що в Європі держави Заходу і Німеччина розв'яжуть свої суперечності не на його користь. 15 березня Німеччина окупувала Богемію і Моравію, не зустрівши жодного спротиву. Хто стане її наступною мішенню? Відповідь не забарилась. 22 березня Литва капітулювала перед ультиматумом Німеччини і повернула їй Клайпеду (Мемель). У відповідь советський уряд надав односторонні гарантії Естонії та Латвії. 29 березня ССРСР надіслав дипломатичну ноту урядам обох країн, у якій заявив, що повна незалежність обох республік також у інтересах Советського Союзу. І він не потерпить, аби третя сила примушувала Естонію чи Латвію піддатися¹⁶. Протести Естонії та Латвії проти цих неproханих гарантій були марними.

Укріплення Аландських островів Москва інтерпретувала як дії на користь Німеччини. Запевняння Фінляндії, що вона захищатиметься від будь-якого агресора, не мали в очах советів ніякої ваги. Зрештою, увесь світ став свідком того, як Чехословаччина без бою здалася Гітлеру, попри наявне озброєння та запевняння в протилежному. За меморандумом розвідувального відділу советського військово-морського флоту, який було укладено на початку 1939 року, на випадок війни Фінляндія мала надати Німеччині право створити військові бази на Аландських островах і, можливо, також у південному прибережному містечку Ганко. У цей спосіб вона зможе забезпечити транспортування залізної руди зі шведських портів Ботнічної затоки та діяти проти советського військово-морського флоту у Фінській затоці. Якщо взяти до уваги ці обставини, то укріплення Аландських островів могло б означати, що Німеччина

одержить—силою чи полюбовно—готові до використання фортифікації¹⁷. Насправді бажанням советського уряду було не лише не дати ворогові заволодіти військовими базами на півночі; невдовзі стало очевидним, що ССРСР сам був зацікавлений в Аландських островах і Ганко.

Після окупації Німеччиною Богемії та Моравії Британія поквапилась запропонувати свої гарантії Польщі та Румунії, які вважались наступними мішенями німецької агресії. Британія і Франція більше не могли ігнорувати ССРСР і розпочали перемовини з метою створення анти-німецького альянсу. Советський уряд сподівався залишитись осторонь будь-якої війни, що могла розгорітись, але, з іншого боку, хотів уникнути ізоляції. Тому він виявив готовність вести переговори із західними державами. Що більше, він стояв на твердих позиціях і міг диктувати власні умови. Советський уряд оголосив, що вважає обов'язковим укладання ефективного договору про взаємодопомогу між ССРСР, Францією та Великою Британією, який надасть гарантії не лише Польщі й Румунії, але також і Латвії, Естонії та Фінляндії¹⁸. Ці держави рішуче заперечували проти таких гарантій. Фінляндія оголосила, що не прийме протекції в будь-якій формі і вважатиме агресором будь-яку державу, яка надасть їй збройну підтримку без її на те згоди. Велика Британія спершу неохоче поставилась до плану надати захист трьох супердержав згаданим країнам всупереч їхньому бажанню. Франція виявила більшу гнучкість, і протягом літа Британія також почала змінювати своє негативне ставлення.

Під час серпневих перемовин між військовими представниками Британії, Франції та ССРСР у Москві цілі советського уряду дещо прояснились. За пропозицією наркома оборони К.Є. Ворошилова у випадку війни Велика Британія і Франція мають послати в Балтику потужну військову флотилію і одержати згоду Естонії, Латвії і Фінляндії тимчасово окупувати Аландські острови і Ганко, а також розбити бази на узбережжі Естонії та Латвії. Потім ці бази мають відійти в розпорядження советського Балтійського флоту¹⁹. Британія і Франція не мали жодного бажання, як, напевне, і можливості, відряджати в Балтійське море великих підрозділів військово-морського флоту, тому їхня участь, безсумнівно, мала б обмежитись переважно одержанням згоди згаданих країн, тоді як на практиці саме Советський Союз мав користуватися створеними базами. Однак у своїх перемовинах три супердержави цілковито випустили з уваги одне важливе питання і головним приводом для суперечки стала

відмова Польщі дозволяти советським військам проходити через свою територію.

Через загострення міжнародної ситуації Фінляндія намагалась непохитно дотримуватись своєї політики нордичного нейтралітету. З одного боку, вона відмовилась від гарантій, запропонованих їй трьома супердержавами, а з іншого, намагалась зберігати дистанцію з Німеччиною. Наслідуючи приклад Швеції та Норвегії, Фінляндія відмовилась укласти з Німеччиною пакт про ненапад. Громадська думка рішуче схвалювала політику нейтралітету. Безжалісна розправа Німеччини над її малими сусідами приголомшила багатьох фінів, які раніше симпатизували їй. Захоплення Богемії та Моравії односторонньо засудили навіть праві. З іншого боку, політика умиротворення, що велася західними державами, та їхні переговори з Советським Союзом викликали у фінів скепсис щодо намірів Заходу, до того ж їх лякав процес масового озброєння, що відбувався в Країні Рад.

У внутрішній політиці Фінляндії ще з середини десятиліття тривало національне примирення. У міжвоєнний період валовий національний продукт подвоївся, і спостерігалось очевидне покращення соціальних умов, хоча у віддалених регіонах країни та в робітничих районах індустріальних міст усе ще зберігалась значна бідність. Зміцнення демократії та впевненість, спричинена досягненнями в галузі соціального забезпечення лівоцентристської коаліції, далися взнаки на загальних виборах у липні 1939 року. Патріотичний народний рух, який гнівно звинувачував «марксизм» і висловлювався за «національну єдність», втратив шість зі своїх чотирнадцяти місць у парламенті і виродився в дрібне маргінальне угруповання. Переможцями виборів стали великі урядові партії — соціал-демократи (що здобули на два місця більше) та Аграрний союз (із трьома новими місцями) — разом із поміркованими правими, які здобули на п'ять місць більше, ніж на попередніх виборах. У новому парламенті коаліція складала три чверті мандатів. Уряд мав усі підстави вважати, що одержав однозначне схвалення своєї політики електоратом.

Попри напругу у відносинах Німеччини і Польщі та переговори трьох великих держав, улітку 1939 року у Фінляндії панував оптимістичний настрій. Фінський народ з ентузіазмом готувався до Олімпійських ігор, які мали проводитись у Гельсінкі наступного літа, і просто відмовлявся повірити в те, що може спалахнути війна, яка стане

на заваді такій знаменній події. Таннер, напевне, озвучив найпоширенішу серед соціал-демократів думку, коли написав Ю.К. Паасікві: «Я не вірю в те, що можлива війна; світ не може бути настільки безглуздим». Але Паасікві, який на той час був дипломатичним представником Фінляндії в Стокгольмі, належав до табору песимістів. Він відписав: «Як таке може казати людина, яка спостерігала за усім цим від початку століття? У чому за останні 40 років ви бачили сенс?.. Ми з вами вирости серед ліберальних ідей капіталізму та соціалізму, за якими здоровий глузд має вирішувати все, саме тому нам так важко збагнути те, що діється зараз у світі. Я розумію тільки те, що все відбулося не так, як ми очікували».

Маннергейм також був налаштований песимістично. Він вважав розвиток подій улітку 1939 року надзвичайно небезпечним для Фінляндії і оцінював асигнування на оборону як недостатні у світлі ситуації, що склалась. Таннер як міністр фінансів був неохочий виділяти армії більше коштів, він підозрював, що фельдмаршал просто втратив самовладання і панікує: «Що б не ставалось у світі, він виходить з рівноваги і починає вимагати грошей»²⁰. Таннер вважав за краще звільнити Маннергейма з його посади. Міністр закордонних справ Еркко також був переконаний, що війни не буде.

І тоді договір про ненапад, укладений 23 серпня 1939 року між Німеччиною та ССР, зненацька повернув фінів на землю.

3 У ЗАТІНКУ НАЦИСТСЬКО-СОВЕТСЬКОГО ПАКТУ

Переговори, що розпочалися в квітні між трьома супердержавами — Великою Британією, Францією та ССРСР, просувались повільно. Нетерпіння Москви зростало, коли минали тижні без жодного поступу. Ця патова ситуація також відкрила перед Гітлером можливість, якою він, не вагаючись, скористався. За його рішенням атакувати Польщу стояло сподівання, що це залишиться війною двох держав — Німеччини та Польщі. А це можна було гарантувати собі, уклавши угоду з Советським Союзом. Спершу советський уряд відреагував на пропозиції Гітлера дуже обережно. Совети пам'ятали, як той окреслював цілі Німеччини на сході, але вони так само не довіряли західним державам і передусім прагнули не дати сформувати антисовєтську коаліцію Великій Британії, Франції та Німеччині. Німецький міністр закордонних справ фон Ріббентроп запевнив росіян, що від Балтійського до Чорного моря не існує такої проблеми, яку не можливо було б вирішити за повного задоволення обох сторін. Нарешті, Сталін погодився дозволити фон Ріббентропу приїхати до Москви 23 серпня 1939 року, щоб підписати пакт про ненапад і секретний протокол, що додавався. Після коротких переговорів того ж вечора пакт був підписаний.

В основі протоколу лежала пропозиція Німеччини, за якою Фінляндія, Естонія, а також північна і східна частини Латвії аж до ріки Даугави (Західна Двіна) потрапляли в сферу впливу ССРСР, тоді як південно-західна частина Латвії та Литва належали до сфери впливу Німеччини. У Польщі межова лінія між сферами впливу двох країн мала проходити

по ріках Нарва, Сян і Вісла¹. Але Сталіну цього було замало, і він вимагав усю Латвію. Сталін пояснив, що гавані Лієпаї та Вентспілса надзвичайно важливі для Советського флоту. Одержавши згоду Гітлера по телеграфу, фон Ріббентроп оголосив, що Німеччина згодна задовольнити цю вимогу. Отже, відповідне положення додаткового секретного протоколу було сформульоване таким чином: «У разі територіально-політичного перерозподілу областей, що входять до складу прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є кордоном сфер інтересів Німеччини та ССРСР». Позиція Фінляндії в цьому контексті, здається, не викликала жодних окремих дискусій. (Див. карту 3.1)

Пакт Молотова-Ріббентропа та початок війни між Німеччиною та західними державами 1 вересня 1939 року надали Советському Союзу унікальну можливість розширити свій вплив у Східній Європі та Балтійському морі без втручання інших великих держав. 17 вересня советські війська перетнули східний кордон Польщі і, зустрівши незначний спротив, окупували східну частину країни. За тиждень у переговорах з німецькою стороною Сталін знову порушив питання Балтійського регіону. Він запропонував Німеччині окупувати територію між Віслою та Бугом, яка за додатковим протоколом належала до советської сфери впливу, натомість та мала відмовитись від своїх претензій на Литву. Сталін додав, що, якщо Німеччина не заперечує, Советський Союз негайно почне вирішувати питання Балтійських країн². Після початку війни Німеччина стала більш залежною від ССРСР, і Гітлер не міг дозволити собі відкинути цю пропозицію. 28 вересня Советський Союз і Німеччина підписали Договір про дружбу і кордон. У ньому було закріплено новий поділ сфер впливу, який переважно задовольняв побажання советського уряду³.

Тепер ССРСР мав діяти, не зволікаючи. Якщо Німеччина і держави Заходу укладуть мир після поразки Польщі, — а ймовірність цього вже ширились чутки, — тоді стане значно складніше «вирішувати питання Балтійських країн». 24 вересня Молотов повідомив естонському міністру закордонних справ Карлу Селтеру, який прибув до Москви, що советський уряд вимагає від Естонії дієвих гарантій своєї безпеки. Нарком закордонних справ поставив питання рубом: «Двадцять років тому ви примусили нас сидіти навпочіпки в цьому фінському ставку. Ви ж не думаєте, що така ситуація може тривати вічно?» Тоді, мовляв, Советський Союз був

Карта 3.1 Скандинавія та Балтія у 1939 р.

слабким, але тепер це могутня держава, з інтересами якої потрібно рахуватись. Совети мають намір убезпечити свій захист у будь-якому разі. «Благаю вас, не примушуйте нас застосовувати силу проти Естонії»⁴.

Зосередження советських військ на естонському кордоні надало ваги словам Молотова. Естонський уряд не мав іншого вибору, крім як поступитися. Естонії не було звідки чекати допомоги, тож їй не залишалось нічого кращого, ніж спробувати відтягнути час. «Найважливішим завданням для нас у цій великій війні є збереження народу і держави Естонії», — заявив президент Пятс на захист рішення свого уряду. Естонія сподівалась, що військові бази перебуватимуть на території країни лише тимчасово. Вона не очікувала, що дружба між Німеччиною і Советським Союзом триватиме довго, і мала надію, що згодом, напевне, з'явиться можливість домовитися з Німеччиною, яка не дозволить перетворити Естонію на комуністичну країну⁵. 28 вересня естонці підписали угоду. Місця розташування баз були остаточно визначені військовими делегаціями обох країн. Їх мали розбити в Палдіскі (гирло Фінської затоки), у Гаапсалу на західному узбережжі Естонії та на островах Сааремаа і Гійюмаа.

Наступними на черзі були Латвія і Литва. Хід переговорів із ними був таким самим, що й у випадку Естонії. ССРС посилався на інформацію розвідки, коли виправдовував свої вимоги укладання договорів про взаємодопомогу та заснування військових баз. «Ми не можемо дозволити використати малі держави проти Советського Союзу», — заявив Молотов латвійському міністру закордонних справ Вільгельму Мунтеру. — «Нейтральні країни Прибалтики несуть великий ризик.» Совети також почали тиснути на Латвію, зосередивши війська на її кордоні. Для Литви «гірку пілюлю» підсолодили поверненням прадавньої столиці Вільнюса, яку поляки відібрали в неї в 1920 році. Відповідні угоди було укладено за лічені дні. 5 жовтня Латвія підписала договір про взаємодопомогу, який надавав ССРС право засновувати військово-морські бази в Лієпаї та Вентспілсі. Договір з Литвою підписали п'ять днів згодом. Попри протести литовців, бази були розташовані неподалік як нової, так і старої столиці країни — Каунаса і Вільнюса. Передбачена договорами кількість советських військ у всіх трьох країнах перевищувала своєю потужністю їхні власні збройні сили⁶. При цьому всі договори, укладені з республіками Балтії, містили пункт про те, що ці документи жодним чином не стосуються їхніх конституцій або суспільного ладу. У своїй промові на урочистому

обіді на честь підписання угоди з Латвією, Сталін дав «слово честі більшовика», що Советський Союз не втручатиметься у внутрішні справи Латвії⁷.

Падіння Польщі та потрапляння прибалтійських республік під советський протекторат глибоко занепокоїло фінів. Звістка про те, що Естонія опинилась у лещатах советської військової машини, швидко дісталася Гельсінкі, і фіни побачили, що з приєднанням Естонії апетити советів лише зростають. На початку вересня Британія повідомила фінський уряд про те, що у військових переговорах у серпні ССРС ставив собі за мету заснування військово-морських баз на Аландських островах, півострові Ганко та островах Фінської затоки⁸. Відтоді фіни чекали запрошення до Москви для участі у переговорах.

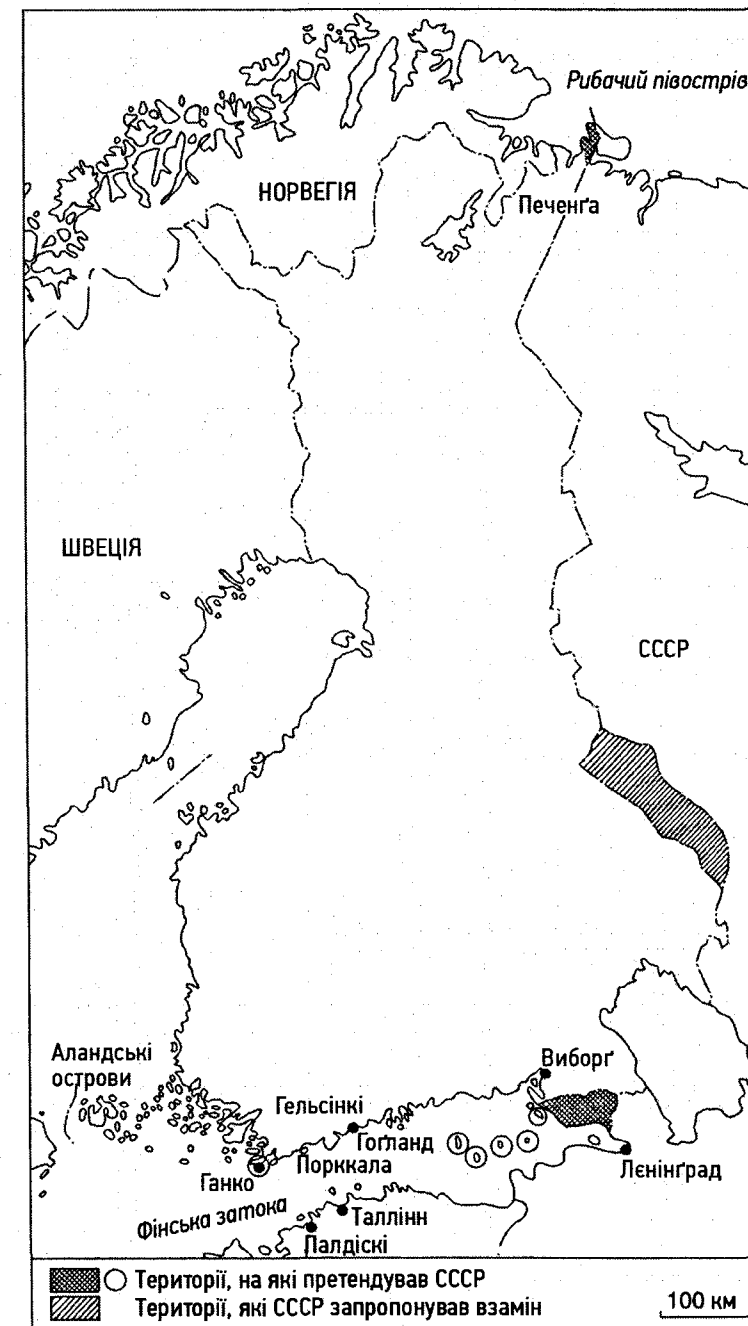
Запрошення надійшло до Фінляндії 5 жовтня, того ж дня, коли було підписано договір з Латвією. Молотов попросив, аби фінський міністр закордонних справ або інша уповноважена урядом особа прибула до Москви для обговорення «конкретних питань політичного характеру». Нарком закордонних справ не одержав негайної відповіді і був роздратований. Якщо Фінляндія не хоче обговорювати питання, що стосуються відносин двох країн, Советський Союз буде змушений вдасться до інших заходів, погрожував він⁹. Але фінський міністр закордонних справ Еркко не квапився і вирішив залишитися вдома. Він пояснив советському дипломатичному представнику у Гельсінкі В. Дерев'янському, що Фінляндія не погодиться підписувати договір, подібний до укладених із прибалтійськими країнами. Еркко доручив Ю.К. Паасіківі представляти країну на перемовинах у Москві. У 1920 році Паасіківі вже очолював фінську делегацію на переговорах щодо Тартуського мирного договору і вважався провідним фахівцем у фінсько-російських відносинах. Для виконання такого важкого завдання це був найкращий вибір.

На той момент Паасіківі вже виповнилось 68 років і він мав за плечима тривалу кар'єру в політиці та банківській справі. На початку століття, в роки царських утисків, він обстоював політику умиротворення, метою якої було збереження якомога ширшої автономії Фінляндії з урахуванням інтересів Росії. У 1918 році, будучи прем'єр-міністром, Паасіківі був прихильником монархії та пронимецької орієнтації для захисту країни від Росії. Згодом він став одним з архітекторів фінської політики нордичного нейтралітету. Власний досвід давав йому підстави бути прихильником

доволі песимістичної філософії історії. Паасікві був переконаний, що супердержави мають певні одвічні інтереси, які залежать від чинників географії, політики сили та військової міцності. Малі держави можуть вижити, лише враховуючи ці чинники. Тому Паасікві вважав, що дві великі держави Балтії, Німеччина і Росія, мають вирішальне значення для Фінляндії. А отже, потрібно намагатись підтримувати добрі відносини з обома. Зрештою, Советський Союз був для нього тією самою імперською Росією, яка зберегла свої позиції супердержави й у своєму ставленні до Фінляндії та надалі керувалась міркуваннями переважно військового характеру.

Фінська делегація, відряджена для переговорів до Москви, одержала чіткі інструкції: наголосити на суворому дотриманні Фінляндією проголошеної політики державного нейтралітету. Фінляндія не дозволить використати себе проти будь-якої країни і захищатиме свій нейтралітет зі зброєю в руках. Делегація мала відмовитись обговорювати можливість заснування баз на фінській землі, а також пересувати кордон чи підписувати договір про військову взаємодопомогу. Найбільше, на що могла погодитися фінська сторона — це передати кілька маленьких віддалених від берега островів у східній частині Фінської затоки в обмін на якісь інші території. Ще в березні советський уряд сам пропонував такий обмін, але тоді фіни відмовились від нього. Паасікві одержав усне розпорядження подбати про те, щоб переговори не провалились. Маннергейм окремо підкреслив, що законні інтереси Советського Союзу потрібно взяти до уваги і на основі цих умов спробувати досягти компромісу¹⁰. (Див. карту 3.2)

На думку командування советського військово-морського флоту, військової підтримки на узбережжі Естонії було не достатньо, щоб забезпечити советському флоту надійні позиції у Фінській затоці. Для цього Советському Союзу було потрібно принаймні утримувати бази і батареї берегової артилерії в Ганко та Порккала на південному березі Фінляндії. Для перемовин з фінами советський посланець у Гельсінкі Дерев'янський підготував пропозицію, що містила два альтернативні набори умов: мінімальний і максимальний. У обох від Фінляндії вимагалось поступитися островами у Фінській затоці та дозволити збудувати советські військово-морські та авіаційні бази на півострові Ганко. Мінімальна програма включала також передачу частини Карельського перешийка та західної частини півострова Рибачий у Баренцовому морі, який на той час належав

Карта 3.2
Советсько-фінські переговори, жовтень-листопад 1939 р.

Фінляндії. За програмою-максимум Фінляндія мала відмовитись від південно-східної частини своєї території навколо Виборга та всього регіону Печенги на узбережжі Баренцового моря. Пропозиція підписати договір про військову взаємодопомогу також збереглася в архівах міністерства закордонних справ ССРСР. Своім змістом вона дуже нагадувала договори, підписані з прибалтійськими країнами — фактично, її підготували ті самі посадовці. У цьому договорі йшлося про безпосередній напад або загрозу такого нападу на Советський Союз з боку великих держав Європи на його морських кордонах з Фінляндією в Балтійському морі або Північному Льодовитому океані¹¹.

Щойно від Молотова надійшло запрошення на переговори, Фінляндія розпочала призов резервістів та добровільну евакуацію міського населення. Коли від переговорів у Москві почало пахнути смаленим, 12 жовтня оголосили повну мобілізацію під приводом «Надзвичайного навчання резервних військ». Надійшла інформація про стягування советських військ до фінського кордону, а отже, вважалось необхідним підготуватись до несподіваного нападу. Повна мобілізація також мала показати Советському Союзу, що йому не варто сподіватись поступок за прибалтійським сценарієм.

На переговорах у Москві ССРСР представляли Сталін і Молотов. Свої вимоги вони виправдовували потребою захистити Ленінград. Сталін відмовився від ідеї договору про взаємодопомогу ще на ранній стадії перемовин, коли Паасікві рішуче заявив, що Фінляндія ніколи на це не згодиться. З іншого боку, пропозицію передачі п'яти невеличких фінських острівців совети оцінили як абсолютно незадовільну. Обрана Сталіним переговорна стратегія нагадувала програму-мінімум Дерев'янського. Найважливіші його пропозиції стосувались оренди півострова Ганко під советську військово-морську базу та пересування кордону на Карельському перешийку. Натомість Советський Союз запропонував Фінляндії удвічі більшу територію на її східному кордоні. Сталін і Молотов наголошували, що це мінімальні умови. «Ми мусимо заблокувати підступи до Фінської затоки. Якби морський прохід до Ленінграда не проходив повз ваше узбережжя, ми бузagalі не порушували цього питання.» Можна було ефективно ізолювати Фінську затоку, перекривши силами берегової артилерії прохід між Ганко і Палдіскі, де Естонія дозволила ССРСР спорудити військову базу. «Ми не здатні змінити географію», — сказав Сталін. На Карельському перешийку фінський кордон

проходив усього за 32 км від Ленінграда з його населенням у 3,5 млн. Оскільки Ленінград перемістити неможливо, потрібно перемістити кордон. ССРСР просив посунути кордон на 70 км поза досяжністю артилерії. Коли Паасікві запитав, від якої країни Советський Союз очікує напад, Сталін назвав Англію або Німеччину: «Наразі у нас добрі відносини з Німеччиною, але в цьому світі усе може змінитися». Коли війна між західними державами і Німеччиною закінчиться, сказав він, флот переможця вирушить у Фінську затоку. Отже, ССРСР має бути готовим до найгіршого¹².

Фінська делегація повернулась до Гельсінкі для обговорення советських пропозицій спершу у вузькому колі, а згодом у всьому уряді. Усі були готові піти на незначні поступки, але вважали, що передача стратегічно важливого півострова Ганко навіть не підлягає обговоренню. В уряді також виступали проти будь-яких поступок територіями на Карельському перешийку, що поставили б під загрозу національну безпеку в регіоні. Паасікві рекомендував піти на компроміс. Він указав на те, що для задоволення своїх вимог Советський Союз розпочав війну і виграв її, отже, він здатен силою забрати значно більше і вже без жодних компенсацій. Проте Еркко був переконаний, що совети блефують, і тримав жорстку лінію. Його підтримали міністр оборони Юго Ніукканен та більшість членів уряду. Уряд був готовий схвалити тільки передачу островів у Фінській затоці (і то, крім Гогланда, найбільшого з них), а також трохи посунути кордон на Карельському перешийку¹³.

Перед поверненням до Москви Паасікві попросив Таннера поїхати разом із ним, щоб розділити відповідальність за те, що станеться. Він вважав, що в цих переговорах на кону стоять питання такої ваги, що в них має взяти участь представник уряду. Таннер був членом фінської делегації на мирних переговорах у Тарту. Він був одним із найвпливовіших членів уряду, а як член делегації в Москві мав уособлювати національну єдність. Еркко цілковито схвалив такий вибір; він підозрював, що Паасікві був занадто м'яким, і знав, що Таннера важко прогнати¹⁴.

23 жовтня Сталін і Молотов знову зустріли фінських делегатів у Кремлі і одержали відповідь фінського уряду. Вони оцінили її як украй незадовільну. Советський диктатор відмахнувся від запевнянь фінів у тому, що ті всіма силами захищатимуть свою країну, якщо якась держава спробує напасти на Советський Союз через їхню територію. «Фінляндія маленька і слабка. Вони не питатимуть вашого

дозволу», — відрізав Сталін. А потім, поклавши свою руку на карту там, де лежав Ганко, продовжив: «Одна з великих держав висадиться тут і просуватиметься попри ваш спротив». Фінські делегати повернулись додому¹⁵.

Переговори зайшли в глухий кут. Яблуком розбрату виявився півострів Ганко, крайня південна точка Фінляндії, 30-кілометрова смуга пісків і скель, що випиналась у Балтійське море і мала на своєму південному кінці важливу гавань, яка не замерзала взимку. Саме там під час громадянської війни 1918 року висадились німецька дивізія, щоб прийти на допомогу білим. Аби врятувати переговори від провалу, Паасікві гарячково шукав компромісу і запропонував советам для заснування бази невеличкий острів Юссарі на схід від Ганко. Цю пропозицію висунув Маннергейм, який вважав, що потрібно будь-якою ціною досягти компромісу; фінській армії вкрай бракувало озброєння, тож вона не була спроможна воювати. Проте міністр закордонних справ Еркко залишався непоступливим, а президент і решта уряду тримались такої ж думки. Вони були готові на незначні поступки лише на території Карельського перешийка. Досі уряд не повідомляв парламенту про зміст советських пропозицій, оскільки не хотів оприлюднювати їх. Однак тепер уряд вважав за потрібне ввести в курс справ лідерів парламентських партій. Урешті-решт усі партії погодились на поступки, запропоновані урядом, причому праве крило, як не дивно, дало свою згоду лише після намовлянь з боку Паасікві та Маннергейма. Усі вони також висловили протест проти будь-яких додаткових поступок і цілковито відмовились давати згоду на передачу Ганко¹⁶.

Укотре фінські делегати вирушили до Москви. Поки делегація ще була в дорозі, СРСР оприлюднив свої пропозиції. Сталін продовжував шукати компромісу і згадав групу островів неподалік Ганко. Фінські делегати зателеграфували своєму уряду, щоб одержати дозвіл запропонувати СРСР острів Юссарі, а також дійти згоди щодо Карельського перешийка. Отримавши відповідь уряду та лідерів парламентських партій, Еркко передав делегатам телеграмою нові інструкції. Їм цілковито заборонялось згадувати будь-які острови поблизу Ганко. Якщо за таких умов не вдасться дійти згоди, їм було наказано перервати переговори¹⁷. Остання зустріч фінської делегації зі Сталіним і Молотовим відбулася 9 листопада. За спогадами Таннера, советські лідери витріщили очі від подиву, коли почули відповідь фінської сторони. «Не схоже, ніби з цього може щось вийти. З цього нічого не

вийде», — заявив Сталін. Дискусія припинилась і, пробувши в Москві ще кілька днів, фінська делегація повернулась на батьківщину. Навіть після цього Паасікві був переконаний, що пропозиція Юссарі могла б дозволити продовжити переговори і, можливо, відкрила би шлях до компромісу¹⁸.

Стратегію переговорів фінської сторони визначав міністр закордонних справ Еркко, який обстоював свою непохитну політику, посиляючись на договори, укладені між Фінляндією та СРСР, а також на думку світової громадськості, яка була на боці Фінляндії. Еркко просто не вірив у те, що СРСР розпочне війну. Натомість, він вважав, що згода на советські умови, зокрема на передачу території під військово-морську базу означатиме кінець фінської політики нейтралітету та втягнення її в сферу впливу Советського Союзу. Еркко мав репутацію людини, яка не дослухається до чужих порад: він був міністром закордонних справ, який «знав усе краще за всіх». І це був саме такий випадок. Окрім того, він уже звик формувати громадську думку й робив це надзвичайно майстерно¹⁹.

З іншого боку, безпрецедентна згуртованість фінського народу восени 1939 року не була результатом жодних маніпуляцій. Це була спонтанна реакція — незалежно від соціальних чи мовних розбіжностей — на ситуацію, яка загрожувала нордичному уявленню про свободу і фінському способу життя. Образ східної загрози, характерний для фінської культурної традиції, тепер набув у національній свідомості конкретних обрисів. Романіст Ф.Е. Сілланпя, нобелівський лауреат у галузі літератури, втілював дух тих осінніх тижнів у словах пісні-маршу, яку невдовзі співала вже вся країна:

Карбують крок вояки до герцю,
їх згук лунає глибоко в серці.
Зі своїх могил споглядають батьки,
як звияжно марширують їхні сини.

На той час у країні не було опозиції. Згода між Гітлером і Сталіним спантеличила крайніх лівих не менше, ніж шокувала ультраправих. Прихильники комуністів з'явилися у пунктах мобілізації резервістів так само, як і решта громадян країни. Радикально налаштований пролетарський письменник Олаві Сіппайнен так описав атмосферу, що панувала в ранок мобілізації в маленькому промисловому містечку: «Наразі не стояло питання про те, комуністи

ми чи фашисти. Це були стіни, які ми збудували і доклали всіляких зусиль, щоб не дати їм завалитись... А потім настав момент, ранок, який повсякчас осяватиме своїм світлом нас, тих, хто пережив його на запасних залізничних шляхах у жовтні 1939 року.» Ультраправі проклинали Німеччину, тоді як вторгнення советів у Польщу розбило останні ілюзії соціал-демократів щодо «миролюбної робітничої країни». Мовні суперечки забулись, а Шведська народна партія висловила свою підтримку уряду. Коли Таннер і Паасіківі вирушили до Москви, на залізничних станціях збиралися натовпи, щоб привітати їх, виспівуючи державний гімн, а також бойовий гімн Мартіна Лютера «Могутня нам твердиня Бог». Уряд у Гельсінкі та делегати в Москві відчували на собі тиск народного настрою. «Вони більше не співатимуть нам, якщо ми повернемося додому з поганою угодою», — сказав Сталіну Паасіківі²⁰.

Тепер ніхто не зважився б розколоти цю єдність. Безумовно, Таннер, Паасіківі та Маннергейм ставили під сумнів оцінку ситуації Еркко, але вони критикували його політику лише у своєму вузькому колі. Усі три сподівались на продовження переговорів і були готові розглянути додаткові поступки. Спочатку Таннер тримався думки, що вони мають піти на такі поступки, якщо це буде необхідно для уникнення війни. Щоправда на людях він висловлювався обережно. Навіть після провалу переговорів він не вірив у те, що ССРС атакуватиме — принаймні не тоді, — і сподівався, що Москва ініціюватиме нові переговори. Як у голови найбільшої партії країни, у нього не було бажання діяти всупереч громадській думці²¹. Протягом двадцяти років праві звинувачували соціал-демократів у відсутності патріотизму, і тепер він не хотів сам наражати партію на такі звинувачення.

Безкомпромісність фінів мала як стратегічне, так і політичне підґрунтя. Гельсінкі вважали, що згода на пропозиції советів могла серйозно послабити обороноздатність країни в майбутньому. Передача території на Карельському перешийку у запропонованих ССРС масштабах розбила б основну лінію фінських оборонних споруд, а військова база на півострові Ганко зробила б діру у морській системі захисту Фінляндії та дозволила б Советському Союзу контролювати морське сполучення Фінляндії і навіть становити пряму загрозу півдню країни. Фіни також підозрювали, що ССРС має інші приховані мотиви. Вони не знали, якими будуть наступні вимоги советів, і не хотіли піти шляхом

країн Балтії. Міністр закордонних справ Юго Ніукканен, один з лідерів Аграрної партії, оцінював обороноздатність Фінляндії оптимістичніше за Маннергейма. Він навіть вважав, що війна буде кращою альтернативою для Фінляндії, ніж згода на вимоги росіян. «В іншому разі нас чекатиме доля Чехословаччини», — заявив він²². Фіни були приголомшені долею Польщі, але з іншого боку вірили, що географія Фінляндії сприятиме її обороні. Лісиста місцевість та скелясте узбережжя, на їхню думку, становили неабиякі перешкоди на шляху агресора, і фіни були переконані, що за таких умов масове використання танків буде неможливим. «Фінляндію неможливо завоювати без тривалої, спустошливої, кривавої війни», — запевняв капітан Вольфганг Галсті з відділу пропаганди Генерального штабу у брошурі, яка широко розповсюджувалась у вересні.

Урешті-решт фіни не думали, що війна або поступки — це єдина альтернатива; вони радше очікували продовження переговорів і готувались до важкого психологічного протистояння. Переконавання, що Советський Союз не спрямує свою зброю проти Фінляндії, не було прорахунком самих лише фінів. Восени 1939 року дуже мало закордонних спостерігачів вірили в імовірність цього. Преса демократичних країн вважала напад советів абсолютно неможливим і таким чином зміцнювала впевненість Еркко в правильному виборі його політики непоступливості²³. Лондон і Париж заохочували фінів відкинути пропозиції ССРС, заявляючи, що, за їхніми оцінками, Советський Союз не розпочне військових дій проти Фінляндії²⁴. З боку Німеччини фіни одержували суперечливі сигнали. На початку листопада фельдмаршал Герман Герінг надіслав Маннергейму записку, у якій застерігав, що Фінляндії варто поступитись у питанні військової бази, в іншому разі ССРС розпочне війну. Це швидко стало відомо Еркко та президенту Калліо, але жодних корекцій в інструкції щодо переговорів не внесли. Через співпрацю Німеччини з Советським Союзом фінське керівництво підозріло ставилося до першої: побутувала думка, що і в цьому разі Німеччина діє від імені Москви²⁵.

Фінляндія одержала дипломатичну підтримку від Сполучених Штатів та країн Скандинавії — всі вони від імені Фінляндії зробили в Москві демарш. Молотов відмовився навіть приймати дипломатичних представників Швеції, Данії та Норвегії. З іншого боку, послу Сполучених Штатів, Лоуренсу Штейнгардту, було дозволено вручити наркомов закордонних справ записку від президента Рузвельта. У ній

президент висловив своє сподівання, що ССРСР не ставитиме перед Фінляндією таких вимог, які будуть загрожувати її суверенітету. Невдовзі Молотов виступив із промовою, у якій з обуренням закликав Сполучені Штати радше опікуватись суверенітетом Куби або Філіппін.

Природно, ставлення Швеції цікавило фінів найбільше — зрештою, саме від своїх західних сусідів вони особливо чекали конкретної допомоги. 18 і 19 жовтня в Стокгольмі відбулася зустріч голів держав та міністрів закордонних справ чотирьох північних країн. Їхні промови містили чимало гарних слів про Фінляндію та президента Калліо зокрема, але шведський прем'єр-міністр Пер Альбін Ганссон попередив Еркко, що Фінляндії годі розраховувати на будь-яку збройну підтримку з боку Швеції. Еркко не передав цієї невтішної новини фінському уряду, аби не посилювати песимістичних настроїв. Щира прихильність, публічно висловлена шведами до фінів, сприяла збереженню оптимістичної картини, у якій допомога західних сусідів видавалась значно доступнішою, ніж на це справді можна було сподіватись.

У Москві остаточне рішення розпочати війну з Фінляндією було прийнято, щойно переговори зазнали провалу 9 листопада 1939 року. Напад на Фінляндію входив у плани генштабу Червоної армії ще від 1937 року. Така операція розглядалась переважно як превентивний захід у сценарії, за яким Фінляндія вступить у війну проти Союзного Союзу на боці Німеччини²⁶. У червні 1939 року план «контратаки» на Фінляндію, підготований начальником генштабу Б.М. Шапошниковим, був представлений на розгляд Сталіну. На думку Шапошнікова, реалізація цього плану передбачала тяжку і непросту війну, що мала тривати принаймні кілька місяців і вимагала залучення п'ятдесяти дивізій та значної кількості артилерії. Під час обговорення цього плану він наголосив, що воєнні дії потрібно завершити швидко, аби Фінляндія не встигла одержати будь-яку відчутну допомогу ззовні. За спогадами очевидців, на пропозицію Шапошнікова Сталін розсміявся: «Ви просите таку кількість збройних сил та ресурсів, щоб дати раду такій країні, як Фінляндія! Така кількість не потрібна», — кажуть, саме такою була його реакція. Голова Ленінградського військового округу К.А. Мерецков одержав завдання скласти новий план, маючи у своєму розпорядженні лише три п'ятих усіх сил, запропонованих Шапошниковим. Коли наприкінці липня цей план було схвалено, Сталін і Ворошилов прогнозували, що наступ забере не більше двох-трьох тижнів²⁷.

Зосередження советських військ на фінському кордоні розпочалось на початку жовтня і збільшувалось за рахунок загонів, що звільнялись від служби в прибалтійських країнах. 29 жовтня Ленінградський військовий округ представив наркомові оборони Ворошилову план розгрому фінської армії одним масованим ударом з усіх напрямків. 15 листопада Ворошилов віддав військовому округу наказ негайно здійснити передислокацію та зосередження військ, необхідних для нападу²⁸. Водночас розпочалась підготовка політичного підґрунтя. Ті кілька поодиноких фінських комуністів-емігрантів, що вціліли в м'ясорубці сталінських чисток, раптово знову знадобились режиму. Найважливішим із них був О.В. Куусінен, один із лідерів червоних під час громадянської війни 1918 року, який згодом був секретарем Комінтерну і членом його Виконавчого комітету. 10 листопада, поки фінські делегати ще були в Москві, Сталін покликав Куусінена і дав йому інструкції сформулювати «Народний уряд», чиїм завданням було викрити справжню причину війни. Молотов і А.А. Жданов, перший секретар Ленінградського обкому партії, взяли участь у підготовці звернення Куусінена до «робітників Фінляндії», а в Комісаріаті із закордонних справ підготували проект договору про взаємодопомогу та дружбу між ССРСР та «Демократичною Республікою Фінляндією». Зі свого боку Ворошилов віддав наказ сформувати 106-ту дивізію з фінських і карельських призовників, що мешкали в Ленінградському військовому окрузі. Вони мали становити хребет фінської «Народної армії»²⁹.

Невдовзі анти-фінська пропаганда в Союзі досягнула небаченого рівня фанатизму. Робітники фабрик видавали резолюції, які засуджували Фінляндію. 26 листопада оголосили, що фінська артилерія зробила кілька гарматних пострілів на ділянці кордону поблизу села Майніла, при цьому постраждало кілька солдатів. Фінський уряд заперечував це, стверджуючи, що з фінської сторони не пролунало жодного пострілу, і запропонував створити спільну комісію для розслідування цього інциденту. Советський уряд відкинув цю пропозицію. Він у односторонньому порядку скасував підписаний раніше обома країнами акт про ненапад і 29 листопада розірвав дипломатичні відносини з Фінляндією. 30 листопада о 8:00 Червона армія без оголошення війни розпочала стрімку атаку на Фінляндію по всій довжині кордону, а советська авіація здійснила повітряні нальоти на цілі в різних частинах країни.

Згодом Молотов заявив, що саме ворожа політика фінського уряду стала на заваді досягненню угоди восени 1939 року, і що СРСР не мав іншого виходу, аніж взятися за зброю. Советські історики, якщо й торкалися питання Фінської війни, то, як правило, повторювали ці заяви. Вони наполегливо стверджували, буцімто реакційні кола Фінляндії, які відкрито провадили військову співпрацю з Німеччиною, тільки й чекали нагоди, аби надати фінську територію та ресурси до послуг ворогів Советського Союзу, а тому влаштували провокації на советському кордоні, зокрема й поблизу Майніли, що змусило СРСР розпочати контратаку. Така «заморожена» інтерпретація Зимової війни, як називає її Дейвід Л. Вільямс, зберігалася цілих півстоліття³⁰. Лише наприкінці 1980-х років советські історики почали переглядати свою оцінку подій, що призвели до Зимової війни. Раніше закриті архіви також поступово ставали доступними для дослідників. У 1989 році започаткували спільний проєкт вивчення історії Зимової війни за участю російських та фінських істориків. Його результати були оприлюднені у Фінляндії в 1997 році, а наступного року — в Росії³¹.

Хоча доступ до документів колишнього Советського Союзу і досі обмежений, було розкрито деяку інформацію, яка проливає більше світла на підґрунтя Зимової війни. Серед розсекречених документів є пропозиція від 17 листопада, підготована для Молотова советським дипломатичним представником В.К. Дерев'янським, у якій той закликає «напоумити фінський уряд». У документі йдеться про те, що з метою тиску на Фінляндію необхідно створити «надзвичайно напружену ситуацію» на кордоні. Дерев'янський також рекомендує почати цькувати Фінляндію в пресі, а також організувати демонстрації, після чого наступним етапом стане розрив пакту про ненапад «з усіма наслідками, які з нього випливають». Короткий перелік дій, які планувалися на фінському кордоні, також знайшли серед нотаток першого секретаря Ленінградського обкому партії А.А. Жданова. Цей перелік уклали до 25 листопада. Документ указує на існування плану, за яким НКВС мав створити інсценізацію, що стала би приводом для початку війни. У ньому також йдеться про звернення Фінської комуністичної партії до пролетаріату Фінляндії. Події, що згодом відбулися насправді, цілком відповідали цій схемі³². Ці джерела підтверджують, що Майнільський інцидент був фальсифікацією, тобто саме тим, що завжди було очевидним для фінів.

У Фінляндії точилось чимало дискусій про те, чи мав фінський уряд поступитись советським вимогам. Не дивно, що його непохитна позиція в переговорах стала об'єктом критики. Порівняно з умовами Московського мирного договору 1940 року та Паризького мирного договору 1947 року, пропозиції, зроблені Советським Союзом восени 1939 року, з ретроспективного погляду видаються дуже поміркованими. Одним з основних критиків був сам Ю.К. Паасікві, який вважав Зимову війну «війною Еркко». Він думав, що було значно краще уникнути війни: піти на поступки та дійти згоди з Советським Союзом³³. З іншого боку, на користь тодішніх делегатів часто наводять аргумент, що задоволення советських вимог восени 1939 року поставило б Фінляндію на шлях, яким уже крокували прибалтійські країни — шлях поступової руйнації і втрати незалежності.

Раптового початку війни 30 листопада 1939 року, безумовно, можна було уникнути, якби Фінляндія погодилась на советські пропозиції або знайшла якесь близьке до них компромісне рішення. Хід переговорів у Москві засвідчив, що Сталін справді намагався переконати Фінляндію дійти згоди мирним шляхом, але так само він діяв і в Прибалтиці. Питання полягає ось у чому: що б сталося потім? Чи поступки, на яких наполягав СРСР у переговорах восени 1939 року, задовольнили б його, чи згодом він виставив би нові умови, які Фінляндія була б змушена або задовольнити, або відхилити в ще менш сприятливій для себе ситуації? Історія не дає на це відповідей. Проте важко не зробити висновку, що з погляду советів Фінляндія в багатьох аспектах була тим самим, чим були для СРСР Естонія, Латвія і Литва. Усі чотири колись входили до складу Російської імперії. Разом вони становили надзвичайно важливу буферну зону довкола Ленінграда. В очах Москви Фінляндія не належала до спільноти нордичних держав, як звикли вважати самі фіни; натомість вона була однією з країн Прибалтики. Коли Німеччина і Росія заходились відвойовувати втрачене в Першій світовій війні, жодна зі східноєвропейських держав, посталих з попелища цієї війни, не могла залишитись осторонь цього конфлікту. Фінляндію втягнули в цю війну, оскільки вона відмовилась скоритися плану, погодженому між Німеччиною та Советським Союзом 23 серпня 1939 року.

4 ЗИМОВА ВІЙНА

Зимова війна 1939—1940 років між Фінляндією та СРСР розпочалася з двох помилок: фінський уряд був переконаний, що СРСР не нападе, а Сталін вважав, що Фінляндія не здатна чинити бодай якийсь відчутний опір.

Іронія історії полягає в тому, що після двадцятилітніх побоювань нападу СРСР війна заскочила фінів зненацька. Протягом двох тижнів після провалу переговорів у Москві нічого не відбувалось, і країну охопила атмосфера самозаспокоєння. Уряд підготувався до тривалого періоду напружених відносин із СРСР та психологічної війни. Фінське керівництво скористалось неофіційними каналами зв'язку, щоб дослідити громадську думку та моральне налаштування населення по всій країні, і з'ясувало, що переважна більшість людей підтримує жорстку лінію уряду у переговорах. Оцінка ситуації фінською військовою розвідкою також давала підстави сподіватись, що мир триватиме й надалі. Уранці 30 листопада міністр внутрішніх справ Урго Кекконен зателефонував прем'єр-міністру Каяндеру і доповів про вторгнення радянських військ, вимагаючи негайного проведення засідання уряду. У відповідь він почув здивоване: «Ви справді вважаєте, що ми маємо зібратись до початку робочого дня?» Звіти, що надійшли з лінії фронту протягом дня, та пожежі, які спалахнули після бомбардувань столиці, ясніше ясного дали зрозуміти, що неможливе таки сталося. Було оголошено військовий стан, і президент республіки Кюості Калліо передав свої конституційні

повноваження головнокомандувача збройних сил фельдмаршалу Маннергейму. Парламент зібрався ввечері і одностановно надав уряду вотум довіри.

Було вирішено, що країна потребує нового уряду, з яким Москва, за прогнозами, охочіше відновить переговори. Цей уряд мав очолити п'ятдесятирічний директор Банку Фінляндії Рісто Рюті. Як і Каяндер, він належав до Прогресивної партії. Рюті мав за плечима багатолітню політичну кар'єру і гарні зв'язки у фінансових колах великих держав Заходу. Посада міністра закордонних справ дісталася Таннеру. Як найвидатніший лідер фінського робітничого руху він мав забезпечувати єдність тилу. Ніукканен з Аграрного союзу, ще одна сильна особистість в уряді Каяндера, залишився міністром оборони. Паасікві став міністром без портфеля. До уряду увійшли ще два консерватори, а отже, він розширив свою основу, перетворившись із лівоцентричної коаліції на загальнонаціональну коаліцію з п'яти партій.

Однак усі сподівання на те, що советський уряд може погодитись на перемовини з урядом Рюті, виявились безпідставними. Советський Союз поклав найбільшу провину за провал переговорів на Таннера. Згодом саме це твердження постійно повторюватимуть советські історики. Насправді неприйняття советами Таннера мало інші підстави: у боротьбі за прихильність фінського пролетаріату соціал-демократи Таннера були основними конкурентами Країни Рад. Спроби Фінляндії налагодити зв'язок спершу за допомогою Сполучених Штатів, а потім — Швеції, були марними. 4 грудня Молотов заявив шведському дипломатичному представнику, що советський уряд не визнає «так званий уряд Фінляндії», чий член втекли з Гельсінкі в невідомому напрямку. Він визнає лише «демократичний уряд Фінляндії», з яким щойно і підписав договір¹.

Одразу ж після початку війни Советський Союз оголосив про створення «фінського народного уряду» у Терійоці (тепер Зеленогорськ), маленькому прикордонному містечку, зайнятому советськими військами. Прем'єр-міністром був О.В. Куусінен, а решта членів уряду були комуністами-емігрантами, у більшості майже невідомі у Фінляндії. Уряд Куусінена видав звернення, у якому проголосив заснування «Демократичної Республіки Фінляндії». Він запросив Червону армію якнайшвидше надати необхідну підтримку і звернувся з проханням до советського уряду здійснити багатовікову мрію фінського народу про

возз'єднання з мешканцями Східної Карелії в одній незалежній фінській державі.

Наступного дня Молотов і Куусінен підписали договір про взаємодопомогу та дружбу між СССР та «Демократичною Республікою Фінляндією». Згідно з умовами договору, СССР передавав згаданій республіці частину советської Карелії, більшість населення якої були карелами, що дорівнювало загалом 70 000 кв. км. Натомість Демократична Республіка Фінляндія передавала Советському Союзу південну частину Карельського перешийка (приблизно 4000 кв. км), передавала йому острови Фінської затоки та частину Рибачого півострова в Північному Льодовитому океані, що належала Фінляндії, а також передавала йому в оренду півострів Ганко для заснування там військової бази. Договір зобов'язував сторони до взаємодопомоги в разі, якщо будь-яка європейська держава нападе або загрожуватиме нападом Фінляндії або Советському Союзу через територію Фінляндії. Цей договір мав бути якнайшвидше ратифікований у Гельсінкі².

Уряд Куусінена не сприймався серйозно, його не визнавала жодна держава, окрім Советського Союзу. Він тільки спричинився до посилення фінського опору. «Терійоцький уряд» переконав фінів у тому, що війна ведеться не за незначні зміни державного кордону, а за незалежність цілої держави та її демократичну політичну систему як таку. Питання про мотиви, що стояли за створенням уряду Куусінена, і сьогодні інтригують істориків. Рішення заснувати «Народний уряд» первісно належало Сталіну і загалом інтерпретувалося як спроба Советського Союзу легітимізувати свій напад в очах советських громадян. Оскільки соціалістична держава не могла просто так загарбати іншу країну, було потрібно, аби дружній уряд звернувся по допомогу³. Якось подоба уряду однаково знадобилася б у Фінляндії, щоб керувати країною після її окупації.

На основі звернення уряду Куусінена та розсекречених згодом документів цього «прем'єр-міністра», а також першого секретаря Ленінградського обкому партії А.А. Жданова, який насправді стояв за вирішенням цього питання з советського боку, можна реконструювати сценарій. За ним події мали розвиватись приблизно так само, як і в прибалтійських країнах улітку 1940 року. Після окупації комуністичний уряд мав бути розширений і включити представників інших пролетарських груп, після чого мали бути проведені нові вибори. Тимчасову цивільну адміністрацію, «звільнену» Червоною армією, планували

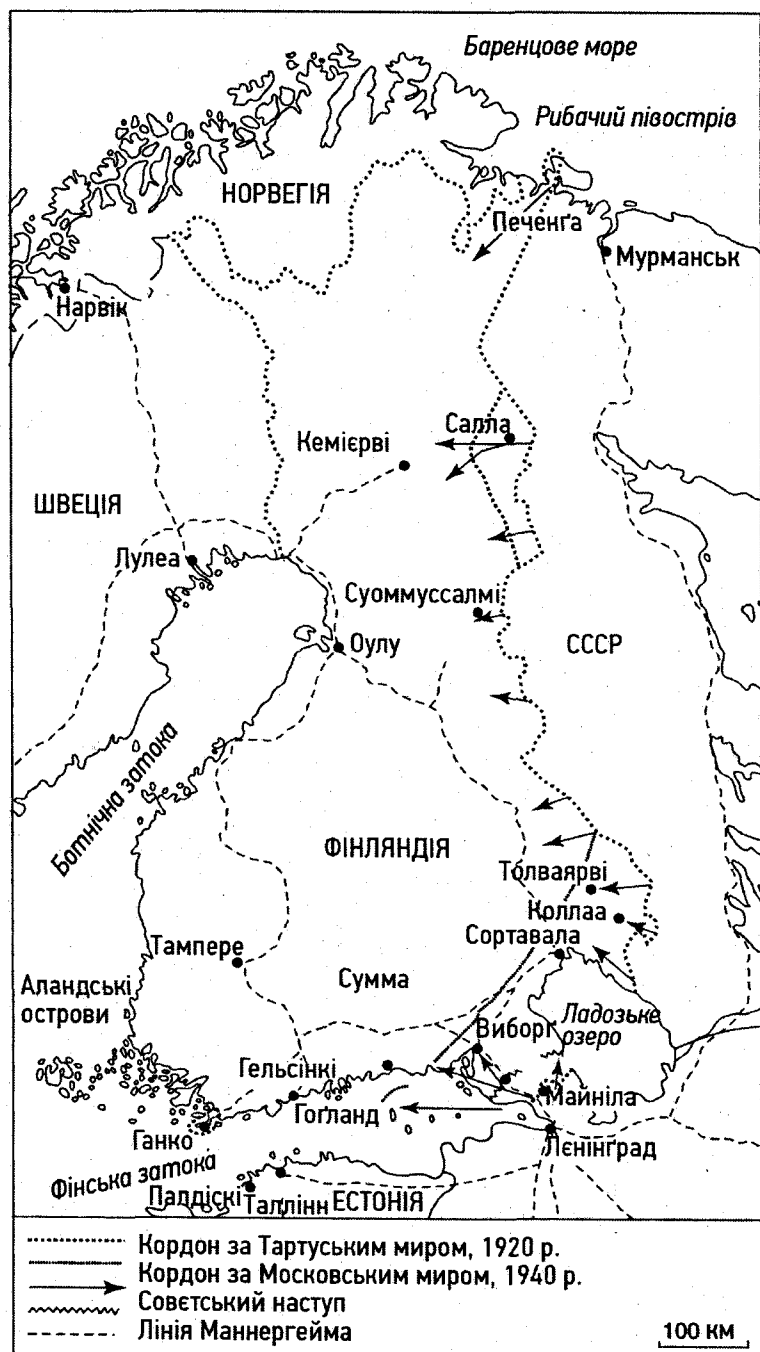
ввести шляхом створення народних фронтових комітетів. Насправді уряду Куусінена не доводилося перейматися адміністративними питаннями. Советські війська просувались повільно, і майже всюди місцеве населення мало час, аби втекти задовго до їх приходу⁴.

3 грудня фінський уряд офіційно звернувся до Ліги Націй з проханням скликати Раду та Асамблею, щоб обговорити заходи, яких потрібно вжити для зупинення советського військового вторгнення. Фіни сподівались, що Ліга погодиться стати посередником у мирних переговорах між Фінляндією та ССРСР або—у найгіршому разі—спонукатиме країн-членів надати Фінляндії допомогу. Насправді саме генеральний секретар Ліги Націй, француз Жозеф Авеноль, першим порадив зробити звернення. Він вважав, що ССРСР стояв на заваді його планам реформування Ліги Націй, і тому прагнув його ізолювати. Генеральний секретар майстерно й холоднокривно переслідував власні цілі. Оскільки Великій Британії та нейтральним країнам Європи була осоружна сама думка про те, щоб «спалити мости» з Москвою, він звернувся за підтримкою до держав Південної Америки. Блок країн на чолі з Аргентиною зажадав негайного виключення ССРСР з Ліги Націй. ССРСР відмовився брати участь у будь-якому обговоренні цього питання, запевняючи, що не перебуває в стані війни з Фінляндією, натомість щойно підписав договір з «демократичним урядом» країни. Хоча Британія і Франція не палали бажанням ініціювати будь-які заходи з метою виключення Советського Союзу, вони вирішили підтримати пропозиції південноамериканського блоку, щоб справити гарне враження на нейтральні держави. Фінський уряд не підтримав виключення ССРСР з цієї організації, однак до побажань фінів ніхто не прислухався. Після стількох інтриг у кулуарах палацу-лабіринту Ліги Націй, Асамблея і Рада прийняли резолюцію, яка засуджувала агресію Советського Союзу проти Фінляндії та заявляла, що цим самим ССРСР виключив себе зі складу організації⁵.

Наслідки, природно, були принизливими для Советського Союзу. Ніколи раніше Ліга Націй не вдавалась до таких різких заходів. Виключення Советського Союзу стало останнім вагомим рішенням Ліги, перш ніж вона остаточно відійшла в забуття. Москва, однак, не забула того, що сталося; прикрі спогади про рішення Ліги Націй у грудні 1939 року визначатимуть советське ставлення до пропозицій створити світову організацію колективної безпеки в останній період Другої світової війни.

Фінляндія одержала користь від рішення Асамблеї 14 грудня, бо включила рекомендацію, аби країни-члени надали їй матеріальну та гуманітарну допомогу. Саме цього країна наразі потребувала найбільше. Вона залишилась сам на сам у протистоянні з супердержавою, яка на той час не брала участі у військових діях десь-інде. Шведський уряд відкинув фінський заклик спільно обороняти Аландські острови. Соціал-демократ Пер Альбін Ганссон, що обіймав посаду прем'єр-міністра від 1932 року, сформував уряд національної коаліції, у якому до Соціал-демократичної партії та Союзу фермерів приєдналися праві. Портфель міністра закордонних справ дістався Крістіану Гюнтеру, незалежному професійному дипломату. Метою врядування Ганссона було утримати Швецію від участі у війні будь-якою ціною. Попри це, він водночас хотів якнайбільше допомогти Фінляндії. Таким чином, подібно до Норвегії, він не проголошував нейтралітету, продовжував постачати Фінляндії зброю і дозволив транспортувати військове обладнання та бойову техніку через територію країни. Аландські острови були зайняті самими лише фінами⁶. Фактично, у ході Зимової війни совети не зробили жодних суттєвих спроб проведення військових операцій проти цих островів. На їхній погляд, не було сенсу випробовувати політику нейтралітету Швеції. (Див. карту 4.1)

Дві дуже різні армії зустрілись на півночі Європи в пору року, коли ночі найдовші, а світловий день триває усього кілька годин. З одного боку стала сучасна механізована армія великої держави, що мала у своєму розпорядженні майже необмежені технічні ресурси та невичерпні людські резерви. Їй протистояла когорта дрібних фермерів та лісорубів, що звикли до важкої праці на сильному морозі та в глибокому снігу. Це були добре вишколені, відносно добре озброєні піхотинці з украй слабкою артилерією та авіацією. На початку війни Советський Союз дислокував уздовж 1500 км фронту 21 дивізію—близько 400 тис. осіб—разом із 2000 одиниць артилерії, 1500 танків та понад 2000 літаків. Перевага цієї армії також полягала в тому, що її авіація та флот могли діяти з військових баз, розташованих в Естонії. План, розроблений під керівництвом К.А. Мерецкова, командувача Ленінградського військового округу, мав на меті повну окупацію Фінляндії за один місяць. Основний удар планувалось завдати по Карельському перешийку, який становив найкоротший шлях до фінських життєво важливих населених пунктів, промислових центрів,

Карта 4.1 Зимова війна, 30 листопада 1939 – 13 березня 1940 р.

а також столиці країни. Це завдання доручили советській 7-й армії. Директиви, видані Ленінградським військовим округом, ставили за мету дійти до Гельсінкі за два тижні. На північ від Ладозького озера 8-ма армія мала атакувати оборонні споруди Карельського перешийка з тилу та проникнути углиб країни. Ще далі на північ завданням 9-ої армії було розполовинити Фінляндію, перейшовши через найвужчу частину країни до Оулу на березі Ботнічної затоки. На узбережжі Баренцового моря 14-та армія мала взяти Печенгу і обороняти від висадок на березі Мурманська⁷.

Підрозділи, вислані Советським Союзом воювати у Фінляндію, загалом вважались одними з найкращих військ Червоної армії. Однак їм бракувало організованості, гарного командування, вишколу та оснащення, чим почасти і можна пояснити те, чому поставлені перед ними завдання не були виконані. Ця армія призначалась для ведення війни переважно в Центральній Європі проти Німеччини або Польщі. У Фінляндії вона виявилась неперворотною машиною, що зустрічалася з великими складнощами, адаптуючись до особливостей території з лісами, озерами і бездоріжжям. Наприкінці 1930-х років у сталінських чистках стратили або ув'язнили понад 40 000 офіцерів, у тому числі чимало старших офіцерів Червоної армії. Як наслідок, високі пости обіймали офіцери, які зовсім не мали досвіду командування великими військовими частинами. Дії Червоної армії, зокрема на перших етапах Зимової війни, не відзначались гнучкістю чи бажанням ризикувати. Кампанія проти Фінляндії за планом мала тривати недовго, тому не було вжито належних заходів для підготовки війська до зимових умов, а також більшості советських вояків бракувало лиш та вміння ними користуватись⁸.

Яким був дух радянських солдатів, що вирушали походом на війну проти Фінляндії? Пропаганда зверталась як до військ, так і до цивільного населення, виправдовуючи війну потребою захистити Ленінград, але також згадувала і про звільнення фінського народу. «Ми йдемо у Фінляндію не як завойовники, а як друзі фінського народу», — стверджувалося в інструкції для військ, виданій 23 листопада політичним управлінням Ленінградського військового округу. Наявні джерела свідчать про те, що і війська, і цивільне населення округу вважали цю війну виправданою. Лише згодом, коли брак підготовки став очевидним, а перемога не наставала, у суспільстві намітився певний розкол⁹. Фінські спостерігачі відзначають, що радянські солдати билися мужньо і віддано.

вони відмовлялися здаватись у полон, навіть коли потрапляли в оточення. У своїх мемуарах Маннергейм описував советський офіцерський корпус як сміливих і холонокровних людей, яких не хвилювали втрати, а советські піхотинці були відважними і витривалими, вони задовольнялись малим, однак їм бракувало ініціативи¹⁰.

Наприкінці 1939 року Фінляндія мала зброю приблизно на 265 тис. осіб. Завдяки мобілізації можна було сформувати армію з дев'яти дивізій. Більша частина зброї для піхоти та гармат легкої та берегової артилерії була виготовлена ще за часів Першої світової війни. Фінська легка артилерія мала перевагу над советською з погляду точності стрільби та управління вогнем. Бракувало гармат та аmunіції. Наприклад, у фінів узагалі не було броньованих транспортних засобів. Брак протитанкових гармат компенсували «коктейлями Молотова». Більшість із 2000 танків, які, за твердженнями фінів, вони вивели з ладу під час Зимової війни, були знищені цими пляшками із легкозаймистою сумішшю, використання якої вимагало від вояків неабиякої витримки. Берегова артилерія була відносно потужною завдяки тому, що ще імперська Росія приділяла особливу увагу цьому роду збройних сил у Фінляндії, а після здобуття незалежності Фінляндія успадкувала російські укріплення на своїх берегах. Вона могла захищати свою довгу берегову лінію, доки її не скуло кригою і морські операції стали неможливими.

Існувало ще кілька чинників, які компенсували брак кількості та якості зброї. Фінська армія була навчена вести бойові дії в північній місцевості та відповідних кліматичних умовах. Більшість резервістів пройшли додаткову річну підготовку під проводом Цивільної гвардії. Напередодні війни особливу увагу приділяли навичкам та екіпіровці, необхідним для війни узимку. Той факт, що мобілізацію було проведено вчасно, дозволив розташувати війська уздовж кордону, аби вони могли призвичаїтись до місцевості та зміцнити свої позиції. Ззовні армія виглядала доволі пістряво, навіть не по-військовому. На всіх не вистачало форми. Багато резервістів воювали у власному одязі, надягнувши згори білий маскувальний халат. Тил усіма силами допомагав зменшити нестачу в екіпіровці війська. Тисячі жінок і дітей в'язали вовняні рукавиці, шкарпетки і светри для солдатів, що природно зміцнювало емоційний зв'язок між тилом і військами на передовій. Добровільна жіноча організація «Лотта Свард» зробила вагомий внесок

у зусилля армії. Понад 80 тис. жінок працювали на війні у сфері постачання, зв'язку, медичної допомоги та авіаспостереження.

Свої основні сили фіни зосередили на Карельському перешийку та ділянці на північ від Ладоги. Вони вирішили, що далі на північ на малонаселених порослих лісом територіях їм знадобиться менше сил, оскільки брак доріг не дозволить советським військам використовувати великі частини. Ці розрахунки одразу ж виявились помилковими. Маючи значну перевагу в чисельності на півночі, совети атакували відразу в трьох напрямках. Вони просувались трьома невеликими дорогами, намагаючись прорватись до затоки Ботнії, і Маннергейм був змушений у відповідь спрямувати велику частину своїх резервів на північ. У перші кілька днів війни на Карельському перешийку та на північ від Ладозького озера фіни відступали, не здатні чинити відчутного опору. Головнокомандувач шаленів. Він вимагав, аби фінські війська тримали непохитну оборону просто на кордоні. З іншого боку, командувач армії на перешийку, генерал-лейтенант Гуго Остерман, хотів відтягнути свої війська назад за основну лінію оборони в зручні для боїв умови. Советський генштаб також був незадоволений. Уже на третій день війни верховний головнокомандувач Червоної армії поскаржився на низьку швидкість просування командирам 8-ої та 9-ої армії: «Ми не можемо гаяти час у Фінляндії, просуваючись лише на 4-5 кілометрів на день. Наші війська мають завершити кампанію однією стрімкою атакою.» Частини, що воювали проти Фінляндії, були виведені з-під командування Ленінградського військового округу та підпорядковані безпосередньо Ставці (верховному головному командуванню)¹¹.

Головна лінія оборони фінів на Карельському перешийку була нерухомою та недостатньо укріпленою. Вона простягалась смугою від Фінської затоки до Ладозького озера. Уздовж стокілометрового фронту було розташовано 221 бетонне укріплення (ДОТ), переважно оснащені кулеметами. Іноземні журналісти почали називати її «лінією Маннергейма», і ця назва стала широко вживаною, хоча самому фельдмаршалу вона не подобалась, і він нею послуговувався, тільки цитуючи інших. Безумовно, цій системі укріплень годі було дорівнятись до французької «лінії Мажино», але у виправданнях советських командирів, а згодом і в советській історіографії, вона набула просто-таки міфічних масштабів¹².

Спроби советів 15-22 грудня прорватись крізь «лінію Маннергейма» у західній частині Карельського перешийка

зазнали невдачі. Десятки радянських танків лежали знищеними перед позиціями фінів. Назва маленького села Сумма стала символом затятого опору—фінським Вердуном. У Толваярві, на північ від Ладозького озера, фіни, попри те що поступались противнику чисельністю, здійснили атаку і розгромили дві радянські дивізії. На кордоні далі на північ радянські війська також зазнали великих труднощів. Не маючи ані лиж, ані навичок користування ними, вони мусили послуговуватись лише двома наявними дорогами, а фінські підрозділи, швидко просуваючись по лісистій місцевості, могли розбити велелюдну колону, оточити окремі її частини та знищити їх одну за одною. Саме в цих боях у непрохідних лісах мобільність фінів і їхнє вміння вести війну у зимових умовах уповні виправдали себе. Лише в регіоні Печенги, де фінська оборона була слабкою, радянські війська змогли досягти поставлених цілей і окупувати його.

Успішна оборона фінів мала вирішальний вплив на хід війни. Усвідомлення того, що «нам це під силу», суттєво підняло моральний дух війська. У тилу міцніла впевненість народу в тому, що вони здатні дати собі раду в цій війні, а за кодоном дедалі зростало переконання, що варто допомогти Фінляндії. Британський і французький уряди почали зважувати, як вони можуть використати боротьбу Фінляндії на власну користь. Урешті настав момент, коли радянські керівники замислились над тим, чи не буде мудрішим сісти за стіл переговорів з урядом Рюті та обличити Куусінену.

Фіни, як на фронті, так і в тилу, сприймали Зимову війну як безальтернативну боротьбу, як захист самого ества своєї нації від агресора. Це породило рідкісне відчуття загальнонаціональної єдності, яким відзначався цей період, він став відомий як «дух Зимової війни». Важливою передумовою такої згуртованості було створення в 1937 році лівоцентристського уряду. Під час війни країною керував уряд, що складався з представників робітників і дрібних фермерів. Національна згода сильно зміцніла восени напередодні війни завдяки пакту Гітлера і Сталіна та подіям у прибалтійських країнах. Остаточно вона була закріплена нічим не виправданим вторгненням Радянського Союзу, бомбардуванням цивільних об'єктів та створенням уряду Куусінену. Для соціал-демократів було більш ніж очевидно, що країну потрібно рятувати від агресора. У них було відчуття, що вони захищають рідну землю, де панує демократія та соціальна справедливість, та майбутнє робітничого руху від комуністичної диктатури. Взаєморозуміння, що виникло під час

Зимової війни між лідерами поміркованих правих та соціал-демократами, зберігалось довго—протягом війни і ще багато років потому. Навіть більшість прихильників комуністів взялися за зброю або з ранку до ночі стояли за токарним верстатом. І справді, чимало провідних фінських комуністів засуджували радянську агресію як зраду принципів Леніна.

Для міжнародної преси фінська Зимова війна стала подією, вартою перших шпальт. Вона розгорілась у час, коли на західних фронтах не відбувалось нічого цікавого. Під час Зимової війни у Фінляндії загалом працювало понад 300 зарубіжних журналістів. Вони робили репортажі про героїчну самотню боротьбу фінського народу у безкрай сніговій пустці. Це читали люди, які раніше навряд чи й чули про існування такої країни. У цих репортажах війна між Фінляндією та Радянським Союзом з легкістю перетворювалась на боротьбу абсолютного добра і зла. Такого роду матеріали радо сприймала вдячна аудиторія у впливових антирадянських колах Заходу, але співчуття до фінів поширювалось далеко за межі цих груп. Іван Майський, радянський посол у Лондоні, писав, що радянське посольство і торгове представництво СРСР звідусіль оточувала «крижана порожнеча». За деякими винятками, усі їхні друзі зникли³.

Загальне співчуття до Фінляндії стало політичною дійсністю, яку британський і французький уряди були змушені визнати і якою відтак прагнули скористатись. Вони розраховували, що, виставивши себе захисниками Фінляндії, здобудуть прихильність нейтральних держав, зокрема Сполучених Штатів та країн Скандинавії. 4 грудня британський воєнний кабінет вирішив продати Фінляндії 20 винищувачів-біпланів «Closter Gladiator». Прем'єр-міністр Невіл Чемберлен придушив протести військових, заявивши, що Фінляндії необхідно допомогти «з політичних міркувань». Французький уряд на чолі з Едуаром Даладье відчував на собі тиск громадської думки всередині країни ще більше, ніж британські колеги. Зрештою, маленька нація, яка відмовилась скоритись диктаторам і не лише чинила опір, а й досягла в цьому успіху, здійняла справжній шквал захвату. Серед антирадянських правих були ті, хто волів бачити ворогом Франції радше Сталіна, ніж Гітлера⁴.

Але вагомішими за ці психологічні чинники були стратегічні й політичні розрахунки союзників. Від самого початку Другої світової війни Британія і Франція прагнули послабити Німеччину за допомогою економічного ембарго. Вони зосередили свої погляди зокрема на шведських

залізорудних копальнях, які вважались життєво важливими для Німеччини, адже забезпечували безперебійне постачання руди для її військової промисловості. Руда перевозилася частково через норвезькі територіальні води з Нарвіку, частково зі шведських портів на балтійському узбережжі. Посеред грудня, коли стало очевидно, що Фінляндія і справді здатна чинити серйозний опір Советському Союзу, Лондон і Париж почали обмірковувати, яким чином вони можуть використати цю війну, щоб перервати постачання залізної руди до Німеччини та перетягти Швецію і Норвегію до табору союзників¹⁵. На зустрічі Верховної військової ради союзників 19 грудня в Парижі прийняли рішення надати Фінляндії «усю можливу допомогу»¹⁶. СССР розглядали як союзника Німеччини, який, постачаючи нафту і сировину, порушував економічне ембарго. Для того щоб паралізувати советський видобуток нафти, французи почали планувати повітряний наліт на Баку. Їхнім наміром було полегшити тиск на Фінляндію та не дати Німеччині одержувати нафту з Кавказу¹⁷. Вони також запропонували своїм союзникам надати допомогу Фінляндії, здійснивши висадку у Печензі на узбережжі Баренцового моря. Британці, однак, не погодились на такий план; він не перервав би постачання залізної руди до Німеччини, але обов'язково спричинив би збройний конфлікт із советами. Отже, на зустрічі Верховної військової ради 5 лютого Печензьку кампанію було скасовано. Натомість британський план відрядити до Фінляндії регулярні війська був вдало замаскований, оскільки до його реалізації залучили добровольців зі Швеції та Норвегії¹⁸.

Отже, на обрії Фінляндії намітилась підмога. Однак фінських керівників жала сама думка про те, що країну втягнуть у війну супердержав. Наприкінці року Рюті і Таннер почали шукати посередника для укладання миру. У цій ролі вони переважно бачили Німеччину або Сполучені Штати. Рюті і Таннер гадали, що Німеччині це вдасться краще, оскільки на той момент вона була великою державою, що мала найкращі відносини з Советським Союзом. Рюті і Таннер також вважали, що мир на півночі Європи був у інтересах Німеччини. Вони відчували, що слово Німеччини і Сполучених Штатів має вагу, і до нього мають прислухатись у Москві.

Ставлення Берліна до війни між Фінляндією та СССР визначалось тим фактом, що поки війна на Заході тривала, Німеччина не ризикувала втягнутись у будь-який конфлікт із Советським Союзом. Отже, вона навіть не обговорювала

можливість втручання в будь-яку сутичку між СССР та державою, що належала до советської сфери впливу. Німецькі дипломати за кордоном одержали інструкції всіляко підкреслювати, що прагнення Советського Союзу убезпечити Ленінград є природним¹⁹. Війна між Фінляндією і Советським Союзом була Німеччині на руку, адже це означало, що на цей час вона відволікала сили Советського Союзу. З іншого боку, війна завдавала збитків німецькій воєнній економіці, оскільки послаблювала здатність країн, що воюють, постачати Німеччині продукцію, якої та потребувала²⁰. Фінляндія була майже незамінним постачальником міді для німецької збройної промисловості, і очікувалось, що вона невдовзі постачатиме також і нікель. В обмін на свою мідь Фінляндія вимагала зброю. Перед самим початком війни Гітлер санкціонував угоду щодо продажу Фінляндії протиповітряних гармат і їх таємного постачання через територію Швеції. Постачання припинилось, щойно про них написали у шведській пресі. Німеччина також заборонила перевезення через свою територію військової техніки, придбаної фінами в Угорщині та Італії²¹.

На початку січня Таннер почав обережно вивідувати, чи Німеччина погодиться стати посередником. Він попросив німецького дипломатичного представника в Гельсінкі передати в Берлін запит про те, чи не порадить німецький уряд щось Фінляндії в ситуації, що склалась. Посланець фон Блюхер наполегливо рекомендував міністру закордонних справ, аби Німеччина взяла на себе роль миротворця²². Берлін не погодився. За інструкцією, виданою міністром закордонних справ фон Ріббентропом, фон Блюхеру повідомили таке: Берлін вважає, що на даний момент не існує жодних перспектив для залагодження цього конфлікту. Проте німецький посол у Москві, фон дер Шуленбург, одержав розпорядження неофіційно «попробувати ґрунт»²³. Коли 25 січня він порушив питання війни з Фінляндією в розмові з Молотовим, нарком закордонних справ пояснив, що советський уряд не потерпить ворожого фінського уряду так близько від Ленінграда та Мурманської залізниці, а тому про жодну угоду з «урядом Таннера-Рюті» і Маннергеймом абсолютно не може бути й мови²⁴. З цих слів Берлін зробив висновок, що СССР не воліє бачити Німеччину у ролі посередника в мирних переговорах, і остання дотримуватиметься цієї позиції до самого кінця Зимової війни.

Сполучені Штати не мали ніякого інтересу захищати Фінляндію. З іншого боку, американський народ виразно

співчував цій маленькій демократичній країні. Тоді як інші європейські держави не спромоглися сплатити США усі борги з часів Першої світової війни, Фінляндія продовжувала виплачувати свій борг. Йшлося про якісь 8,4 млн. доларів, які Фінляндії було неважко зібрати, але в результаті цього ім'я країни стало практично синонімом порядності. Протягом Зимової війни у своїй боротьбі зі східним гігантом Фінляндія в очах американців стала втіленням тих самих цінностей, які, на їхню думку, уособлювала Америка і які на той час по всьому світі опинились під загрозою. Американський історик Майкл Беррі писав: «Виплата Фінляндією свого боргу та антисоветські настрої піднесли Фінляндію до вершин популярності в Сполучених Штатах»²⁵.

Як наслідок, у ході Зимової війни Фінляндія одержала від Сполучених Штатів чимало гуманітарної допомоги. Однак, попри обурення американської громадськості, «у своїх діях адміністрація країни залишилась майже такою ж обережною, як і у своїх висловлюваннях»²⁶. Після початку Другої світової війни головною метою президента Рузвельта було допомагати Британії в її боротьбі проти Німеччини. Виражені ізоляціоністські настрої, що панували в Конгресі та серед широкого загалу, суттєво обмежували його свободу дій. Фіни сподівались одержати від Сполучених Штатів зброю та позики. Ізоляціоністи, які не довіряли президенту, підозрювали, що фінський випадок може створити прецедент, за яким наступним кроком буде втягнення Сполучених Штатів у нову світову війну. За словами сенатора Каппера, він «усім серцем вболівав за Фінляндію», але рішуче виступав проти надання американських грошей «будь-якій країні, що бере участь у війні».

Таким чином Рузвельт не знав, що він може зробити, щоб допомогти Фінляндії, окрім як публічно засудити агресію СРСР. Затяті спроби фінського дипломатичного представника у Вашингтоні Ялмара Йогана Прокопе одержати кредит і зброю зустрічались зі законодавчим та бюрократичним бар'єром. Державний секретар Корделл Галл також сприймав їх зі значною обережністю, і, врешті, президент не хотів дразнити ізоляціоністів перед самими виборами²⁷. Фінляндія мала задовольнятися позикою в 10 млн. доларів США, наданою через Експортно-Імпортний Банк, яку, проте, не можна було використати на придбання зброї в Сполучених Штатах. Відразу після закінчення Зимової війни країна одержала додаткову позику у 20 млн. доларів²⁸.

У принципі, Галл був готовий розглянути можливість посередництва Америки у війні між Советським Союзом і Фінляндією. Наприкінці січня він уповноважив посла Штейнгардта звернутись до Молотова конфіденційно, щоб з'ясувати, чи така ініціатива з боку Сполучених Штатів має шанс на успіх. Реакція наркома закордонних справ не була обнадійливою. Молотов заявив, що неможливо вести переговори з «урядом Рюті-Таннера-Маннергейма». Штейнгардт пішов від Молотова переконаний, що на даний момент советське керівництво не зацікавлене припиняти збройний конфлікт у Фінляндії²⁹.

Однак Советський Союз опинився в складній ситуації. Розрахунки, на основі яких він починав уторгнення в Фінляндію, виявились фатально помилковими. Згідно з планом, советські війська мали увійти в Гільсінкі за два, щонайбільше за три тижні після початку війни. Насправді ж за цей час їхнє просування було зупинене поблизу селища Сумма на Карельському перешийку та в Толваярві на північ від Ладозького озера. Намагання советського флоту ізолювати Фінляндію від Скандинавії зазнали поразки. Сталін лютував: «Увесь світ дивиться на нас, а престиж Червоної армії — це запорука безпеки Советського Союзу!» — шаленів він³⁰. Совети готували великомасштабну наступальну операцію з метою знищити опір фінів, але в найкращому разі на прорив їм мали знадобитися тижні, якщо не місяці. Москва доволі рано дізналась про плани західних держав здійснити інтервенцію в Скандинавії. 8 січня 1940 року Молотов повідомив послу Німеччини про те, що постане небезпечна ситуація, якщо Британія і Франція почнуть використовувати Швецію і Норвегію у своїх інтересах, і вже той надіслав цим державам попередження³¹.

Ми не можемо сказати напевне, коли саме советські керівники почали розглядати можливість позбутися уряду Куусінена та повернутись до попереднього плану забезпечення Ленінграда, пересунувши кордон достатньо далеко від міста на Неві та перекривши доступ у Фінську затоку за допомогою військово-морської бази. Віктор Владіміров, советський дипломат, який на основі архівів колишнього Советського Союзу у 1995 році видав книгу, писав, що Советський Союз переглянув свої військові цілі у перші дні січня на спеціальному з'їзді Політбюро, на якому було також присутнє і верховне командування. Метою великомасштабної наступальної операції, яка саме готувалась, учасники з'їзду визначили просування до позиції на захід від

Виборга, що вважалось достатнім, аби змусити «уряд Рюті-Таннера» підписати мирну угоду на умовах ССРСР³². Це цілком відповідає реальному розвитку подій. Советський уряд використав як дипломатичні, так і військові засоби, аби змусити фінський уряд прийняти умови, наближені до «програми максимум» з жовтня 1939 року. Однак Советський Союз не погоджувався на те, аби Німеччина чи Сполучені Штати виступили посередником у цих мирних переговорах. Натомість Швеція видавалась прийнятним кандидатом на цю роль. Як основний постачальник допомоги Фінляндії, Швеція могла відчутно «натиснути» на Гельсінкі і мала на те поважні підстави: мир між Фінляндією та Советським Союзом відповідав її життєво важливим інтересам³³.

Фінляндія мало вірила в шанси на успіх шведського посередництва, оскільки ССРСР уже відкинув його на початку грудня. Фактично сам процес ініціювався через неофіційні канали: пані Гелла Вуолійокі, драматург і ділова жінка ультралівих поглядів, звернувшись до Таннера з пропозицією поїхати в Стокгольм, щоб зустрітися з советським посланцем Александрою Коллонтай, з якою та товаришувала в юності. Донька заможного підприємця, колишня загальнонавчальна красуня і речниця сексуальної емансипації жінок, Коллонтай була одним із найдосвідченіших дипломатів Советського Союзу. Тоді як більшість більшовиків та советських дипломатів не пережили сталінських чисток, Коллонтай вдалося зберегти не лише життя, а й свою кар'єру. Рюті дав свій дозвіл, і Вуолійокі 10 січня вирушила до Стокгольма, де за чотири дні зустрілася з Коллонтай. У неї вона запитала, чи можливо, аби Советський Союз був готовий розпочати таємні перемовини з фінським урядом. Коллонтай пообіцяла зателеграфувати в Москву³⁴.

Шведський міністр закордонних справ Гюнкер зустрівся з Коллонтай 25 січня. Він нагадав про загрозу франко-британської інтервенції і запропонував свої послуги³⁵. За чотири дні Коллонтай вручила Гюнкеру телеграму з Москви, зміст якої потрібно було передати фінському уряду. У цій телеграмі советський уряд заявляв, що в принципі не проти компромісу з «урядом Рюті-Таннера». Однак вимоги советського уряду тепер не обмежуватимуться умовами, запропонованими минулої осені, оскільки було пролите кров «всупереч нашій волі і без жодної в тому провини з нашого боку»³⁶.

Про налагодження контактів з Москвою знало дуже вузьке коло посвячених. Фінські керівники були готові піти на більші поступки на Карельському перешийку, ніж

обіцяли в листопаді. Проте на цьому етапі лише Паасікві був готовий запропонувати півострів Ганко для заснування військової бази. «Нашу відповідь не написано в особливо покірливому тоні, оскільки, на нашу думку, ми не є стороною, що програла», — так оцінив ситуацію Таннер. Відповідь фінського уряду було передано Коллонтай через Гюнкера³⁷.

Одразу стало очевидно, що військова база в Ганко є обов'язковою умовою, яка навіть не обговорюється советським урядом. Молотов телеграфував Коллонтай, що якщо оренда півострова Ганко, порту Ганко та навколишніх островів неможлива, то Москва не розглядатиме самої можливості переговорів із «урядом Рюті-Таннера»³⁸. Таннер вирішив поїхати до Стокгольма, щоб зустрітися з Коллонтай. Молотов надав їй дозвіл прийняти фінського міністра закордонних справ: «Вислухайте, що він має сказати, і доповісте нам». Якщо Таннер зробить ту саму пропозицію, яку Москва вже одержала через Гюнкера, Коллонтай мала сказати, що цього не достатньо для початку переговорів. Для того щоб не потрапити в цілковиту безвихідь, Таннер і Коллонтай намагалися знайти компроміс. Нарешті, Таннер запропонував поступитись одним островом у гирлі Фінської затоки взамін на територіальні поступки. Він заявив, що це його особиста пропозиція Сталіну³⁹. Однак Москва її відкинула; пропозиція задовольнитись одним островом замість Ганко, на її думку, не забезпечувала достатньої основи для переговорів⁴⁰.

У січні 1940 року у Фінляндії панував порівняно впевнений настрій. Лінію Маннергейма вдалося утримати. На півночі поблизу селища Суомуссалмі знищили дві советські дивізії. Газети друкували фотографії величезної кількості військових трофеїв, що перегородили дорогу на Раате. На північ від Ладозького озера ще дві советські дивізії були відрізані і ніяк не могли прорватись до своїх. Назагал громадськість була впевнена, що Фінляндія здатна і надалі успішно захищати себе. У розмові з Рюті Маннергейм визнав, що переоцінив Червону армію. Він написав британському генералу Едмунду Айронсайду, начальнику генерального штабу, що за його оцінками, Фінляндія зможе протриматись цю зиму, якщо одержить винищувачі, протиповітряну артилерію, далекобійні гармати та боєприпаси. Однак понад усе вона потребувала регулярних військ⁴¹. На підтримку власних виснажених військ фінський головнокомандувач сподівався залучити шведські війська, призвичаєні до зимових умов півночі. Водночас він з підозрою ставився до збройної інтервенції західних держав. Маннергейм вважав, що це

потягне за собою кілька серйозних проблем і може призвести до контр-інтервенції з боку Німеччини⁴².

Вирішальний перелом у ході Зимової війни для фінів відбувся 11 лютого, коли Червона армія розпочала масовані наступ на Карельському перешийку. Командування советських військ реорганізували і призначили командувача Північно-Західного фронту. Підкріплення було надіслано з таких віддалених регіонів, як Одеський, Уральський та Сибірський військові округи. В основі наступальної операції лежало масоване використання артилерії і танків. Совети розгорнули на Карельському перешийку 23 дивізії. Їм протистояли дев'ять фінських дивізій та одна кавалерійська бригада. Атаку советських військ підтримувала потужна артилерія, здатна забезпечувати постійне вогневе покриття без потреби заощаджувати боєприпаси. Відомо, що артилерія була улюбленим видом воєнної зброї Сталіна. «У сучасній війні у жодному разі не можна економити боєприпаси та патрони, — казав він. — Берегти їх — це злочин»⁴³. Основну силу удару спрямували на Виборг. На думку командарма 1 рангу С.К. Тимошенка, призначеного командувати Північно-Західним фронтом, Виборг був замком на брамі Південної Фінляндії. Якщо зняти цей замок, відкриється шлях всередину країни⁴⁴. За три дні затятих боїв советські війська здійснили прорив від селищем Сумма, і в наступні кілька днів змогли розширити його. Фіни були змушені відступити за лінію Маннергейма.

Уже 10 лютого, обговорюючи ситуацію з Рюті і Таннером, фінський головнокомандувач вважав за доцільне підписати мирну угоду попри всі жертви, на які довелося б заради цього піти. Проте за відсутності мирних переговорів той одержав наказ будь-що заручитись підкріпленням з регулярних військ та артилерії Швеції. Процес навчання добровольців був надто повільним. Останнім виходом для Маннергейма було звернутись по допомогу до західних держав — ґрунт для цього ходу, на думку фельдмаршала, не був достатньо підготованим; це могло призвести до розриву зі Швецією та війни з Німеччиною⁴⁵. 12 лютого на зустрічі з Комісією закордонних справ при кабінеті міністрів Таннер розставив ці альтернативи в такому ж порядку. Як плату за мир він готовий був передати ССРСР острів Юссарі на схід від Ганко та територію на Карельському перешийку. Президент Калліо разом із Рюті та Паасікві оголосили про свою підтримку цієї пропозиції. З іншого боку міністр оборони Юго Ніукканен та міністр освіти Ууно Ганнула рішуче протестували проти

цього. Зрештою було прийнято рішення послати Таннера до Стокгольма з проханням про військову допомогу⁴⁶.

Під час Зимової війни Швеція була головним постачальником допомоги Фінляндії. Частково її спонукали до цього власні інтереси, а частково — співчуття до східної сусідки, втягненої в нерівну боротьбу. Якби Фінляндія потрапила під контроль ССРСР, стратегічні позиції Швеції критично послабились би. Що більше, цьому сприяв безпрецедентний вияв громадської підтримки фінів у шведському суспільстві, яке вважало, що в цій війні Фінляндія обстоює демократичні цінності та спільну культурну спадщину нордичних народів. Одразу ж після початку війни з'явився неформальний рух, розвиток якого призвів до відрядження бригади шведських добровольців на фінський фронт. Допомога, надана шведським урядом, також набула форм і масштабів, які виходили далеко за традиційний нейтральний статус країни. Швеція надала Фінляндії позики та постачала їй військову техніку безпосередньо зі складів Шведської армії. Шведські фабрики, де вироблялось військове спорядження, працювали цілодобово, щоб виконати замовлення фінської армії, але Фінляндія очікувала ще більшого — вона хотіла, аби Швеція відкрито приєдналася до неї, відрядивши власні регулярні війська. Такі надії живились шведською активістською пропагандою під гаслом «Finlands sak är vår» (Справа Фінляндії — наша справа).

Непросте завдання прокласти шлях шведського корабля крізь цей шторм емоцій випав на долю уряду Пера Альбіна Ганссона. Найбільшу загрозу цій маленькій та слабкій з військового погляду державі становила Німеччина, яка майже цілковито контролювала Балтику. Кілька послань, одержаних з Берліна, витлумачили в урядових колах Стокгольма як попередження про те, що Німеччина не стоятиме осторонь, якщо Швеція втрутиться в конфлікт на боці Фінляндії. І навіть якщо цього не станеться, посадовці, що відповідали за зовнішню політику Швеції, були переконані, що військове втручання на підтримку Фінляндії зробить Швецію настільки залежною від підтримки Британії, що це буде рівнозначним участі країни у світовій війні⁴⁷. Уряд вирішив дотримуватись визначеної політики допомоги Фінляндії усіма можливими способами за винятком будь-якої збройної інтервенції та відмовив західним державам у праві перетину своєї території їхніми військами. У цьому питанні уряд був майже одноголосним. Навіть ті, хто в принципі виступав за те, щоб провадити

більш активну лінію, були змушені визнати, що, зрештою, політика Ганссона була єдиною можливою. Одержана наприкінці січня звістка про те, що советське керівництво готове до переговорів про мир із Гельсінкі, природно, надало ще більшої ваги політиці, обраній урядом. Найважливішим для Швеції було збереження Фінляндії як незалежного буферу між нею та Советським Союзом. Розташування східного фінського кордону хвилювало її менше. Швеція робила усе можливе для укладання мирної угоди між Фінляндією та ССРСР, а також для того, щоб схилити першу прийняти запропоновані їй умови⁴⁸. Ганссон цілковито роз'яснив Таннеру позицію шведського уряду. Відрядження регулярних військ у Фінляндію було неможливим. Народ Швеції не зрозуміє, сказав він, якщо його уряд вирішить розпочати війну. Він зажадав від фінів укласти мир⁴⁹.

Верховна військова рада союзників 5 лютого прийняла рішення надіслати війська в Скандинавію. Перехопивши ініціативу та відрізавши постачання шведської залізної руди до Німеччини, союзники сподівались суттєво скоротити війну. У їхніх очах нічого не важив той факт, що дві маленькі нейтральні країни буде таким чином втягнуто у війну. Згідно з розробленим планом 100 тис. британських, французьких і польських солдатів мали бути відряжені у Скандинавію до середини квітня. Основні сили мали висадитись у Нарвіку на узбережжі Норвегії та рушити в Швецію. Там вони мали зайняти район видобутку залізної руди в Галліваре та убезпечити або знищити порт Лулеа в Ботнічній затоці, аби не дати німцям використати його для транспортування залізної руди, коли море знову звільниться від криги. Більшість сил, які збирались відрядити союзники, мали знадобитись для окупації норвезького узбережжя та шведських залізничних родовищ. Безпосередньо на допомогу Фінляндії виділялось лише 15 тис. вояків без будь-якого важкого озброєння. Через низьку пропускну спроможність та вразливість залізничного транспорту у Північній Скандинавії, така допомога вважалась абсолютним максимумом. Війська, які призначались для Фінляндії, мали бути задіяні лише на північній ділянці фронту, аби в разі німецької інтервенції вони не опинились відрізнаними від решти сил союзників. Таке втручання також вимагало дипломатичних приготувань. Воно передбачало одержання прохання про допомогу з боку Фінляндії, а також згоду Швеції та Норвегії надати право перетину своєї території військами союзників. І хоча ті були лише двома

маленькими і слабкими з військового погляду державами, вторгнення в них силою видавалося малоімовірним — як з політичних, так і з технічних міркувань. Союзники вирішили, що для успіху всієї операції шведська підтримка — життєво необхідна⁵⁰.

Советське керівництво та фінський уряд постали перед дилемами, що тягли за собою далекосяжні серйозні наслідки. Наступальна операція Червоної армії на Карельському перешийку була настільки успішною, що Молотов вирішив скористатися цим, аби диктувати свої умови Гельсінкі. Проте якщо Фінляндія відмовиться пристати на них і таки звернеться до держав Заходу по допомогу, наслідки можуть бути непередбачуваними. Фінський уряд, зі свого боку, мав вирішити, чи прийняти йому запропоновану допомогу Заходу, ризикуючи занурити Фінляндію разом з усією Скандинавією у вир світової війни, або погодитись на запропонований мир.

Від самого початку міністр закордонних справ Таннер ставився до пропозицій західних держав надати свою допомогу з великою обережністю. 20 лютого він передав Гюнтерові офіційне прохання до Швеції виступити посередником у мирних переговорах⁵¹. Міністра закордонних справ Швеції не довелося просити двічі. Новий шведський посланець у Москві, Вільгельм Ассарссон, негайно одержав аудієнцію в Молотова. У розмові з ним 20 і 21 лютого Ассарссон з'ясував умови советського уряду: на додаток до Ганко, передача південно-східного району Фінляндії разом з Виборгом та Сортавалою. «Це мінімальні вимоги, щодо яких советський уряд не збирається торгуватись», — заявив нарком закордонних справ. Молотов також сказав, що ССРСР бажає обговорити підписання угоди з Фінляндією та Естонією про спільну оборону Фінської затоки⁵².

Приблизно в той самий час, коли совети оголосили свої умови, фіни одержали докладнішу інформацію про плани інтервенції західних держав. Дипломатичний представник Великої Британії Гордон Верекер заявив, що до середини квітня планується відрядити до Фінляндії 22 тис. солдатів. Розмір підкріплення було перебільшено, але навіть його фіни оцінили як геть недостатній. При цьому ані Британія, ані Франція не могли сказати, як ці війська зможуть потрапити до Фінляндії, якщо Швеція і Норвегія не дозволять їм перетнути своєї території.

Вибір між двома альтернативами був непростим. ССРСР вимагав передачу територій, чиє населення було цілковито

фінськоюмовним, а частина їх належала Фінляндії ще з Середніх віків. З іншого боку, прорив лінії Маннергейма після двох місяців опору зробив військову ситуацію загрозливою. Виснажена армія поступово відступала до Виборга, тоді як ворог постійно підтягував до фронту нові дивізії і свіжі війська. Советська армія засвоїла урок на власних помилках, зроблених на початку війни. Сотні гармат знищували незакінчені укріплення. Це була атака справжньої супердержави. «Думаю, не потрібно бути солдатом, аби зрозуміти, що нас надовго не вистачить, якщо війна затягнеться», — заявив генерал Валден, представник Маннергейма в уряді. Рюті, Таннер і Паасікві наголосили на тому, що допомога, обіцяна західними державами, не вирішить проблеми. Отже, було потрібно укласти мир, поки Фінляндія ще залишалася стороною в переговорах, іншими словами, поки її оборона остаточно не зазнала провалу. Вони зможуть уберегти тіло країни, відтявши одну її кінцівку, сказав Таннер. У будь-якому разі спротив фінів призвів до того, що Советський Союз відвернувся від уряду Куусінена. Міністр закордонних справ був особливо стурбований збереженням відносин зі Швецією, солідарність з якою він намагався продемонструвати, і чий нейтральний статус, на його думку, був у інтересах Фінляндії. Прем'єр-міністр Рюті підкреслив, що абсолютна необхідність — зберегти армію від знищення, аби території, які наразі змушують передати, могли бути за сприятливих обставин відвойовані⁵³.

Ті, хто висловлювався проти укладання миру, вважали, що Советський Союз ставить собі за мету загарбання всієї Фінляндії. «До Росії повсякчас потрібно ставитися з підозрою», — закликав міністр оборони Ніукканен. Загострення ситуації на фронті, починаючи з середини лютого, а також недостатність підтримки, запропонованої західними державами, зменшила лави готових прийняти допомогу Британії і Франції. Президент Калліо первісно надавав перевагу Заходу, проте ситуація на фронті змусила і його визнати потребу підписання мирної угоди. Насамкінець лише два міністри з Аграрного союзу, Ніукканен і міністр освіти Ганнула, відкидали умови мирного договору. Порівняно з військовими командирами, вони значно оптимістичніше оцінювали здатність Фінляндії тримати оборону і надалі. Вони також заявили, що впевнені, що західні держави переможуть у світовій війні. Якщо пристати до них і продовжувати битися, Фінляндія зрештою посяде своє місце серед країн-переможців під час майбутніх мирних

переговорів⁵⁴. У парламентському комітеті закордонних справ зокрема Урго Кекконен з Аграрного союзу надавав перевагу продовженню війни. Він також вважав, що мир, укладений на запропонованих союстами умовах — рівнозначний капітуляції та означає, що Фінляндія потрапить під цілковитий контроль Советського Союзу⁵⁵.

СССР тиснув на Фінляндію з вимогою прийняти рішення. Молотов при нагоді кілька разів натякнув посланцю Ассарссону, що згодом умови будуть жорсткішими. У повітрі знову з'явився привид Куусінена. «Якщо фінський уряд не пристане на ці умови, Москва, зрештою, укладе угоду з Куусіненом», — пригрозив нарком закордонних справ.⁵⁶ Оскільки Швеція взяла на себе роль посередника в переговорах, Москва закрила очі на постачання нею допомоги Фінляндії. Молотов вкотре запевнив Швецію, що їй немає чого боятися з боку СРСР. Він навіть додав, що советський уряд цілком розуміє шведський інтерес до Аландських островів і поцікавився, чи має країна якісь прагнення в цьому напрямку. Гюнтер відкинув ці натяки; у ситуації, що склалася, він не мав бажання вплутуватись у будь-яку справу, яку можна було б витлумачити як спробу скористатись з плачевного стану Фінляндії⁵⁷.

2 березня Британія і Франція повідомили Швецію і Норвегію про свій намір надіслати підкріплення Фінляндії і попросили надати їм право перетину своєї території. Швеція заявила, що цілковито відмовляє їм у такому праві. Відповідь Норвегії також була негативною. «У них немає жодних ілюзій і вони чудово усвідомлюють, що наша висадка там означатиме війну у Швеції. Я не можу їх за це звинувачувати», — писав генерал Айронсайд⁵⁸. Спроби Гюнтера переконати советський уряд пом'якшити свої вимоги зазнали невдачі; його погрози, що шведська політика може змінитись, не справили на Москву ніякого враження. У результаті Гюнтер зробив усе від нього залежне, аби переконати Фінляндію схилитись перед обставинами. Він запитав у Еркко, фінського повіреного в справах, що, на його думку, сказали б шведи, якби їм повідомили, що Фінляндія готова пожертвувати Швецією і перетворити її на арену воєнних дій, аби лише врятувати Виборг і Сортавалу, жодне з яких не має життєвого значення для Фінляндії. Він також зауважив, що за сприятливих обставин буде цілком можливо звільнити ці території⁵⁹.

З погляду фінів західна допомога залишалась альтернативою, до якої доведеться вдатись, якщо мирні переговори

зазнають невдачі або якщо їхні умови виявляться надто суворими. Для західних держав було важливо, аби Фінляндія не здала останніх позицій або не уклала мирного договору передчасно. З найбільшим ентузіазмом на скандинавську операцію дивилася Франція. Британія значно краще усвідомлювала військові ризики, які та тягла за собою, і також бажала уникнути остаточного розриву з Москвою. Розбіжність у цілях і оцінках ситуації не спричинила ані найменшого тертя між союзниками⁶⁰. З метою заохотити фінів продовжувати боротьбу французький прем'єр Даладье був готовий запропонувати їм щедрі допомоги, не дуже переймаючись тим, чи буде спроможний виконати обіцяне. Франція зробить усе можливе, аби допомогти Фінляндії, завірів той фінського посланця⁶¹. Нові обіцянки спонукали фінський уряд відкласти прийняття рішення. Однак невідомість і суперечливість інформації про чисельність цих військ та дати їх прибуття невдовзі підірвали довіру фінів до цих обіцянок. «Надто мало і надто пізно», — так прокоментував Маннергейм обіцяну підтримку. Водночас перспектива тотальної ізоляції жахала фінів, і в скрутних обставинах березневих днів 1940 року головнокомандувач кілька разів змінював свою думку щодо прохання про допомогу⁶².

Німеччина мала всі підстави сподіватися на відновлення миру між Фінляндією та Советським Союзом. Советський контроль над Фінляндією, безумовно, не був у її інтересах. Кінець війни на півночі убезпечив би військові економічні переваги Німеччини: постачання шведської залізної руди та налагодження торгівлі з Фінляндією. У той час, як міністерство закордонних справ фон Ріббентропа, дотримуючись своєї попередньої політики, і надалі утримувалось від участі у війні між Фінляндією та ССРСР, головнокомандувач Люфтваффе фельдмаршал Герман Герінг різними шляхами прагнув переконати Фінляндію укласти мир на запропонованих умовах. В іншому разі, на його думку, країну чекало спустошення. Він пообіцяв, що Фінляндія зрештою поверне собі втрачене. Згідно із записом, зробленим лише через деякий час, якому, отже, не можна повністю довіряти, Герінг приватно повідомив Т.М. Ківімакі, колишньому прем'єр-міністру Фінляндії, який саме відвідував його, про те, що незабаром між Німеччиною і Советським Союзом розпочнеться війна⁶³. Малоімовірно, що такі повідомлення вплинули на рішення фінського уряду відкинути допомогу Заходу та пристати на умови ССРСР, хоча такі теорії і висувались⁶⁴. Німеччина сприймалась як союзник ССРСР,

і розраховувати на її можливу підтримку згодом, на пізнішому етапі війни, було б надто небезпечною авантюрою.

Новини з фронту засвідчили, якою ситуація була насправді, і саме це важило найбільше. До середини березня Червона армія виставила проти Фінляндії 58 дивізій. Ті мали за своїми плечима ще 14 дивізій резерву. Загалом армія нападника налічувала 960 тис. вояків, що на той час дорівнювало двом п'ятим військової міці Советського Союзу. У своєму розпорядженні вони мали 5000 гармат, близько 3000 танків та майже 4000 одиниць авіації. Метою Тимошенка, командувача Північно-Західним фронтом, було знищити основні сили фінської армії на Карельському перешийку, не давши їм шансу відступити у глиб країни. З цією метою він намагався оточити їх у Выборзі, який ті непохитно обороняли⁶⁵. Сильний мороз зробив кригу на Выборзькій затоці достатньо товстою, щоб дозволити танкам та іншій важкій артилерії пересуватись по ній. Скориставшись цим, советська армія стрімко атакувала фінський фланг по той бік затоки. Напад двох корпусів на неукріплений берег заскочив фінів зненацька. 4 березня советам удалося захопити плацдарм на західному боці затоки. І навіть там похапцем зібрані фінські війська чинили затятий опір. Однак поступово советським військам вдалося розширити свої позиції, і звідти вони приготувались продовжувати свій наступ у тил фінських сил, що захищали Карельський перешийок, і просуватися далі на південь Фінляндії.

Після майже трьох місяців війни фінські війська були надзвичайно виснаженими. У них більше не залишалося свіжих резервів. У розпорядженні артилерії на кожен ствол припадало від шести до десяти снарядів на день. Перевага противника в повітрі майже цілковито унеможливлювала пересування військ або перевезення припасів удень. Генералам було очевидно, що так довго тривати не може. «Усе висить на волосинці», — звітував генерал-майор Пааво Талвела, командувач Третього армійського корпусу, який бився в східній частині Карельського перешийка. Фактично, ситуація на Карельському перешийку була навіть гіршою, ніж уявляли військові командири⁶⁶. Перевага советських військ на північ від Ладоги ставала просто величезною. Далі на північ у районі Коллаа єдина фінська дивізія кілька тижнів поспіль стримувала натиск п'яти советських дивізій, але нарешті ворог прорвав і цю лінію оборони. Це мало призвести до провалу оборони на цій ділянці фронту. На далекій півночі совети готували стрімку атаку на шведську

бригаду добровольців, яка взяла на себе відповідальність за оборону цієї ділянки фронту.

5 березня уряд Фінляндії ухвалив рішення прийняти умови советського уряду, і наступного дня мирна делегація вирушила через Стокгольм до Москви. Фінську делегацію очолював прем'єр-міністр Рюті, а до її складу увійшли Паасікві, генерал Рудольф Валден та голова парламентського комітету у закордонних справах Вяйньо Войонмаа. По той бік столу переговорів сиділи нарком закордонних справ Молотов, перший секретар Ленінградського обкому партії А.А. Жданов та комдив О.М. Васілевський, фахівець військової справи. Фіни сподівались одержати якісь поступки в умовах мирної угоди. Насправді ж сталося протилежне. СССР зажадав, аби Фінляндія передала півострів Ганко та частину південно-східної території країни, острови у Фінській затоці, а на півночі східну частину районів Куусамо та Салла плюс частину півострова Рибачий, що належав Фінляндії. Претензії на територію Куусамо та Салла були новими. Советське керівництво виправдовувало їх потребою захистити Мурманську залізницю. Молотов переклав провину за війну на Фінляндію і окремо розкритикував позицію Таннера. Разом зі Ждановим він звинуватив фінів у тому, що вони пропонували свою країну як плацдарм для нападу західних держав на Советський Союз. Про жоден торг не могло бути й мови. Умови мали бути прийняті цілком і повністю⁶⁷. Слід відзначити, що угоду про спільну оборону, яку 20 лютого Молотов згадував у розмові з Ассарссоном, не було включено до умов мирного договору.

Фінський уряд і Маннергейм завагались, коли дізнались про остаточні умови Москви. Даладье попереджав фінів про дворушництво советів: саме побоюючись інтервенції західних держав, ті погодились на переговори з метою остаточно знищити Фінляндію згодом. Якщо Фінляндія просто зараз не звернеться з офіційним проханням про допомогу до держав Заходу, вони більше не зможуть дати жодних гарантій щодо повернення їй втрачених територій після війни⁶⁸. Уже вкотре Фінляндія одержала дипломатичну підтримку від Сполучених Штатів. Державний секретар Галл поставив перед послом США Штейнгардтом завдання роз'яснити Молотову, що хоча його уряд і не бажає втручатись у переговори, громадська думка в Сполучених Штатах буде приємно вражена, якщо СССР поставиться до Фінляндії великодушно. У своїх дискусіях з наркомом закордонних справ Штейнгардт окремо наголосив на тому,

що американці не визнають жодного уряду, встановленого у Фінляндії Советським Союзом. Ухиляючись від прямої відповіді якийсь час, Молотов зрештою сказав, що фіни будуть вільні обирати собі власний уряд. Це питання не цікавить СССР⁶⁹.

Мирний договір підписали раннього ранку 13 березня. Після цього фінський парламент ратифікував його 145 голосами проти трьох. Однак 42 депутати були відсутні під час голосування. Більшість із них були родом із Карелії. Для фінської громадськості умови укладання миру стали справжнім шоком. Вони читали в газетах і чули по радіо доповіді про успішні оборонні операції та величезні втрати противника, тому важко було позбутись ілюзій про те, якою насправді була дійсність. Маннергейм опублікував написаний високим стилем «Порядок денний», у якому заявив, що Фінляндія до останнього фартінга сплатила свій культурний борг перед Заходом. Він наголошував на недостатності фінських ресурсів і критикував західних сусідів, які «дбали лише про себе». Цим самим Маннергейм допоміг уряду виправдати своє рішення в очах загалу та уникнути нищівної критики.

Фіни втратили близько 23 тис. солдатів, які загинули або пропали безвісти. Ще тисяча цивільних громадян загинули під час авіаційних нальотів або затонули разом із торговими суднами. Оцінки советських втрат мають суттєві розбіжності. Згідно з останніми дослідженнями, вони в будь-якому разі перевищують 100 тис. загиблих, смертельно обморожених або зниклих безвісти⁷⁰.

За Московським мирним договором Фінляндія втратила близько десятої частини території своєї держави і приблизно стільки ж своїх економічних потужностей. На південному сході новий кордон забрав важливий промисловий регіон долини Вуокса і перетнув канал Саймаа, що поєднував водні шляхи країни з Фінською затокою. Выборг, друге за величиною місто країни, та міста Сортавала і Какісалмі (тепер Пріозерськ) залишились по той бік нового кордону. Фінляндія була змушена віддати в оренду півострів Ганко строком на 30 років. Усі мешканці переданих СССР територій були етнічними фінами і добровільно залишили свої домівки. Понад 400 тис. людей переїхали на західний бік нового кордону. За винятком півострова Рибачий, Советський Союз повернув Фінляндії завойований раніше регіон Печенги, напевне, не бажаючи викликати занепокоєння Норвегії. Відповідно, пам'ятаючи про Швецію, СССР утримався від будь-яких зазіхань на Аландські острови⁷¹.

Для фінів їхня самотня нерівна боротьба під час Зимової війни дала неповторний ефект згуртування нації. Пов'язаний з нею потужний емоційний заряд відчувається у фінському суспільстві до сьогодні. Неможливо збагнути фінський менталітет, якщо не брати до уваги цю історичну подію. Понад три місяці фінські війська стримували натиск армії великої держави і понесли важкі втрати. Той факт, що Фінляндії вдавалось успішно тримати оборону, пояснюється високим бойовим духом її військ, їхнім вишколом і тактикою, пристосованими до особливостей місцевості та кліматичних умов півночі, а також помилками противника, найбільшою з яких було недооцінювання спроможності і готовності малої держави захищати себе. «Фермопіли щодня», — саме так Гарольд Макміллан охарактеризував побачене у Фінляндії під час Зимової війни, виступаючи перед Палатою общин. Проте Ефіальд тієї війни мав жалюгідний кінець. Коли було по всьому, уряд Куусінена тихо розпустили.

Безпосередньо перед початком війни, а також упродовж неї Фінляндія за рахунок постачання з-за кордону успішно поновлювала спорядження своєї армії. Найважливішим джерелом допомоги і постачальником озброєння для неї була Швеція. До того ж шведську зброю на кшталт протитанкових і протиповітряних гармат можна було швидко постачати військам завдяки малим відстаням, на які їй потрібно було транспортувати. Друге місце з погляду сукупної вартості поставок посідала Італія, третє — Франція, за ними йшли Велика Британія і Бельгія. Сполучені Штати посідали лише шосту сходинку. Місце Італії в цьому переліку пояснюється тим фактом, що вона дорого брала за свої винищувачі марки «Fiat», тоді як Франція і Британія надсилали фінам деяку військову техніку у подарунок. Чимало імпортованих товарів оплачувались за рахунок іноземних позик, і Фінляндія також знаходила на це кошти, продаючи частину свого золотого запасу⁷². Надзвичайно важливим «поставником» військової техніки була Червона армія — кількість трофеїв, відбитих від советських колон постачання, була чималою. Фактично, війна фінансувалась переважно з державних позик Банку Фінляндії, іншими словами, завдяки додрукуванню банкнот. Економіка малої країни вижила, тому що війна була короткою, а запасів, зроблених у мирний час, було достатньо, щоб задовольнити внутрішній попит.

Найслабшим місцем фінської армії була невелика кількість тих, хто підлягав призову. У довоєнних планах

завжди припускалось, що в разі збройного конфлікту країна одержить на підкріплення війська з-за кордону. Проте у вирішальний момент на допомогу ніхто не прийшов. Зголосилося лише 11 663 добровольців. Найбільші групи прибули зі Швеції (8680 вояків), Данії (944) та Норвегії (695). Угорський батальйон із понад 300 солдат замаскувався під туристів-лижників, які вирушили до Фінляндії через територію Італії та Великої Британії. Навчання та спорядження добровольців забирало забагато часу. Лише шведська бригада, у чийх лавах було чимало норвезьких добровольців, дісталась лінії фронту. Наприкінці лютого ця бригада взяла на себе відповідальність за оборону Північної Фінляндії, таким чином звільнивши задіяні там фінські батальйони для захисту Виборзької затоки. На самому кінці війни легіон американців фінського походження прибув на лінію фронту на Карельському перешийку⁷³.

Рішення скоритись жорстким умовам мирного договору замість звертатись по допомогу до держав Заходу було, напевне, найважчим і найбільш далекоюсяжною за своїми наслідками постановою, яку зробила Фінляндія в Другій світовій війні. Це вагоме рішення позначилось на розвитку подій усієї світової війни. Скандинавія, — за розрахунками Британії, — напевне, перетворилася б на театр воєнних дій, коли Німеччина атакувала б війська інтервентів. З ретроспективного погляду негнучкість уряду Ганссона і затягисть Таннера врятували не лише Швецію, а й саму Фінляндію від катастрофи, адже допомога, запропонована західними державами, безумовно, не була б ефективною — якби прибула узагалі.

На момент, коли фінська делегація підписувала мирний договір у Москві, призначені для інтервенції франко-британські війська в портах відправлення чекали наказу вирушати. Війська чекали на прохання Фінляндії про допомогу, яке так і не прозвучало. За сучасними оцінками, рівень командування та озброєння цих підрозділів не відповідав складним завданням, що чекали на них. Зокрема, підтримка з повітря та протиповітряна артилерія були недостатніми. Вочевидь, ці війська зіткнулися б із дуже важкими випробуваннями в умовах арктичного клімату, навіть якщо не брати до уваги контрзаходи Німеччини⁷⁴. Мир між Фінляндією та СРСР завдав сильного удару по західних державах. Його сприйняли як поразку, що майже дорівнювала втраті Польщі. У себе на батьківщині британський і, особливо, французький уряди суворо критикувалися. У Нижній

палаті французького парламенту, *Chambre des Deputes*, тривале незадоволення урядом Даладье нарешті вихлюпнулось і змусило того піти у відставку. Це був, напевне, чи не єдиний випадок, коли справи Фінляндії в якийсь спосіб спричинили падіння уряду великої держави. Попри укладений Фінляндією мир, підготовка західних країн та Німеччини до військових дій у Скандинавії тривала. 8 квітня Британія заклала мінне поле в норвезьких водах, а наступного дня німці вдерлись у Норвегію.

Сталін і советське військове командування прагнули засвоїти усі можливі уроки з досвіду попередньої війни з Фінляндією. З цією метою було скликано з'їзд Центрального комітету Комуністичної партії Советського Союзу, який відбувся в Москві з 14 по 17 квітня. На з'їзді були присутні Сталін, Молотов, Ворошилов і 44 офіцери старшого командного складу, які брали участь у Зимовій війні. У своїх доповідях офіцери, що воювали на фінському фронті, критикували помилки військової розвідки, брак досвіду офіцерського корпусу, навіть старшого командного складу, недостатню підготовку військ, а передусім — відсутність уміння вести бойові дії в зимових умовах. Вони також вимагали збільшити повноваження військових командирів. Слабкість артилерії та повітряних сил противника була беззаперечною, тож офіцерам довелося наголошувати на міцності фінських укріплень. Кілька доповідачів визнали, що від самого початку противник був сильно недооцінений. «Усі ми, від верховного командування і генштабу до простих солдат неправильно оцінили чисельність фінської армії та рівень її бойової підготовки та озброєння», — заявив Г.І. Кулик, заступник наркома оборони та начальник Головного артилерійського управління. З цієї причини, сказав він, советські війська атакували недостатньою кількістю сил, війна затягувалась, тоді як можна було попрощатися з фінами значно швидше.

Сталін взяв активну участь в обговоренні, роздаючи похвали і звинувачення, хоча перші звучали все ж таки рідше, ніж останні. Стенографічний протокол з'їзду свідчить про те, що Сталін був чудово обізнаний з усіма деталями кампанії. Наприкінці з'їзду він виступив з довгою промовою, у якій виправдовував необхідність і доречність війни проти Фінляндії. «Ленінград перебуває в максимальній безпеці, поки три великі держави Заходу тримають одна одну за горлянку» — сказав він. Сталін розкритикував старомодні армійські методи ведення війни та тих офіцерів, які досі керувалися досвідом, здобутим у громадянську війну. Він заявив, що війна

з Фінляндією була першою «сучасною» війною, у якій взяв участь Советський Союз. «Сучасна» війна вимагає масованого використання артилерії, танків і підтримки авіації. У ході війни з Фінляндією Червона армія мала змогу трансформуватись. «Це велике щастя, що наша армія одержала можливість здобути цей досвід у Фінляндії, а не, скажімо, у протистоянні з німецькою авіацією», — підсумував він⁷⁵.

У наступні місяці досвід, здобутий у війні проти Фінляндії, спричинив широкомасштабні реформи на всіх рівнях Червоної армії. Ворошилов на посаді наркома оборони замінив С.К. Тимошенко, який відзначився на посаді командувача Північно-Західного фронту. Військову підготовку, екіпіровку та організацію армії було покращено. Однак реорганізація величезної військової машини тільки розпочалась, коли в червні 1941 року Німеччина напала на Советський Союз.

Завдяки Московському мирному договору геостратегічне положення ССРС суттєво покращилось. Кордон із Фінляндією було відсунуто на цілих 150 км від Ленінграда, здобуто базу в Ганко, яка разом з естонською базою в Палдіскі могла «зачинити браму» Фінської затоки перед ворожим флотом. Таким чином ССРС досяг усіх територіальних переваг за «програмою максимум» жовтня 1939 року, за винятком Печенги, замість якої він отримав частину району Салла і Куусамо. Виступаючи 29 березня на засіданні Верховної Ради, Молотов виправдав жертви, понесені в ході війни, та відмову від подальшої підтримки уряду Куусінена, наголосивши на тому, що стратегічні цілі ССРС було досягнуто. І це було правдою. Але водночас Советський Союз одержав запеклого ворога, стурбованого власною безпекою, який прагнув відплати. Заледве півроку минуло від підписання Московського мирного договору, як нога німецького солдата ступила на фінську землю.

5 ФІНЛЯНДІЯ СТАЄ НА БІК НІМЕЧЧИНИ

Настрій, який панував у фінському суспільстві після завершення Зимової війни, визначали розлюченість, непокора, непевність і страх. Усі відчували, що Фінляндія заслуговує на якесь відшкодування за велике зло, заподіяне їй. Несправедливість Московського миру була нестерпною, а ізоляція країни під час війни залишила в душі фінів глибоку рану. Поширеним було уявлення про те, що Советський Союз лише вичікує нової нагоди, аби остаточно покласти край незалежності Фінляндії. Продовження ізоляції країни та страх перед новою навалою гнітили суспільну свідомість.

Мирний період, що після підписання Московського договору тривав трохи більше п'ятнадцяти місяців, закінчився спалахом нової війни проти Советського Союзу 22 червня 1941 року. У фінській історіографії цей проміжок часу називають «тимчасовим миром», або «перемир'ям». Це був час, за який Фінляндія пристосувалась до умов, створених світовою війною, що йшла повним ходом. Гармати замовкли, але надзвичайний стан тривав. Уздовж кордонів країни було розташовано значно більшу кількість військових, ніж за звичайних мирних умов. Молоді новобранці проходили військову підготовку, аби прийти на місце солдатів, полеглих у Зимовій війні. З'явився продовольчий дефіцит, дедалі більше товарів почали видавати за талонами. З економічного погляду країна несла подвійний тягар: з одного боку, важливо було відбудувати країну, подбати про евакуйоване населення Карелії та розчистити нові землі під оранку;

з іншого боку, було необхідно готуватись до нової війни, переозброюватись та спорудити нові укріплення. Мобілізація промисловості та ділових кіл, потрібна для виконання цих завдань, відбувалась за умов, коли зовнішня торгівля залежала від милості супердержав, що воювали. Криза вимагала консолідації влади, і місяці тимчасового миру позначились на її характері. Парламент передав значну частину своїх повноважень президенту і кабінету міністрів, а цивільні органи влади поступилися місцем військовим.

Оборона країни стала першочерговим завданням, яке перекинуло всі інші. Оборонні асигнування зросли настільки, що майже дорівнювали половині витрат уряду. Здатність Фінляндії захищати себе була суттєво послаблена територіальними поступками, до яких її схилив ССР. На південно-східному кордоні Союз здобув значно зручнішу платформу для нападу: з Ганко він міг загрожувати фінському морському сполученню, а також містам південної Фінляндії, а з району Салла на півночі радянські війська могли легко захопити дорожні шляхи Лапландії. Трохи більше тижня минуло від кінця Зимової війни, коли головнокомандувач видав наказ зміцнювати новий кордон. Це стало найбільшим будівельним проектом, у якому країна будь-коли брала участь, загалом на цьому будівництві працювало понад 30 тис. чоловіків і жінок. До початку літа безперервний ланцюг фортифікаційних споруд почав зростати на найбільш вразливих ділянках — між Фінською затокою і районом озера Саймаа та через півострів Ганко. Далі на північ аж до Печенги було укріплено основні дороги та вузькі ділянки озер.

Після підписання мирного договору Рюті сформував новий уряд. Він вибрав міністрів з п'яти партій, які разом із провідними представниками промисловості формували попередній уряд. Було необхідно знайти нового міністра закордонних справ, щоб замінити Таннера, чиє ім'я в Москві було піддано анафемі і якого так само не дуже любили в Берліні. На цю посаду Рюті обрав професора Рольфа Віттінга, який згодом асоціювався з пронімецькою орієнтацією країни, хоча навесні 1940 року він не був особливо відомий своїми тісними зв'язками з Німеччиною. Для Радянського Союзу Віттінг був темною конячкою. Таннер залишився серед членів уряду як міністр соціального забезпечення. Генерал Рудольф Валден, колишній військовий та промисловий магнат і особистий друг Маннергейма, став міністром оборони. Паасікві не увійшов до нового уряду, але під тиском його,

урешті, переконали обійняти посаду фінського дипломатичного представника в Москві.

Найнагальнішою з соціальних проблем, що потребували вирішення, було розселення евакуйованих. Близько 420 тис. фінів, майже усі з яких були карелами, залишили свої домівки через війну та зміну кордону. Більше половини з них були землеробами, які хотіли знову повернутись до обробки землі. З цієї причини, а також для того, щоб забезпечити безперервне постачання продовольства населенню, потрібно було підняти неорані землі для подальшої їх культивування. Співки карелів активно наполягали, аби уряд вирішив їхнє питання, а їхні представники набули більшої політичної ваги. У червні 1940 року парламент ратифікував так званий Акт про швидке розселення, метою якого було створити понад 30 тис. дрібних ферм на основі земельних наділів із земель, що перебували в державній власності або були придбані чи конфісковані у приватних власників. Запровадження цього закону йшло повним ходом, коли в червні 1941 року спалахнула нова війна¹.

Основною метою внутрішньої політики було збереження духу національної єдності, що панував у період Зимової війни. Це вимагало від уряду дистанціювання від традицій Білої армії доби громадянської війни 1918 року та часткової реабілітації тих, хто воював на боці «червоних». З цієї перспективи наказ Маннергейма про припинення щорічного святкування перемоги Білої армії 16 травня мав величезне символічне значення. До того часу це було найважливіше державне свято країни. Його замінив День пам'яті про усіх тих, хто поліг на полях громадянської та Зимової воєн, а отже, від того часу вінки покладались також і для вшанування пам'яті «червоних», що загинули 1918 року. Для досягнення національної єдності соціал-демократи докладали найбільше зусиль. З їхньої ініціативи та за згоди Маннергейма в серпні 1940 року було засновано Співку фінських братів по зброї. Її завданням було плекати духовну спадщину Зимової війни, і вона становила важливий місток між поколінням соціал-демократів, які воювали на фронті, та поміркованими правими. Ця спілка з її широкомасштабною діяльністю в галузі соціального забезпечення стала найбільшою цивільною організацією країни².

У цій атмосфері національної згуртованості та суспільної свідомості, яку породила зимова війна, ультраправі як політична сила втратили майже усю свою вагу. З іншого боку, країні ліві невдовзі почали піднімати голову. Від самого

здобуття незалежності у Фінляндії існував рух, ідеологічно лівіший від соціал-демократів, який набув ваги під час громадянської війни 1918 року та живився її кривавими наслідками. Той факт, що прихильники комуністів бились на фронті під час Зимової війни, не означав, що вони назавжди відмовились від своїх принципових лівих поглядів. Участь у війні підвищила їхню самооцінку, і після її закінчення їм було дедалі важче знайти своє місце в соціальних структурах, які залишились незмінними. Ще однією причиною зростання підтримки ультралівих було погіршення економічної ситуації³. Наприкінці травня 1940 року кілька лівих інтелектуалів, незадоволених політикою консенсусу, що її пропагували соціал-демократи, об'єдналися з активістами підпільної Комуністичної партії з метою заснувати Товариство миру і дружби між Фінляндією та Советським Союзом. Насправді це була нова лівацька партія, контрольована комуністами. Її організація незабаром охопила всю країну, і до осені у її лавах уже було понад 35 тис. осіб. Вона розпочала жорсткі нападки на діючу владу, спрямовані передусім проти Соціал-демократичної партії, і вимагала сформувати уряд, здатний перевести відносини між Фінляндією та Советським Союзом на дружню основу та покращити умови життя фінського народу. Уряд почав побоюватись, що СРСР може використати це товариство, щоб втрутитись у внутрішні справи Фінляндії⁴.

Після підписання мирного договору відносини між Фінляндією та СРСР залишались напруженими. Запекла боротьба фінів викликала в Москві не повагу, а обурення. Суперечки щодо реалізації умов мирного договору також отруювали ці відносини. Советський уряд робив усе можливе, щоб ізолювати Фінляндію. Навіть до підписання Московського мирного договору фінський уряд пропонував Норвегії і Швеції укласти угоду про спільну оборону, і дві скандинавські країни натякнули, що готові розглянути цю пропозицію. Але цей проект, зрештою, був зведений нанівець Москвою, яка вважала скандинавську угоду про спільну оборону спробою західних держав створити антисоветський альянс і заохоченням каральних заходів з боку фінів⁵. Озвучене Молотовим недвояке попередження поклало край будь-якому публічному обговоренню цього питання.

Наприкінці Зимової війни у Фінляндії залишалось небагато прихильників Німеччини. Її вважали союзницею Советського Союзу і другим після нього ворогом держави. Люди навіть перестали вітатися зі знайомими німцями на

вулиці. Проте уряд не міг дати повну волю цим почуттям і прагнув відновити нормальні відносини з Німеччиною. Один із провідних фінських політиків, Т.М. Ківімакі, був призначений дипломатичним представником у Берліні. За президентства Свінгунуда Ківімакі він тривалий час виконував обов'язки прем'єр-міністра, і його добре приймали в Німеччині. Попри це від німців годі було чекати бодай якоїсь допомоги; після Московського мирного договору Фінляндія шукала підтримки в держав Заходу, і ті продовжували постачати їй зброю. Найвиразніше на збереження прозахідної орієнтації Фінляндії в перші тижні після закінчення Зимової війни вказують її переговори з Великою Британією щодо угоди про військову торгівлю, за якою Британія мала робити усе можливе, аби захистити фінський морський транспорт, тоді як Фінляндія зі свого боку мала обмежити свою торгівлю з Німеччиною. Фактично така угода означала, що Фінляндія політично пов'язувала себе із Заходом⁶.

Вторгнення Німеччини в Норвегію 9 квітня з фінського погляду цілковито змінило ситуацію. Британія припинила будь-яку торгівлю і транспортне сполучення зі Скандинавією. Угоду про військову торгівлю з Фінляндією було скасовано. Після того як наприкінці травня німці захопили порт Нарвік у Північній Норвегії, вони могли контролювати усі фінські (і шведські) морські сполучення за межами Балтики. Неспроможність західних держав допомогти Норвегії сильно вдарила по впевненості фінів у їхніх силах. З іншого боку, фінини не могли не помітити ефективності німецької військової машини. Коли 10 травня німці розпочали свій переможний наступ на заході, у душі фінів зародилось сподівання на те, що Німеччина може виявитись гарною противагою СРСР у Північній Європі. Із падінням Франції та відступом британських військ із континенту прозахідна орієнтація більше не розглядалась як можливий варіант у фінській зовнішній політиці. Якщо Фінляндія бажала гарантувати собі безпеку і зовнішню торгівлю, єдиним виходом для неї було звернути свій погляд у бік Німеччини.

Світова війна зробила торгівлю і політику тісно взаємопов'язаними. Після Зимової війни і Німеччина, і Фінляндія були зацікавлені у відновленні торгових відносин. Німеччина бажала втягнути північні країни у власну сферу економічного впливу, — а від Фінляндії понад усе вона сподівалась одержувати мідь і нікель, — тоді як для самої Фінляндії Німеччина традиційно була важливим торговим партнером. Тепер, коли майже усі зв'язки з Британією було

розірвано, торгівля з Німеччиною стала життєво важливою для Фінляндії, у ній вона вбачала потенційного поставника вугілля, хімічних речовин і техніки, а також нові ринки для фінського експорту⁷. Переговори щодо торговельної угоди між Німеччиною і Фінляндією розпочались ще до вирішальної битви в Норвегії. Тепер Фінляндія була зобов'язана розкрити свої карти. Німці відмовились зустрічатися з фінською торговою делегацією, поки не буде усунутий її голова, Аксель Солітандер, одна з провідних фігур у фінській деревообробній промисловості, якого німці затаврували як англофіла. Першим кроком нового голови, Райнера фон Фінта, було покликати до себе німецького посланця в Гельсінкі фон Блюхера вже 6 червня, усього два дні потому, як останні британські війська евакуювалися з Дюнкерка. Від імені прем'єр-міністра Рюті, фон Фінт зізнався, що орієнтація зовнішньої торгівлі Фінляндії на Британію була помилкою. Фінляндія залюбки експортуватиме в Німеччину стільки товарів, скільки зможе, але натомість бажає одержати від Німеччини гарантії, що та не розглядатиме Фінляндію як частину *lebensraum*, або «життєвого простору» Советського Союзу⁸. Саме це питання найбільше непокоїло фінів у наступні кілька місяців на тлі подій, що відбувались у прибалтійських республіках.

Навіть після того, як восени 1939 року Естонія, Латвія та Литва були змушені укласти пакт про взаємодопомогу із Советським Союзом, їхні авторитарні уряди залишились при владі, а советські війська не полишали своїх баз. Однак позиції цих країн були слабкими, і вони могли сподіватись на виживання лише за щасливого повороту подій на міжнародній арені. Президент Естонії Константін Пятс був переконаний у тому, що невдовзі між Німеччиною і ССРС спалахне війна і що саме це врятує Естонію. Литовський президент Антанас Смятона таємно зв'язався з Берліном, щоб запропонувати зробити Литву німецьким протекторатом⁹. Не дивно, що Москва не довіряла урядам прибалтійських держав. Поки успіхи Німеччини на західному фронті гриміли на весь світ, советське керівництво готувалось закріпити за собою території, обіцяні йому у секретному протоколі до пакту про ненапад, які усе ще потрібно було здобути, перш ніж Німеччина зможе звернути свою увагу на схід. На початку червня советське керівництво заходилося посилювати свої війська на кордонах з державами Балтії. 15 червня — того самого дня, коли німці маршем увійшли до Парижа, — Литва одержала ультиматум, на який мусила

дати відповідь упродовж кількох годин. Наступного дня настав черг Латвії та Естонії. Від усіх трьох країн вимагалось сформувати дружні до ССРС уряди, а також дозволити розташовувати на своїх територіях необмежену кількість советських військ.

Три маленькі республіки поступились і миттєво були окуповані без жодного спротиву. Советський Союз диктував, хто має увійти до складу нових урядів. За кількома винятками ці уряди складалися з лівих соціалістів та комуністів, хоча останні траплялись частіше. Коли новий міністр закордонних справ Литви Вінкас Креве-Мікевічус поспішно приїхав до Москви, то побачив Молотова, налаштованого надзвичайно рішуче. Він заявив, що Франція припустилась вирішальної стратегічної помилки, не окупувавши Бельгію, і що Советський Союз не збирається повторювати цю помилку. Креве-Мікевічус згадує такі слова Молотова: «Ви маєте достатньо реалістично дивитись на речі, щоб усвідомлювати, що в майбутньому маленькі держави зникнуть. Ваша Литва разом з іншими прибалтійськими державами, включаючи Фінляндію, увійдуть до почесної родини советських народів». Він пророкував, що советська система пануватиме у всій Європі¹⁰. У всіх трьох країнах відбулися вибори під наглядом советських представників. «Вороги народу» не мали права висувати свою кандидатуру. Нові парламенти одногolosно проголосували за те, аби Естонія, Латвія і Литва увійшли до складу ССРС як Советські Соціалістичні Республіки¹¹. На початку серпня прибалтійські країни припинили своє існування як незалежні держави, і їхньому населенню дуже швидко нав'язали советську систему. Наприкінці червня Румунія так само поступилась советському ультиматуму та передала ССРС Бессарабію і Північну Буковину.

Фіни сприймали події в прибалтійських країнах як трагедію і лише запитували себе, коли настане їхня черга. Без зайвого галасу армію було приведено в стан бойової готовності. 23 червня Паасіківі викликав Молотов. Минув лише тиждень відтоді, як ультиматум отримала Естонія, і фінський посланець боявся найгіршого. Він майже з полегшенням дізнався про те, що Молотов «усього лише» порушив питання Печенги. Той пояснив, що Советський Союз зацікавлений у нікелевих копальнях Печенги і пропонує, аби Фінляндія дала дозвіл на його видобуток Советському Союзу або спільній советсько-фінській компанії, яку буде створено з цією метою. Згодом з'ясувалось, що ССРС був не так зацікавлений у нікелевій руді, як у самому регіоні Печенги¹².

Після того як Фінляндія одержала Печенгу на узбережжі Баренцового моря за Тартуським мирним договором 1920 року, там були відкриті надзвичайно багаті поклади нікелевої руди. Дозвіл на розробку цих покладів було надано британсько-канадській компанії «Mond Nickel Company», видобуток розпочався в 1940 році. Порт Ліінахамарі, що цілий рік залишався вільним від криги, також був розташований у регіоні Печенги. Дорога завдовжки 500 км зв'язувала його із залізничним вузлом у Рованієме. Після окупації Норвегії Німеччиною ця «арктична магістраль» була для Фінляндії, — а якийсь час також і для Швеції, — єдиним виходом у відкрите море. По розмитій ґрунтовій дорозі, такій вузькій, що на ній важко розминутись двом автомобілям, сотні вантажівок перевозили на південь придбані за кордоном життєво важливі припаси і везли назад товари на експорт.

Незабаром фінський уряд одержав дві нові вимоги. Під наглядом советів Фінляндія мала зруйнувати укріплення, збудовані на Аландських островах під час і після Зимової війни, а 8 липня советський уряд почав вимагати дозвіл на використання фінської залізниці для перевезення військ до Ганко і назад. У мирному договорі не було жодного положення, яке б виправдовувало ці вимоги. Знищення фортифікаційних споруд на Аландах, природно, мало суттєво підірвати здатність Фінляндії обороняти ці острови, а право на перетин своєї території до Ганко тягло за собою небезпеку того, що Советський Союз зможе в критичний момент захопити залізничні вузли південної Фінляндії. Паасіквіві попередив уряд, що Советський Союз може вдатись до сили, якщо фіни перечитимуть його волі. З іншого боку, в уряді панувала думка про те, що поступки призведуть лише до висунення нових вимог. Попри це, під сильним тиском і з метою уникнути відкритого протистояння, уряд погодився задовольнити вимоги щодо Аландських островів і Ганко. У Печензі фінські позиції були сильнішими, адже там свої інтереси були готові захищати Британія і Німеччина. Фінський уряд відкинув пропозицію передання району видобутку під советський контроль. Таким чином питання Печенги залишалось яблуком розбрату.

Окрім цього, 24 липня Молотов порушив питання Товариства за мир і дружбу між Фінляндією та ССР. Він звинуватив фінський уряд у переслідуванні цього товариства, яке працювало над зміцненням миру між двома сусідніми країнами. Його звинувачення були передусім адресовані Таннеру; доки він залишався членом уряду, не могло бути

й мови про добрі відносини між Фінляндією та Советським Союзом¹³. Невдовзі після цього Молотов публічно виступив на підтримку цього товариства. У Гельсінкі це сприйняли за зловісний знак, адже не можна було не помітити ролі комуністів та інших ультралівих у руйнуванні незалежності прибалтійських республік.

В останні дні липня Товариство за мир і дружбу особливо активізувалось. Воно проводило демонстрації, деякі з яких перетворювались на масові заворушення. Водночас почала надходити інформація про зосередження советських військ на фінському кордоні. У Гельсінкі та Стокгольмі побоювались, що Советський Союз нападе на Фінляндію, що, йно Німеччина здійснить очікуване вторгнення в Британію. 8 серпня Маннергейм вимагав часткової мобілізації. Уряд відмовився, щоб не провокувати ССР, вважаючи за краще вдатись до більш примирливих жестів. Таннер подав у відставку. Прем'єр-міністр Рюті виступив по радіо з промовою, у якій запевняв у прагненні Фінляндії зберігати добрі відносини з Советським Союзом. Однак примирливий настрій не поширився на Товариство за мир і дружбу: уряд паралізував його публічну діяльність засобами пропаганди та застосуванням сил поліції.

Дії Советського Союзу улітку 1940 року слід розглядати у світлі загальної ситуації, що панувала на той час. Після падіння Франції ССР опинився в непевному становищі. На європейському континенті він залишився сам на сам із усемогутньою Німеччиною. Знищення укріплень на Аландських островах, полегшене транспортування військ на базу, розташовану на півострові Ганко, та вимоги щодо Печенги — усі були спрямовані на забезпечення советського контролю над північним кордоном своєї сфери впливу. Новий план операцій, розроблений советським верховним командуванням наприкінці липня, вимагав зосередження значної кількості советських військ для війни з Німеччиною. Фінляндія, а також Швеція вважались імовірними союзниками Німеччини¹⁴. Советський посланець у Гельсінкі Іван Зотов уже в червні доповів, що фінський уряд безперервно підбурює громадськість, провокуючи її ненависть до Советського Союзу. Більше чоловіків призивалося на військову службу, кордони країни укріплювалися, а можновладці потай плекали надії, що Німеччина допоможе Фінляндії повернути собі втрачені території¹⁵. Посланець закликав негайно звернути увагу на вразливість військової бази в Ганко та умовляв свій уряд вимагати від

фінів її розширення, а також припинення будівництва лінії укріплень, що перетинала півострів. Він наголошував, що Фінляндія повертається обличчям до Німеччини і може запросити німецькі війська увійти до країни. «Чи можемо ми віддати Фінляндію німцям? — риторично запитував посланець у своєму звіті від 1 серпня, і сам собі відповідав — Ні, не можемо. Ми маємо перерізати усі шляхи цій новій орієнтації фінів.»¹⁶

Безумовно, з Фінляндією неможливо було повестись так само, як і з безборонними країнами Прибалтики. Москва знала, що якою безнадійною не була б ситуація, Фінляндія боротиметься за свою незалежність. Військова кампанія проти неї цього разу також не виглядала доречною. Навіть у серпні Советський Союз усе ще не був достатньо готовим розпочати наступ. Його плани щодо Фінляндії на той час носили передусім оборонний характер. Війська Ленінградського військового округу протягом літа були переведені в інші місця, переважно до Білорусі. Фінська військова розвідка невдовзі з'ясувала, що рух советських військ на початку серпня не є черговим зосередженням сил для нападу на Фінляндію. Здавалось, нібито в середині серпня Советський Союз втратив інтерес до Товариства за мир і дружбу та підпільної Фінської комуністичної партії. Існувала вірогідність, що на цьому етапі вирішив вдатись до більш безпосередніх заходів; 14 серпня Ленінградський військовий округ одержав наказ генштабу розробляти нові плани розгортання своїх військ, а у вересні він підготував план захоплення Аландських островів Балтійським флотом. У той самий час НКВС одержав інструкції створити у Фінляндії власну агентурну мережу. 17 Однак восени на обрії з'явився новий чинник, який советські керівники не могли зігнорувати: Німеччина почала вказувати дедалі більший інтерес до збереження незалежності Фінляндії.

Вимоги советського уряду та його підтримка Товариства за мир і дружбу викликали у Фінляндії надзвичайну стурбованість. Ніхто, за винятком крайніх лівих, не хотів піти шляхом нещасливих прибалтійських республік. Керівники країни потай звернулись до Німеччини за політичною підтримкою і зброєю. Офіційно Німеччина зберігала вірність своєму советському союзнику, але після своєї перемоги на Заході вона фактично відмовлялась чітко дотримуватися угоди про розподіл сфер впливу. Чітким показником інтересу Німеччини до Фінляндії була торговельна угода, укладена наприкінці червня, за якою обсяг фінського експорту до

Німеччини, у порівнянні з цифрами 1938 року, мав зрости майже вчетверо, а імпорт — подвоїтись.

31 липня Гітлер віддав наказ готуватись до нападу з метою розгромити Советський Союз. Через цей наказ Німеччина мала негайно переглянути свою стратегію щодо Фінляндії та Румунії. Природно, що в інтересах Німеччини було підтримувати та всіляко заохочувати ці країни, адже вона розраховувала використати їх у війні проти ССР. Однак на той час це слід було робити неформально, відкрито не ставлячи під сумнів належність Фінляндії до советської сфери впливу, так само, як інтереси ССР на Балканах. Дані розвідки про намір советів напасти на Фінляндію змусили німців покvapитись із наданням підтримки цій країні. До того часу Гітлер нехтував проханнями фінів придбати в Німеччини зброю, але на початку серпня він передумав і вирішив дозволити таємний продаж зброї до Фінляндії. Звістку про те, що німці цілковито змінили свої погляди, приніс у Фінляндію 18 серпня генерал-лейтенант Йозеф Велтенс, торговець зброєю, який виконував обов'язки посильного Герінга. Він розповів Маннергейму, що наразі Німеччина погоджується постачати Фінляндії зброю, якої та потребує. Водночас він звернувся з проханням надати Німеччині право перевезти свої війська через територію Фінляндії в Північну Норвегію. Прохання Велтенса було швидко прийнято. Дослідження доволі достовірно засвідчили, що відповідальним за це був прем'єр-міністр Рюті¹⁸. Жодної письмової угоди не було укладено на той час у Гельсінкі, але попередні усні домовленості від 12 вересня були підтверджені угодою між органами військової влади двох країн, а зрештою й офіційним обміном дипломатичними нотами 22 вересня; на той час перші німецькі кораблі прикриття вже увійшли в територіальні води Фінляндії¹⁹.

Кількість німецьких військ, перевезених за транзитною угодою з портів Ботнічної затоки по «арктичній магістралі» до Північної Норвегії, була незначною, але сам по собі дозвіл на такий транзит мав велике політичне значення. Фактично поява німецьких військ на фінській землі та постачання німецької зброї Фінляндії означали перерозподіл німецької та советської сфер впливу, погоджених в серпні 1939 року. Фінські керівники, природно, усвідомлювали, що країна поступово потрапляє в сферу впливу Німеччини, але не заперечували проти цього. Фіни зробили усе від них залежне, щоб полегшити практичні заходи, пов'язані з дозволом на транзит, так само як жодним чином

не приховували того факту, що воліють бачити у своїй країні якомога більшу кількість німецьких солдатів²⁰. У своєму звіті наприкінці листопада Зотов запевняв, що Фінляндія вже зробила свій остаточний вибір. Советський посланець написав, що присутність німецьких військ вдихає зухвалість і надію у фінське керівництво та сприяє активізації анти-советської діяльності в країні²¹.

Молотов порушив питання Фінляндії під час свого візиту до Берліна 12–13 листопада. Він пояснив, що советський уряд бажає раз і назавжди прояснити фінське питання, дотримуючись секретного протоколу пакту про ненапад 1939 року. Німеччина мала відкликати свої війська з Фінляндії та припинити заохочення антисовєтських настроїв, поширених у фінському суспільстві. Коли Гітлер нарешті запитав, як СРСР хоче залагодити фінське питання, Молотов відповів, що це має вирішитись «таким самим чином», як і з Бессарабією та прибалтійськими країнами. Гітлер не погодився з цим. Він визнав, що Фінляндія і досі належить до советської сфери впливу, але наголосив, що нова війна в Балтії не в інтересах Німеччини. Советському Союзу доведеться зачекати, напевно, півроку — після чого він зможе брати все, що вважатиме за належне йому. У той момент нова війна в Балтії могла сильно ускладнити німецько-советські відносини. Цю думку Гітлер повторив кілька разів²².

Посилення німецького впливу у Фінляндії критично послабило позиції СРСР у Балтії. Вочевидь, пізньої осені 1940 року советське керівництво було готове виправити ситуацію на свою користь, якщо це можна було здійснити без конфронтації з Німеччиною. 27 листопада советський генштаб завершив розробку плану нападу, метою якого було захоплення всієї Фінляндії²³. Однак слова Гітлера не підлягали двозначному тлумаченню. Москва тоді чудово усвідомлювала, що війна з Фінляндією може призвести до розриву з Німеччиною. Німці, зі свого боку, через низку каналів повідомили фінам власну версію цієї берлінської дискусії, подавши її у вигідному для себе світлі: Гітлер відкинув вимоги Кремля, і фіни можуть спати спокійно²⁴.

Президент Фінляндії Кюості Калліо, якого паралізувало в серпні, наприкінці листопада подав у відставку. Нового президента обирала, відхилившись від звичайної процедури, та сама колегія виборців, яка була обрана народом на президентських виборах 1937 року, і ця людина мала прийти на зміну Калліо до кінця його каденції. Молотов утрутився в процес виборів 6 грудня, День

незалежності Фінляндії, оголосивши фінському посланцю Паасіківі, що, якщо буде обрана людина на кшталт Таннера, Ківімакі, Маннергейма або Свінгунда, Москва витлумачить це як небажання Фінляндії дотримуватись мирної угоди. Німеччина і Велика Британія також висловили свою думку щодо бажаних кандидатів на президентський пост. Рюті був єдиним із можливих кандидатів, проти кого не виступила жодна з трьох супердержав. У Фінляндії він користувався значною підтримкою на найвищих постах уже понад рік, спершу як прем'єр-міністр, а потім як заступник президента після того, як захворів Калліо. Консерватори сприймали Рюті з певною осторогою з огляду на його англофільські симпатії та належність до Прогресивної партії, але вони поступились, коли Маннергейм заявив, що вважає Рюті найкращим кандидатом. Зрештою, 19 грудня Рюті було обрано президентом республіки майже одногосно. Калліо, який став символом національної єдності, із пишними церемоніями був ескортований до Гельсінкського залізничного вокзалу, з якого мав вирушити на батьківщину в Остроботнію. Однак саме перед тим, як його мали занести у вагон, він раптово помер від серцевого нападу.

Новим президентом Фінляндії став рішучий і непохитний можновладець. Молодий (51 рік), ефективний, досвідчений і працьовитий, з гострим аналітичним розумом, широкими політичними поглядами та вільний від зобов'язань, ось як згодом описав Рюті його біограф²⁵. Новий уряд сформував Ю.В. Рангел, економічний експерт, який належав до числа довірених осіб Рюті. Президент обрав кабінет, до якого увійшли представники всіх партій — правда, без консультацій із парламентськими партіями, що викликало певну критику. Ультраправий Народний патріотичний рух також одержав в уряді один пост, а саме — портфель другого міністра транспорту. Рюті грав значно активнішу роль у зовнішній політиці, ніж будь-хто з його попередників. Таким чином новий прем'єр-міністр, якому бракувало політичного досвіду, та Рольф Вітлінг, який зберіг свою посаду міністра закордонних справ, відступили в його тінь. Проте зовнішню політику країни насправді визначало коло посвячених, у якому Рюті і Маннергейм були найвидатнішими фігурами. Сама по собі криза поставила головнокомандувача у винятково сильну позицію, але його авторитет також пояснювався великою повагою, якою він користувався в народі. Рюті для широкого загалу залишався відстороненою постаттю, що не викликала особливих

емоцій, а Маннергейма Зимова війна піднесла на вершину популярності й визнання.

У січні 1941 року нова криза загострила фінсько-советські відносини. Жорстким тоном Москва зажадала змін в адміністрації району видобутку Печенги, що на практиці означало його передачу під контроль советського уряду. Однак від минулого літа позиції Фінляндії відчутно зміцнилися. Армія була краще озброєна, тривало укріплення нових кордонів, а Німеччина всіяко підтримувала Фінляндію. Маннергейм, зокрема, виступав за непохитну позицію, та погрожував в іншому разі подати у відставку. Оскільки тепер уже Німеччина не бажала будь-яких поступок, фінський уряд вирішив відкинути советські пропозиції. Як наслідок, Паасіківі, що намагався знайти якийсь компроміс, пішов зі свого посту дипломатичного представника в Москві. Слід визнати, він також вважав німецьку протекцію єдиною надією Фінляндії на виживання, адже, як написав він тоді, потрапити під п'яту Советського Союзу було б фатальним для країни. Проте керівництво в Гельсінкі недостатньо інформувало свого посланця про свої таємні контакти з Німеччиною, тож він не особливо вірив у можливість одержати допомогу від Німеччини та вважав урядову політику небезпечною азартною грою²⁶.

Німеччина, безумовно, не могла схвалити того, щоб Печенга, вже не кажучи про всю Фінляндію, потрапила під контроль советів. 18 грудня 1940 року Гітлер офіційно схвалив плани операції Барбаросса, метою якої було перемогти Советський Союз у ході стрімкої кампанії, запланованої на початок травня наступного року. Наступ мав здійснюватись за трьома напрямками: на Ленінград, Москву і Київ. Від Фінляндії та Румунії очікувалось, що вони обов'язково приєднаються до цієї кампанії. Фактично плани операції на півночі передбачали активну участь Фінляндії. Поки Німеччина не мала доступу до фінської території та її територіальних вод і не співпрацювала зі збройними силами Фінляндії, було б неможливо знищити советську базу в Ганко та заблокувати советський флот у Фінській затоці або відрізати Мурманську залізницю. Фінська допомога також полегшила б взяття Ленінграда у залізні лещата. Німці розробляли ці плани і готувались до їх здійснення, не повідомяючи про це фінам і не надаючи їм інформації більше, ніж вважали за потрібне. Тому на самому початку такої інформації було вкрай мало. 16 грудня генерал-майор у відставці Пааво Талвела, довірений посланець Маннергейма,

одержав аудієнцію в начальника німецького генштабу генерала-полковника Франца Галдера, а два дні згодом у фельдмаршала Германа Герінга. У розмовах з ними він з'ясував, що Німеччина готується до війни з Советським Союзом. Коли наприкінці січня Німеччину відвідав начальник фінського генштабу генерал-лейтенант Ерік Гайнріхс, німці розкрили йому в загальних рисах стратегію операції Барбаросса, зокрема ту її частину, яка стосувалась Балтики та ролі, відведеній у цій операції Фінляндії²⁷.

Починаючи з лютого між військовим керівництвом Фінляндії та Німеччини відбувались регулярні контакти. З масштабів діяльності німецької розвідки та запитів щодо будівництва доріг та складів для збереження припасів фінські військові командири могли зробити висновки про те, що саме німці планують робити на території Фінляндії. Однак що конкретно має статися в майбутньому, залишалося невизначеним. Фінське керівництво мало стерегтись превентивної атаки советів. Вони також мали бути готовими до того, що війни не буде взагалі, і навіть що Німеччина та Советський Союз сядуть за стіл переговорів і спільно приймуть не вигідне для Фінляндії рішення. Хоча фіни самі бажали залишатись нейтральними у світовій війні, страх спонукав їх задовольнити побажання німців.

Пізньої весни Фінляндія стала свідком низки жестів доброї волі з боку Советського Союзу, метою яких, природно, було не дати їй остаточно перейти в німецький табір. Безкомпромісного советського посланця у Гельсінкі, Зотова, замінили на більш гнучкого Павла Орлова, і советський уряд оголосив, що більше не виступає проти взаємного зближення Фінляндії та Швеції. Сталін прийняв у себе фінського посланця Паасіківі, який подав у відставку, — що вже було винятковим явищем, — і пообіцяв йому у формі «особистої ласки», що Советський Союз надішле 20 тис. тонн зерна Фінляндії. Зерно надійшло в країну саме вчасно, адже вона вже почала потерпати від дефіциту продовольства.

Ці запізнілі примирливі жести жодним чином не позначились на фінській політиці. 20 травня спеціальний посланець Гітлера Карл Шнурре приніс Рюті за прошення прислати кількох офіцерів до Німеччини для обговорення координації дій, до яких потрібно було вдатись у випадку нападу СССР на Фінляндію. У колі посвячених вирішили прийняти це запрошення. Фінську делегацію очолив генерал Гайнріхс, а під час переговорів 25-26 травня з'ясувалось, що від Фінляндії очікується участь в агресивній війні.

Німці висловили свої пропозиції «про всяк випадок» і у формі прохання.²⁸ Переговори з німецькими військовими командирами продовжились у Гельсінкі з червня, коли було погоджено детальний план прибуття німецьких військ у Фінляндію, фінської мобілізації, загального поділу операцій між Фінляндією та Німеччиною. Таким чином Фінляндія практично зобов'язала себе до участі в операції Барбаросса, хоча не було підписано жодного формального договору²⁹.

Фінські керівники не були готові до відкритої агресивної війни і чітко дали німцям це зрозуміти. «Ми настільки старомодні, що дотримуємось старих уявлень і воюємо, тільки якщо нас атакують», — пояснив міністр закордонних справ Віттінг німецькому посланцеві. Німці атакували Советський Союз 22 червня. У своєму зверненні, яке трансливалось по німецькому радіо того ранку, Гітлер заявив, що німецькі війська захищають фінську територію в союзі з фінськими військами. Фінський уряд опинився в ніяковому становищі та заявив, що Фінляндія не перебуває в стані війни. Однак нейтралітет країни мав доволі поверховий характер: чотири німецькі дивізії були розташовані на фінській землі, шість фінських аеродромів були надані німцям для використання, а німецький флот із понад 40 суден зачався серед скель у бухтах фінського архіпелагу.

СССР, здавалось, прагнув утримати Фінляндію поза війною або принаймні хотів почути від фінів декларацію ворожих дій. Пополудні 23 червня Молотов викликав фінського уповноваженого П. Ю. Гіннінена і зажадав від Фінляндії чітко заявити, чи вона на стороні Німеччини, чи залишається нейтральною. Він запитав, чи справді фіни хочуть ворогувати з 200-мільйонним народом, який ніколи не забуде, що Фінляндія стала на бік підступного ворога, який напав на нього. З певних причин телеграма Гіннінена прибула в Гельсінкі із запізненням на цілий день. 30 Молотов так і не отримав відповіді. Існувало безліч свідчень фінської співпраці з німцями. Раннього ранку 25 червня начальник Штабу Советського балтійського флоту оголосив про початок військових дій проти Фінляндії. Того ж дня Советські повітряні сили атакували цілі на території Фінляндії. Багато міст зазнали значних руйнувань, а 23 советські літаки були збиті над територією Фінляндії. Це надало уряду достатньо підстав заявити про те, що Фінляндія стала мішенню нового нападу. «Сьогодні ми розпочали нову битву для захисту своєї країни», — заявив прем'єр-міністр парламенту. Прозвучала

певна критика того, що парламент фактично був поставлений перед фактом, але заходи, вжиті урядом, були схвалені одногolosно.

Хід подій, який привів Фінляндію в табір Німеччини, а незабаром вкинув її у вир нової війни проти Советського Союзу, тривалий час був предметом суперечок серед істориків. До 1960-х років багато фінів наголошували на тому, що у війну Фінляндію втягнула ціла низка подій, у яких від неї мало що залежало. Як наслідок, загально прийняте тлумачення підкреслювало активну роль фінського керівництва, яке відчайдушно намагалось вивести країну зі сфери впливу Советського Союзу і шукало захисту в Німеччині. І досі можна сперечатись про те, наскільки сильно цей хід подій був продиктований обставинами, а наскільки — цілями самих фінських лідерів. Зимова війна навчила фінів того, що вони не можуть захистити себе без ефективної зовнішньої допомоги. Рішення Фінляндії стати на бік Німеччини передусім було результатом тих зрушень, які навесні 1940 року відбулися в розстановці сил у Європі. Починаючи з літа 1940 року, Німеччина залишалась єдиною великою державою, до якої Фінляндія могла звернутись по допомогу. Зусилля фінських керівників були успішні, якщо вони відповідали планам самих німців. Їхньою первісною метою було захистити себе: вони сподівались одержати від Німеччини зброю та політичну підтримку. Побачивши, що німецько-советські відносини дали тріщину, фінське керівництво піддалось своїм апетитам: анулювання Московського мирного договору та зміщення кордону на схід відтепер здавались цілком здійсненними. Вони вважали, що для Фінляндії буде неможливо залишитись осторонь війни між Німеччиною та Советським Союзом, і гадали, що Німеччина має усі шанси здолати ССР, що забезпечить позиції Фінляндії. За день до початку операції Барбаросса президент Рюті заявив парламентській делегації, що звернулась до нього:

«Якщо зараз спалахне війна між Німеччиною та Советським Союзом, це може бути на користь усього світу. Сьогодні Німеччина залишається єдиною державою, здатною перемогти Росію або принаймні суттєво послабити її. Так само світ нічого не втратить, якщо в цьому двобої буде послаблено Німеччину... Ця війна — єдиний порятунок для Фінляндії. Советський Союз ніколи не облишить своїх спроб загарбати Фінляндію... Якщо Німеччина зараз розгромить советську армію, то на нас чекає, маємо надію, мирне століття».³¹

Усі рішення приймалися маленькою групою політичних і військових лідерів. Звичайно, коло посвячених не було самотнім у своїх розрахунках; очевидно, що його рішення були суголосні з поглядами майже всієї політичної еліти, і вже точно переважної більшості простого народу.³² У 1941 році більшість фінів не вважали за тяжкий злочин спробу повернути собі те, що, на їхню думку, належало їм по праву і було несправедливо в них відібрано. «Понад рік чимало фінів плекали думки про помсту, стискаючи кулаки в кишенях. Агресія мала під собою вагомий підстави», — згодом напише відомий фінський романіст Вяйньо Лінна, який особисто брав активну участь у війні. На ранніх етапах нова війна видавалась багатьом чимось на кшталт другого раунду поєдинку, у якому Фінляндія зможе повернути собі втрачене в ході Зимової війни.

6 ФІНСЬКА ВІЙНА ВІДПЛАТИ

Наступ Німеччини на Советський Союз, який розпочався 22 червня 1941 року, спершу здавався непереможним. На півдні німецькі броньовані колони клином вривались у територію України, у центрі німецькі війська просувались до Смоленська та Москви, тоді як на півночі група армій «Північ» увійшла на територію прибалтійських республік. Там її завданням було зайняти гавані та взяти Ленінград, аби позбавити Советський флот його військово-морських баз. 10 липня німецька армія перетнула ріку Даугава (Західну Двіну) і була готова розпочати атаку на Ленінград. Це був момент, коли фіни, за попередньою домовленістю з німцями, мали розпочати власний наступ.

З перспективи чисельності й рівня озброєння фінська армія була значно сильнішою, аніж за часів Зимової війни. Загалом її лави налічували 475 тис. солдатів, що на 100 тис. більше, ніж наприкінці Зимової війни. Країна зовсім не шкодувала витрат на переозброєння своєї армії в період тимчасового миру. Артилерія була порівняно сильною і мала достатню кількість боеприпасів. Вогнева потужність піхоти від часів Зимової війни потроїлась. Звичайно, фінській армії і досі дечого бракувало. У її розпорядженні був лише один танковий батальйон, а брак моторизованого транспорту обмежував її мобільність, хоча цей недолік до певної міри був пом'якшений за рахунок піхотних велосипедів. Для фінів великим полегшенням було дізнатись про те, що німці взяли на себе відповідальність за оборону ділянки фронту протяжністю 500 км у Північній Фінляндії.

Під час Зимової війни та тимчасового миру саме оборона Лапландії викликала суттєве занепокоєння, оскільки на це фінам просто не вистачало військ.

Отже, краще озброєна Фінляндія розпочала війну відплати проти свого давнього противника в Зимовій війні пліч-о-пліч з непереможною супердержавою, і, як наслідок, впевненість у собі її вояків була вищою. Звичайно, і її противник уже не був тим самим. Уроки, винесені з війни проти Фінляндії та перемоги Німеччини на Заході, призвели до активної реорганізації Червоної армії. Солдати проходили інтенсивніше навчання, артилерія була посилена, розроблені нові моделі танків. Водночас Советський Союз потребував своїх найкращих підрозділів та найсучаснішої техніки для протистояння Німеччині на Західному фронті. На початку війни на східному фінському кордоні СРСР мав лише 18 дивізій проти 15 фінських і 4 німецьких¹. Фіни також мали перевагу у повітрі в цьому місці ведення бойових дій. За рахунок цього вони могли забезпечити собі військову перевагу в ключових точках, що почасти пояснює, чому спочатку кампанія носила тріумфальний характер, хоча це й був надзвичайно кривавий тріумф.

Війна проти Советського Союзу, розпочата улітку 1941 року, стала відома як «війна-реванш». Цей епітет добре передає погляд, популярний на початку конфлікту, за яким це було лише продовження оборонних операцій Зимової війни. Вважалося, що Фінляндія веде війну пліч-о-пліч з Німеччиною проти спільного ворога, але ця війна ведеться, так би мовити, окремо від світової війни, адже на цей бій країна викликала свого противника для досягнення виключно власних завдань та під проводом фінського головнокомандувача. Не існувало жодних політичних договорів із Німеччиною, а отже, Фінляндія офіційно не була союзником останньої, а просто «воювала спільно» з нею, хоча і виконувала військові домовленості з німцями. Уряд було важливо наголосити на оборонному й окремішньому характері цієї війни з метою заручитись підтримкою широких верств населення для військової економіки. Наступальні операції не обов'язково мали суперечити заявам про оборонний характер війни, поки їхньою метою було повернення території, втрачених за Московським мирним договором. Проте ситуація змінилась, коли фіни перетнули кордон 1939 року і почали розмови про анексування територій за його межами.

Мрія про «Велику Фінляндію» жевріла в серцях багатьох ще від укладання Тартуського миру 1920 року, особливо серед

студентства та ультраправих. Первісно це означало анексію Східної Карелії (фінська назва для Советської Карелії), території, яка ніколи не належала Фінляндії, але яку населяли народи, що розмовляли фінською та спорідненими з нею мовами. Мірою того, як у 1930-ті роки могутність Советського Союзу дедалі зростала, ця мета втратила свою актуальність, але навесні 1941 року вона відродилася знов, коли заговорили про імовірність війни між Німеччиною та СРСР. Національний романтичний ідеал «Великої Фінляндії» розцвів буйним цвітом, коли війська рушили в наступ, а несоціалістична фінськомовна преса аж захлиналась від ентузіазму. Ірйо Ілга, поет і командир роти, висловив почуття, що палали в грудях багатьох фронтових офіцерів, у таких рядках:

Ми знову крокуємо, кордони рвемо навкруги.
Зриваємо ланку за ланкою рабські ланцюги.
Із закривавленими руками, наче шалена буря,
ми падаємо на води Онеги та стіну Білого моря.
По дорогах і стежках, прокреслених мрією,
йдемо з мечами в руках, присягаючи єдиною клятвою:
Нехай це буде останній раз, навіки останній раз.

Те, що цей ідеал став програмою дій політичних і військових лідерів країни, було наслідком двох основних чинників: одним із них був урок, винесений із Зимової війни, який полягав у тому, що протяжний східний кордон важко обороняти, тож його потрібно посунути далі на схід; іншим чинником було уявлення про те, що Фінляндія має подбати про долю своїх кривих братів по той бік кордону, коли поразка і занепад СРСР зроблять це можливим.² Мірою того як німецька перемога почала видаватись дедалі ймовірнішою, президент Рюті обмірковував кордон, який проходив би від Білого моря через Онезьке озеро до ріки Свір, і йшов далі на південь через Ладозьке озеро та Карельський перешийок, таким чином приєднуючи півострів Кола, Східну Карелію і, можливо, навіть Північну Інгрію до складу «Великої Фінляндії». Маннергейм, принаймні вряди-годи, висловлював сумніви щодо імовірності остаточно анексувати Східну Карелію. Але, попри це, він підтримував ідею захопити ворожі бази на цій території. Генерал-майор А.Ф. Айро, генерал-квартирмейстер, підготував для уряду стратегічні пропозиції щодо нових кордонів. Він виходив з того принципу, що кордон, який проходить від Білого моря до Ладозького озера, створюватиме сприятливу оборонну позицію на сході. В очах

громадськості запропонована лінія кордону виправдовувалась гаслом: «Чим коротший кордон — тим довший мир»³.

Були серед фінів і ті, хто висловлювався проти таких експансіоністських воєнних цілей. Вони походили переважно з лав соціал-демократів та шведськомовної частини населення. Більшість соціал-демократів рішучо дистанціювали себе від будь-якої завойовницької війни. На їхню думку, законні права Фінляндії закінчувались на лінії кордону 1939 року. Вайньо Таннер, якого в серпні 1940 року під тиском советів було усунуто з уряду, повернувся до його складу як міністр торгівлі та промисловості, щойно розпочалася війна. Перше, що він зробив на новому посту, це видав застереження громадськості від експансіоністських гасел та шовінізму. «Ми ведемо цю війну, щоб врятувати нашу країну, її свободу та демократичний лад», — проголосив він.⁴ На думку Таннера, фінські завоювання на сході були бомбою уповільненої дії в майбутніх відносинах Фінляндії з Росією, яка, що б там не сталося, залишиться їхньою сусідкою. Він також сумнівався в тому, чи спроможна фінська економіка належним чином утримувати території за межами свого кордону⁵.

«Порядок денний» Маннергейма від 10 липня, у якому він у надзвичайно емоційних висловах пригадував свою обіцянку звільнити Східну Карелію, дану ще 1918 р., викликав замішання в уряді. Соціал-демократи навіть погрожували вийти з його складу. Намір головнокомандувача, напевно, обмежувався бажанням піднести бойовий дух військ, що вирушали на війну. Але що б там не було, балачки про війну з метою завоювання загрожували національній єдності, від якої, як це усвідомив уряд, залежала сама готовність народу воювати. Уряд відклав офіційне оголошення військових цілей країни, а цензура приборкала публічне обговорення цієї теми. Рюті заспокоїв Таннера обіцянкою, що жодних рішень стосовно кордонів не буде прийнято, поки не закінчиться війна. Операції будуть продиктовані виключно військовими міркуваннями. Повноваження вирішувати, наскільки далеко поширюватимуться військові заходи, на практиці залишили Маннергейму. Попри це, приймаючи рішення з усіх ключових питань, головнокомандувач радився з президентом⁶.

До початку війни верховне командування Німеччини висловило сподівання, що фіни підтримають наступ групи армій «Північ» атакою в південно-східному напрямку, на схід або на захід від Ладозького озера. Маннергейм вирішив спрямувати перший основний удар на схід від Ладоги

Генерал фон дер Гольц нагороджує німецьких вояків «Залізним Хрестом» за воєнні дії у Фінляндії в квітні 1918 р.

Громадянська війна у Фінляндії. Загін Червоної гвардії в квітні 1918 р. затриманий німецькими солдатами

1922 рік. Підрозділ Червоної армії «перевіряє боєготовність» фінських прикордонних постів в Карелії на кордоні між Росією та Фінляндією

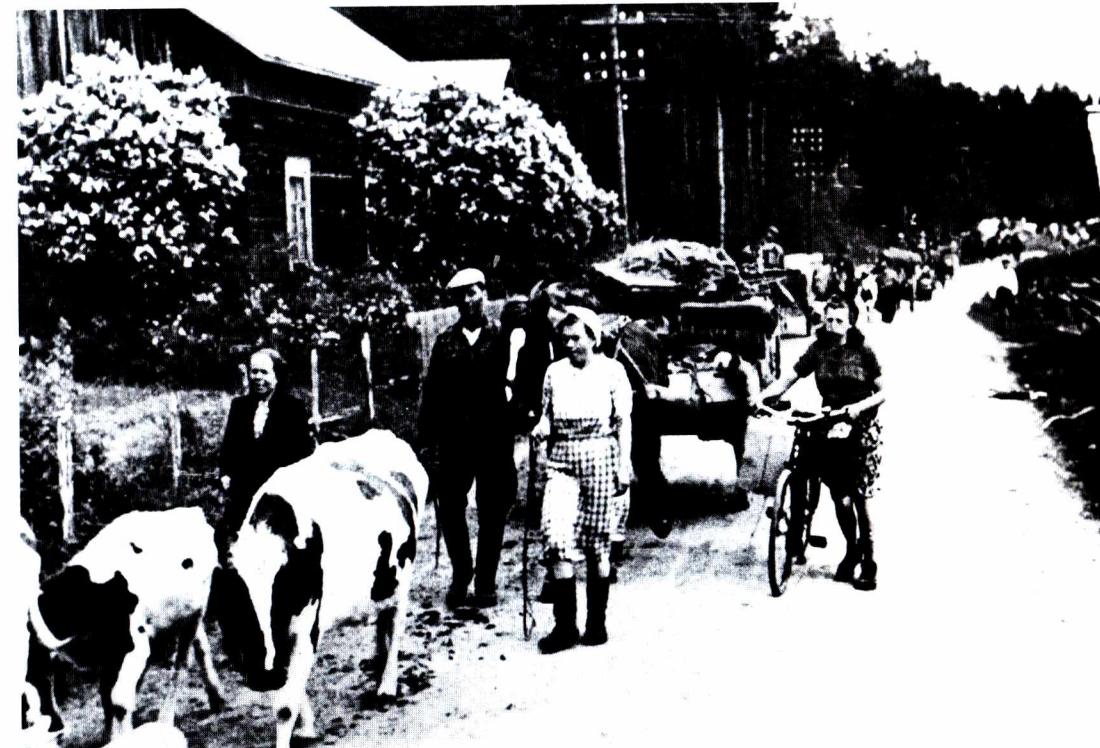
На вулицях
Гельсінкі —
літо 1939 р.

Напередодні російського нападу...
20 жовтня 1939 р. Міністр оборони
Фінляндії маршал Маннергейм
та вищі штабні офіцери Фінської армії

Барон Карл Густав Еміль Маннергейм,
головнокомандувач Збройних сил Фінляндії

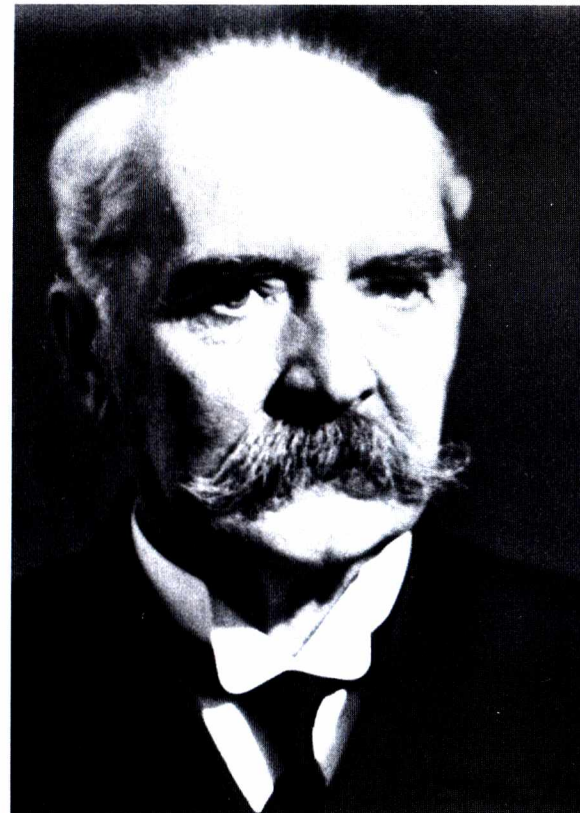

Фінські біженці з Карелії. 1939–1940 рр.

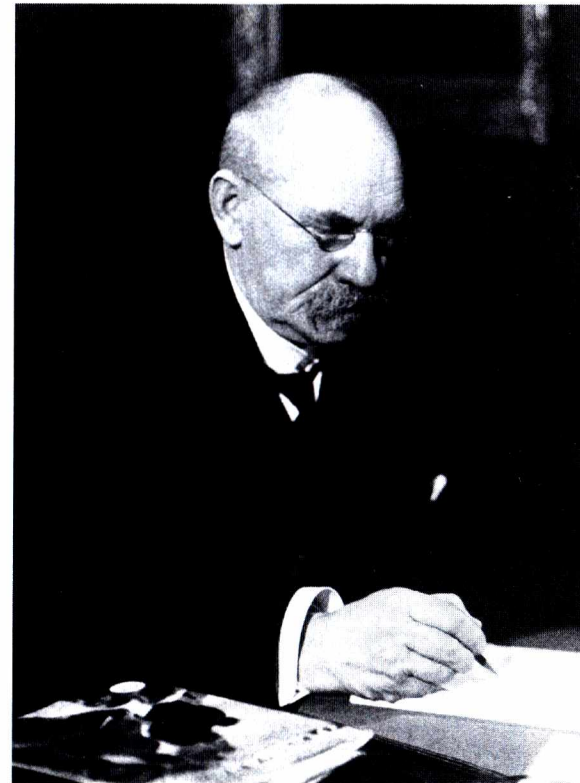

Біженці з Або, які втекли перед наступом радянських військ. 1939–1940 рр.

Військовослужбовець
Фінської армії проводить
перепис новоприбулих
біженців з Карелії. 1939 р.

Карл Юго Штальберг, 1931 р.
Президент Фінляндії у 1919–1925 рр.

Пер Евінд Свінгувуд, 1931 р.
Президент Фінляндії у 1931–1937 рр.
Прем'єр-міністр у 1930–1931 рр.
Перший голова Сенату незалежної Фінляндії.

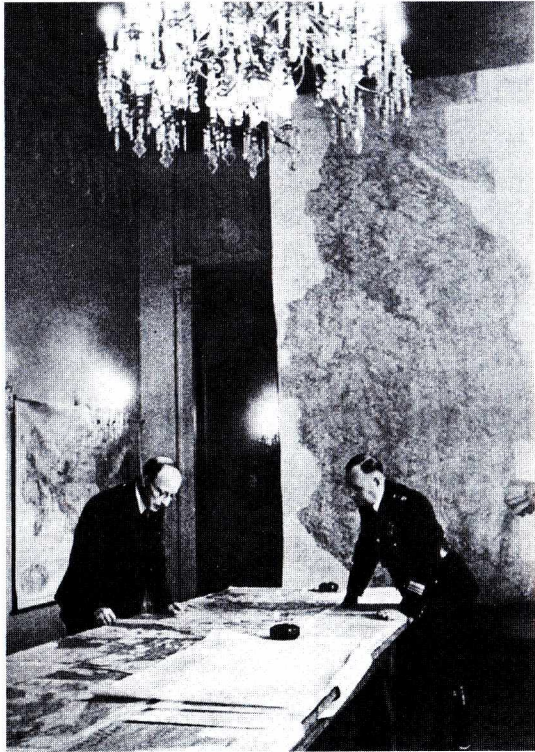
Кюості Каллію, 1931 р. Президент Фінляндії у 1937–1940 рр. Чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра.

Рісто Хейкі Рюті, прем'єр-міністр Фінляндії у 1939–1940 рр. та президент у 1940–1944 рр.

Юго Кусті Паасіківі. Президент Фінляндії у 1946–1956 рр. Прим'єр-міністр у 1918 та 1944–1946 рр.

У кімнаті карт у Президентському палаці в Гельсінкі. Президент Фінляндії Рісто Рюті знайомиться з доповіддю полковника Зодерстрьома щодо перебігу бойових дій на фронті. Червень 1942 р.

Російський танк, захоплений фінським підрозділом узимку 1939–1940 рр.

Російський танк, захоплений у Карелії в грудні 1939 р.

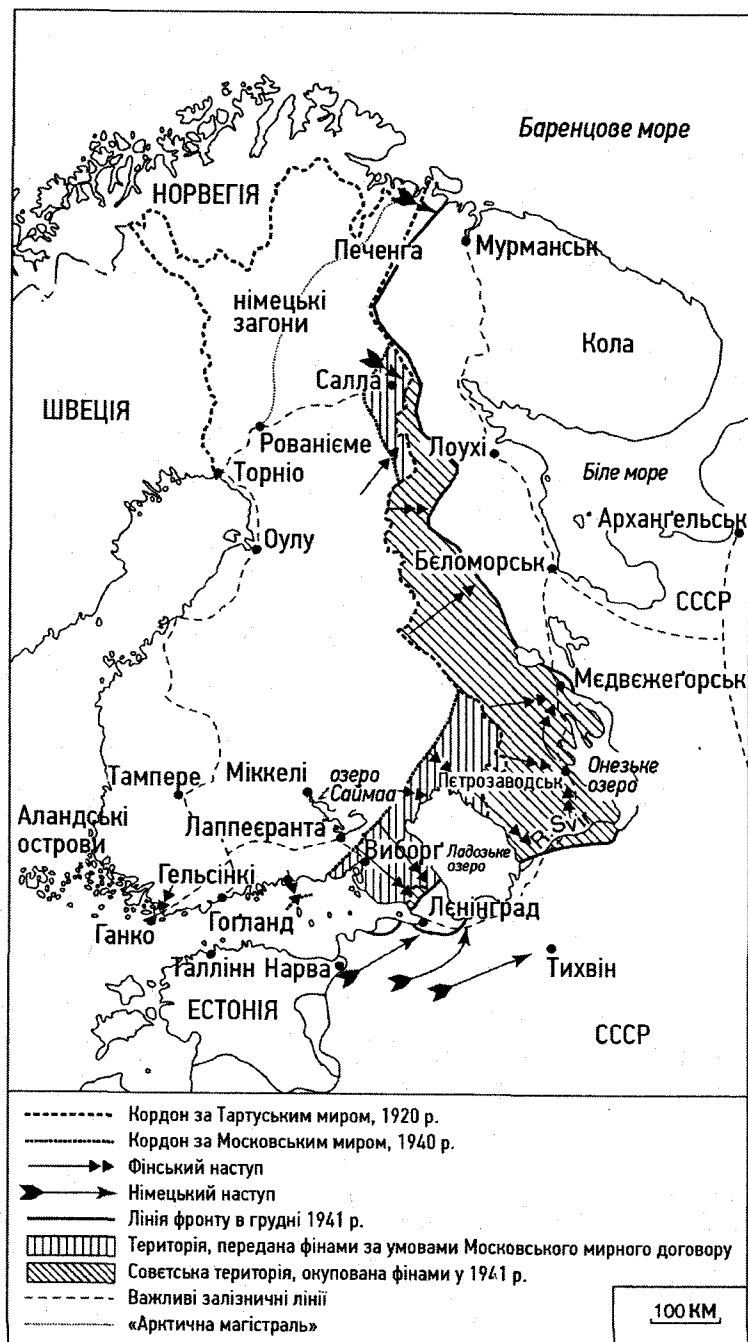

Фінський кулеметний підрозділ на бойовій позиції. 1939 р.

і вниз до ріки Свір. Такий план також найбільше підходив німцям, оскільки їхньою метою було згодом об'єднатись із фінськими військами східніше Ладозького озера. На основній ділянці операції фіни мали перевагу 4:1 в піхоті та 9:1 в артилерії. Вони також мали перевагу мобільності на бездоріжній місцевості, що дозволяло їм проникати глибоко за лінію противника та атакувати з тилу. У липневих битвах фінські війська відвоювали більшу частину території на північ від Ладозького озера, втрачену за Московським мирним договором. У серпні настала черга вирушати в наступ військам, розташованим між озером Саймаа та Фінською затокою. 29 серпня, коли Выборг знову опинився в руках фінів, національний стяг майорів всюди, куди не кинь оком. Два дні згодом фінські війська досягли колишнього кордону на Карельському перешийку і зайняли оборонні позиції приблизно за 20 км на північ від Ленінграда⁷. (Див. карту 6.1.)

Німецька група армій «Північ» 8 вересня досягла південних берегів Ладозького озера, таким чином взявши Ленінград по суходолу в суцільне кільце. У Фінляндії чекали новин про падіння міста з дня на день. Німці звернулись до фінів з проханням приєднатись до них в операціях проти Ленінграда, але Маннергейм, за погодженням з урядом, відповів на ці пропозиції відмовою, пославшись на недостатню потужність власних військ. У своєму небажанні брати участь у цій кампанії фіни почасти керувались прагненням зберегти власні війська, але також і політичною обачністю. Вони вважали, що росіяни ніколи не пробачать фінам, якщо ті атакуватимуть місто на Неві. Міністр закордонних справ Вігтінг доповів американському дипломатичному представнику, що Фінляндія вирішила не брати участі в нападі на Ленінград⁸. Згодом, під час німецької блокади Ленінграда, яка тривала до січня 1944 року, фіни утримувались від сприяння облозі міста аж до відмови надавати артилерійську підтримку.

Коли фінські війська окопались на Карельському перешийку, їхні підрозділи в Східній Карелії розпочали новий наступ. 7 вересня вони досягли ріки Свір. Якщо б фінським і німецьким військам вдалось об'єднатись у цьому місці, вони б перерізали ленінградську «дорогу життя» через озеро Ладога — останній зв'язок між містом і зовнішнім світом. Це б зробило блокаду міста абсолютною. Однак німцям так ніколи і не вдалось цього досягти. Їхній наступ було зупинено в Тихвіні за 100 км на південь від Свіра. А Маннергейм, зі свого боку, відмовився вести далі свої війська в атаку.

Карта 6.1 Фінський фронт у 1941 р.

Отже, «потиск рук на Свірі» так ніколи і не відбувся. Натомість фіни просунулись достатньо далеко на схід та північний схід, аби прокласти лінію фронту через перешийки між озерами, які було легко обороняти. Петрозаводськ, столиця Советської Карелії, був взятий 1 жовтня. Однак советські війська почали чинити стійкіший опір, тоді як лінії постачання фінів були розтягнуті. Бойовий дух військ занепадав, коли вони чвалали по розмитих дощем дорогах Карелії, не бачачи кінця цієї кампанії.

На північному фронті німці ставили собі за мету взяти Мурманськ та здобути контроль на Мурманською залізницею, таким чином відрізавши єдиний порт Советського Союзу на півночі, який цілий рік залишався вільним від криги. Німецька Лапландська армія та дві фінські дивізії на півночі, передані під німецьке командування, не були спроможні здійснити цей план. Німецькі солдати, призвичаєні до умов Центральної Європи, мали великі труднощі у пересуванні по бездоріжній місцевості, де болота чергувалися з лісами. Що більше, вони наштовхнулись на затятий опір советських військ, готових будь-що утримати цей життєво важливий шлях. Дорогою ціною німцям вдалося просунутись на певну відстань, але потім їхній наступ зупинився в тундрі та непрохідних лісах. Однак фіни навіть не намагались відрізати Мурманську залізницю на півночі — зрештою, вони мали брати до уваги не лише виснаження своїх ресурсів, а й реакцію західних держав.

У червні 1941 року Фінляндія готувалась до короткої війни, але з наближенням осені фіннам поступово ставало зрозуміло, що на німецькому східному фронті цього року не відбудеться жодних вирішальних подій. Економічний тягар війни ставав дедалі важчим. Виробництво потерпало від браку робочої сили; внаслідок поганого врожаю виник дефіцит продовольства, а зростання цін спричинило різку реакцію громадськості, особливо у великих містах і містечках. Маховик війни продовжував обертатись переважно за рахунок друку нових грошей, країна постола перед загрозою інфляції. Що більше, тяжкі втрати на фронті почали викликати занепокоєння. Коли Ленінград тримався, а військові операції в Східній Карелії тривали, демобілізацію було відкладено. Як наслідок позиція соціал-демократів почала привертати більше уваги. 28 листопада на спільному засіданні уряду та головнокомандувача Таннер і Мауно Пеккала, міністр фінансів, вимагали зупинити наступ та демобілізувати велику кількість солдатів. У іншому разі

країні загрожувала зупинка промислового і сільськогосподарського виробництва та цілковитий колапс в тилу⁹.

Наступ у Східній Карелії було припинено 6 грудня після взяття Медвежегорська. Почалась демобілізація старших чоловіків. Наступальна операція, що тривала понад п'ять місяців, здійснювалась ціною великої кількості життів. До кінця року загальна кількість людських жертв сягнула 75 тис. осіб, з яких 25 500 полягли на полі бою. Кількість загиблих дорівнювала майже цілому поколінню населення країни. Фінам довелося також сплатити за свої здобутки чималу політичну ціну: Великобританія оголосила їм війну, а взаємини із США погіршали.

Для фінського уряду було важливим зберегти добрі відносини з великими державами Заходу. Він був упевнений, що Німеччина здатна перемогти ССРСР або принаймні суттєво послабити його, але не бачив жодних гарантій того, що Німеччина переможе у світовій війні. Якщо війна закінчилась б перемогою західних держав або миром, досягнутим в результаті переговорів, Фінляндія потребувала б їхньої підтримки. За бажанням будь-якою ціною зберегти добрі відносини із Заходом стояли також і внутрішньополітичні міркування. Передусім соціал-демократи, але також і чимало представників шведськомовної меншини країни наголошували на тому, що Фінляндія пов'язана з демократичними державами Заходу спільними цінностями. На зустрічах з представниками великих західних держав уряд усіляко підкреслював, що Фінляндія є союзницею Німеччини лише у війні проти ССРСР і виключно з метою захистити себе, а у війні між Британією та Німеччиною вона дотримується політики нейтралітету¹⁰.

Фінляндія прагнула зберегти свій імідж демократичної і волелюбної країни, яка захищає власний суверенітет, як це було за часів Зимової війни. Лише «випадково» сталося так, що вона стала товаришкою по зброї Німеччини¹¹.

Якщо говорити про Велику Британію, ці дипломатичні зусилля Фінляндії були марними. Британія нарешті здобула — в особі Советського Союзу — потужного союзника на континенті, якого шукала, і 12 липня Британія та Советський Союз підписали Угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Участь Фінляндії у війні проти Советського Союзу від самого початку дратувала Британію. Проте вважалося, що в інтересах Британії підтримувати дипломатичні відносини з Фінляндією, принаймні для того, аби протидіяти німецькому впливу в цій країні. Що більше, британська

дипломатична місія в Гельсінкі становила цінне джерело корисних розвідданих.¹² Німеччина, з іншого боку, не могла змиритися з тим, що Фінляндія і надалі зберігала офіційні відносини з Лондоном. Коли Берлін у різкій формі зажадав закриття Британської дипломатичної місії в Гельсінкі як «розсадника шпionaжу та саботажу», фіни не мали іншого вибору, аніж скоритися. Як результат, дипломатичні відносини з Британією було розірвано 1 серпня. Міністр закордонних справ Великої Британії, Ентоні Іден, заявив фінському дипломатичному представнику Г.А. Гріпенбергу, що, розриваючи дипломатичні відносини з Британією, фіни однозначно пов'язують себе з Німеччиною. А це означає, що коли Німеччина програє, Фінляндія опиниться в найбільш жалюгідному становищі¹³.

Заяви фінського уряду про те, що країна веде оборонну війну, втратили останні крихти правдоподібності, щойно фінські війська рушили в наступ далеко за межі колишнього кордону. ССРСР намагався переконати уряди Великої Британії та Сполучених Штатів натиснути на Фінляндію і змусити її припинити військові дії та укласти сепаратний мир. У записці президенту Рузвельту від 4 серпня Сталін заявив, що советський уряд може підписати новий мирний договір з Фінляндією і піти на певні територіальні поступки, якщо фіни вийдуть із союзу з гітлерівською Німеччиною. Зрозуміло, що і в Лондоні, і у Вашингтоні усвідомлювали, що спротив Німеччини зробить абсолютно неможливим підписання Фінляндією сепаратного миру. У Гельсінкі не хотіли прямо відмовлятися від цієї пропозиції, тому вирішили зігнорувати усю ініціативу¹⁴. Коли звідусіль оточений ворогом Советський Союз звернувся по ефективну допомогу, Британія мала зробити хоч щось, аби пересвідчитись, що її союзнику до снаги продовжувати боротьбу з Німеччиною. І оскільки не було надії на негайне відкриття другого фронту, про яке просив Сталін, потрібно було підкріпити матеріальну допомогу політичною підтримкою. 22 вересня Британія повідомила Фінляндію, що якщо та продовжуватиме вторгнення на «винятково російську територію», Британія змушена буде поставитись до неї як до свого відкритого ворога не лише у військовий час, а і в ході миротворчого процесу¹⁵.

Позиція США була складнішою. Американська громадськість пам'ятала Фінляндію переважно як чесного платника боргів і звияжну маленьку демократію доби Зимової війни. Попри зливу новин, що надходили з фронтів Другої світової війни, авторитетна американська преса

присвячувала значну частину своїх шпальт подіям, що відбувались у Фінляндії¹⁶. Антикомуністичні настрої ще не втратили своєї сили в США, й ізоляціоністи використовували приклад Фінляндії, щоб затаврувати спроби президента Рузвельта надати підтримку СРСР як аморальні. Інтернаціоналістична преса, звичайно, представляла Советський Союз у більш привабливому світлі, ніж раніше, оскільки його участь у війні послабила тиск на Британію. Але, попри це, вона ставилася зі значним розумінням до мотивів боротьби Фінляндії й не сильно критикувала її навіть після того, як фіни перетнули колишній кордон¹⁷.

Уряд США також прагнув виказати розуміння фінської справи, поки Фінляндія задовольнялась звільненням своїх територій, втрачених після Московського мирного договору. Але щойно фіни перетнули кордон 1939 року, ситуація ускладнилась. Окрему стурбованість викликав той факт, що з території Фінляндії можна було пошкодити північні лінії зв'язку між західними союзниками та СРСР. У вересні США почали постачати Советському Союзу допомогу за програмою Ленд-ліз. Існували лише три маршрути, по яких можна було доставити цю допомогу: советські гавані на Далекому Сході, «персидський коридор» на півдні та російські північні порти Мурманськ і Архангельськ. Із цих північних портів лише Мурманськ цілий рік залишався вільним від криги. Залізниця завдовжки 1700 км з'єднувала Мурманськ із Ленінградом і перед самим початком війни було прокладено її нову гілку. Починаючи від Беломорська вона поєднувала Мурманськ із залізничною мережею центральної Росії. Мурманська залізниця таким чином набула життєвого значення. З вересня 1941 року по червень 1942 року понад 960 тис. тонн озброєння та сировини з Америки були перевезені з двох портів на півночі. Це дорівнювало двом третинам загальної допомоги, наданої Советському Союзу у той період¹⁸.

На прохання британського уряду Сполучені Штати погодились підтримати тиск на Фінляндію. Спершу, з поваги до громадської думки, цей тиск був ледь відчутним. 3 жовтня державний секретар Корделл Галл покликав фінського дипломатичного представника Ялмара Й. Прокопе. Галл привітав Фінляндію з поверненням територій, втрачених нею внаслідок Московського миру, але наголосив на тому, що фіни просунулись значно далі, ніж того вимагає захист їхнього державного кордону. Державний секретар попередив, що логічним наслідком курсу, обраного Фінляндією, буде стати на бік Гітлера у світовій війні. У цьому разі Сполучені

Штати залишаться на стороні Британії¹⁹. Коли ж, незважаючи на одержане попередження, фіни продовжили свій наступ, Сполучені Штати вдалися до суворого тону. 25 жовтня вони зажадали від Фінляндії негайно припинити будь-які військові дії проти СРСР та відкликати свої війська за межі кордону 1939 року, якщо країна хоче зберегти дружні стосунки зі Сполученими Штатами «як зараз, так і згодом». Якщо кораблі постачання, що вирушають з Америки через Північний Льодовитий океан до Північної Росії будуть атаковані з фінської території, то це негайно спричинить кризу в американсько-фінських відносинах.²⁰ Щоб надати своїм застерезенням більшої ваги, Галл оприлюднив їх.

Президент Рюті рішучо відкинув ці вимоги. Він заявив, що фіни ведуть власну окрему війну з метою захистити себе від більшовизму і не мають жодних бажань помирятися в інтересах Британії. Він не здатен зрозуміти, як американці можуть без цинізму говорити про захист принципів демократії, водночас перебуваючи в одному таборі з більшовиками²¹. Фінський уряд захищав власну політику на тих підставах, що окупація орієнтованих на наступ советських військових баз була нагальним завданням. Звичайно, у фінів був і інший мотив, щоб не поспішати припинити свої операції: бажання окупувати територію, що, як сподівалась Фінляндія, буде приєднана до неї після завершення війни, проте попередження західних держав не залишилися цілковито непоміченими. 5 листопада Рюті написав Маннергейму, прохаючи його з політичних міркувань зупинити наступ на лінії, вигідній для оборони²². Маннергейм, у свою чергу, віддав наказ припинити наступальні операції після взяття Медвежегорська. Він також дав інструкцію генералу Ялмару Сііласвуо, командувачу Третього армійського корпусу (переданого під німецьке командування) потай припинити атаку на Лоухі, що мала на меті перерізати залізничне сполучення між Мурманськом і Беломорськом. Як уже згадувалось, поступове призупинення наступальних операцій почасти також було результатом виснаження ресурсів фінської армії²³.

Поки Велика Британія ухилялась від оголошення війни Фінляндії, советський уряд почав втрачати терпець. Це питання стало для нього тестом на підтвердження чесності британського союзника. Лондон волів позбутись цієї проблеми до візиту свого міністра закордонних справ Ентоні Ідена до Москви, запланованого на грудень. 28 листопада Британія поставила Фінляндії ультиматум, у якому заявила, що якщо та не припинить військових дій до 3 грудня

і згодом не відмовиться від будь-якої активної участі в наступальних операціях, уряд її Величності не матиме іншого вибору, аніж оголосити Фінляндії війну²⁴. Черчілль звернувся до Маннергейма в особистому приватному листі: «Безумовно, ваші війська зайшли надто далеко, щоб гарантувати безпеку вашій державі під час війни, і тепер можуть зупинитись і перепочити. Немає потреби робити жодних публічних заяв, просто зупиніться і припиніть військові операції, адже сувора зима дає для цього усі підстави...»²⁵ Таким чином, від Фінляндії більше не вимагалось повернути війська в межі колишніх кордонів. Сталін також, принаймні на цьому етапі, був би задоволений припиненням військових дій з боку Фінляндії²⁶.

Однак проблема фінського уряду полягала в тому, що він не міг дати відповідь, яка б однаково задовольнила і Лондон, і Берлін. Британський ультиматум надійшов саме тоді, коли уряд проводив нараду з головнокомандувачем. Таннер запропонував, аби вони розглянули можливість поінформувати Британію про те, що фінські війська залишаться на своїх теперішніх позиціях на фронті. Проте інші члени уряду заперечували, зважаючи на можливу реакцію німців²⁷. Отже, у своїй відповіді уряд заявив, що фінська армія вже недалеко від досягнення своїх стратегічних цілей²⁸. Насправді, західні держави були неофіційно поінформовані про те, що фінські війська припинять свій наступ у найближчі кілька днів і займуть оборонні позиції, не загрожуючи Мурманській залізниці²⁹. Та цього було недостатньо. 6 грудня Велика Британія оголосила Фінляндії війну. Після цього настала черга оголошення війни від Канади, Австралії, Індії та Нової Зеландії.

Лондон неохоче прийняв рішення оголосити війну Фінляндії. Британія не одержувала від цього ніякої користі; британці навіть вважали, що це, фактично, лише підштовхне Фінляндію ще ближче до Німеччини. І Лондон, і Вашингтон знали, що більше не існує ніякої реальної загрози Мурманській залізниці. Німці не могли дістатися до неї, а фіни не мали наміру заходити так далеко на чужу територію. Британці оголосили війну тільки, аби задовільнити вимоги Союзу³⁰. Останній скористався з цього в той спосіб, що тепер був певний: розрив відносин з Британією завадить Фінляндії звертатись по її допомогу під час майбутніх мирних переговорів. Коли Іден прибув до Москви, Сталін повідомив йому, що й досі вважає за правильний совєтсько-фінський кордон 1941 року³¹.

Після нового року фінів уже годі було вмовити продовжувати наступ. «Я більше не атакуватиму. Я вже втратив забагато людей», — так Маннергейм пояснив ситуацію німцям. Готуючись до затяжної війни, фінський уряд обрав стратегію виживання, метою якої було забезпечити своєму населенню засоби для існування, гарантувати суверенітет країни та, — якщо це взагалі буде можливо, — здобути бодай якусь свободу для маневру у своїй зовнішній політиці. В основі цієї стратегії лежало прагнення зберегти людські ресурси країни та утримати її економіку на плаву. У січні 1941 року Рюті повідомив Т.М. Ківімакі, фінському дипломатичному представнику у Берліні, що потрібно зберегти прихильність німців, з тим щоб одержати економічну допомогу та підтримку на майбутніх мирних переговорах. З іншого боку, Фінляндія мала і надалі уникати підписання будь-яких політичних угод із Німеччиною³².

Здатність Фінляндії прогнати своє населення і водночас продовжувати війну цілковито залежала від зовнішньої торгівлі з Німеччиною та територій, що перебували під німецьким контролем. Звідти вона одержувала необхідні їй зерно, вугілля, нафту, сировину для промисловості та зброю. Через брак робочої сили та несприятливі погодні умови врожаю 1941 року було недостатньо, щоб прогодувати народ. У жовтні фіни заявили Німеччині, що потребують 175 тис. тонн зерна, аби протягнути до наступного врожаю. Хоча німецька влада вважала цю оцінку сильно завищеною, справу було залагоджено на найвищому рівні з задоволенням побажань фінів. У листопаді фінський уряд вирішив приєднатись до Антикомінтернівського пакту за вказівкою німців. Фінляндія відчувала, що може піти на такий крок, оскільки цей пакт носив переважно декларативний характер. Коли міністр закордонних справ Віттінг прибув для підписання пакту, Гітлер пообіцяв йому, що прохання фінів щодо постачання зерна буде задоволено³³. Німецький диктатор дотримав своєї обіцянки, кілька разів проігнорувавши протести відповідальних за це німецьких органів влади. Наступні щорічні поставки зерна з Німеччини становили приблизно 200 тис. тонн, що дорівнювало майже половині загального вітчизняного врожаю Фінляндії. Тоді як інші країни, що воювали на стороні Німеччини, постачали їй більше товарів, ніж імпортували з неї, у випадку Фінляндії усе було точнісінько навпаки. Фінляндія єдина серед цих країн мала пасивний баланс взаєморозрахунків з Німеччиною. Таким чином Німеччина субсидувала

фінську війну, що фактично суперечило цілям німецької торгової політики³⁴.

Але не варто думати, буцімто у своїй прихильності до Фінляндії Гітлер керувався якимись альтруїстичними мотивами. Насправді все пояснювалось тим, що участь фінів у війні з різних міркувань була вигідна Німеччині. Зазнавши у свою чергу низки військових поразок, німці почали дедалі більше цінувати боездатність фінської армії. Хоча фіни і припинили свій наступ, вони обороняли від Советського Союзу лінію фронту завдовжки 600–700 км. Навіть Гітлер був змушений визнати, що фіни краще за німців дають собі раду в умовах північної місцевості і клімату. Фінляндія також була важлива для воєнної економіки Німеччини. Нікелеві копальні в Печензі були найважливішим родовищем нікелю на територіях, що перебували під німецьким контролем. Фінляндія постачала Німеччині 75% нікелю, необхідного для її військової промисловості. Фінська мідь становила 13%, а фінський молібден — 25% німецького імпорту цих мінералів. Фінські лісоматеріали становили третину німецького імпорту, і їх більше ні звідки не можна було одержати³⁵.

Як наслідок, Гітлер волів дозволити Фінляндії зберегти свою особливу позицію в німецькій орбіті. Фінляндія була єдиним союзником Німеччини, яка не приєдналась до Троїстого пакту, укладеного 1940 року між Німеччиною, Італією та Японією. Тлумачення, за яким Фінляндія вела свою окрему війну, було прийнятним для Німеччини³⁶. На той момент для Гітлера це питання не мало значення. На його думку, Фінляндія не мала іншого вибору, аніж продовжувати боротьбу з Советським Союзом.

Починаючи з літа 1940 року у Фінляндії панували виразні пронімецькі настрої. Друзів Німеччини найлегше було знайти в армії, лютеранській церкві, у колах інтелігенції і загалом серед фінської націоналістичної буржуазії. Ці групи відчували свою спорідненість із Німеччиною через спільний опір комунізму та Советському Союзу. Система націонал-соціалізму, з іншого боку, не здобула популярності у Фінляндії, якщо не враховувати прихильників Народного патріотичного руху та кількох незначних ультраправих угруповань. Фінські лідери завжди трохи побоювались, що Німеччина намагатиметься покласти край демократичній системі врядування країни, і застерегли німців від налагодження контактів з фінськими правими радикалами. Перше з таких попереджень від імені уряду було зроблено в травні 1941 року фінським начальником Штабу генералом

Гайнріхсом, який сказав німецьким військовим представникам, що «будь-яка спроба встановити колабораціоністський уряд... негайно паралізує усю подальшу співпрацю»³⁷.

Тож у своїх власних інтересах німці утримувались від заохочування фінських ультраправих угруповань. Так само Німеччина не чинила тиску на Фінляндію з вимогою видати своїх громадян-євреїв. Це правда, що єврейську меншину Фінляндії чисельністю 2300 осіб було згадано на конференції у Ваннзее, організованій 20 січня 1942 року німецькою службою безпеки Sicherheitsdienst (SD), де обговорювались плани щодо «Остаточного вирішення єврейського питання в Європі». За цим планом фінські євреї мали бути перевезені до концтабору Майданек у Польщі. Проте цей план зазнав невдачі, коли прем'єр-міністр Рангель повідомив Генріху Гімmlеру під час його візиту до Фінляндії улітку 1942 року, що Фінляндія не має ніякого «єврейського питання»³⁸. У Фінляндії не було жодних спроб втручатись у громадянські права свого власного єврейського населення, і євреї воювали пліч-о-пліч з іншими фінами в лавах фінської армії. Проте ставлення до кількохсот єврейських біженців, які прибули до Фінляндії з інших країн Європи, було відмінним. Вони були інтерновані і в листопаді 1942 року фінська державна поліція передала вісім єврейських біженців гестапо. Це викликало бурю критики і питання було порушене міністрами — членами Соціал-демократичної партії, після чого Фінляндія більше не видала жодного єврейського біженця³⁹.

Німецька 20-та гірська армія, яка билась на далекій півночі в Лапландії та на узбережжі Баренцового моря, переважно базувалась на фінській території. За різними підрахунками кількість німецьких військ у Північній Фінляндії або поблизу її північних і східних кордонів налічувала щонайбільше 200 тис. солдатів, приблизно стільки ж, скільки й постійне населення цих територій. Навряд чи на цих землях був хоча б один підрозділ фінської армії, і саме на долю місцевих цивільних органів влади випало захищати інтереси корінного населення та фінський суверенітет. Підсвідомо у фінів закрадалися підозри щодо мотивів німців, і вони уважно стежили за кожним їхнім рухом. Однак насправді проблем виявилось зовсім небагато. Німецьке верховне командування показало себе найкращим союзником фінської влади. Німецьким солдатам, що вирушали у Фінляндію, всіляко роз'яснювали, що вони їдуть гостями в дружню країну, а отже, мають поводитись відповідно. Генерал-полковник Едуард Дітль, головнокомандувач

20-ї гірської армії, заявив як своїм власним солдатам, так і фінам, що очікує беззастережної поваги до фінського суверенітету. І справді, німці мали усі підстави уникати сутичок з фінськими органами влади: посеред неозорих лісів, у полярну ніч вони дуже сильно залежали від готовності місцевих фінів їм допомагати. Присутність німецьких військ та здійснювані ними великомасштабні будівельні проекти означали безпрецедентне джерело доходів для зuboжілого населення Північної Фінляндії, яке почало сприймати прибульців як «носіїв добра». Взаємини між німецькими військами та фінським населенням були теплими, навіть сердечними на місцевому рівні⁴⁰.

Фінському керівництву важливо було заручитися німецькою підтримкою власних цілей війни за територію. Це було нескладно. Створення «Великої Фінляндії» цілком відповідало прагненню Гітлера послабити і розколоти Росію. У його планах Фінляндія відігравала роль північного союзника Німеччини. Розширення її кордонів на схід мало міцно пов'язати її з Німеччиною. Землі, які хотіли анексувати фінські лідери, не становили ніякого інтересу для Німеччини за винятком півострова Кола з його природними ресурсами. Спершу Гітлер розмірковував про анексію Кола німцями, але невдовзі запропонував його Фінляндії як стимул продовжувати військові дії. 27 листопада 1941 року в розмові з фінським міністром закордонних справ Вітлінгом Гітлер запропонував Фінляндії прокласти кордон від Білого моря до рік Свірі і Нева, проте із застереженням, що Німеччина братиме участь у розробці нікелевих родовищ півострова Кола⁴¹.

Фінський уряд усе ще не хотів офіційно оголошувати своєї позиції щодо остаточного кордону. 29 листопада, пояснюючи парламенту стратегію уряду, прем'єр-міністр Рангелъ заявив, що йдеться переважно про повернення територій, втрачених за Московським мирним договором. Визначення будь-яких подальших цілей є справою майбутнього. Він обстоював окупацію Східної Карелії зі стратегічних міркувань, і водночас нагадав парламенту, що цю територію населяє частина фінського народу. А отже, обов'язок Фінляндії — зробити усе можливе, щоб захистити східних карелів. У подальших дебатах представники Аграрного союзу, консерватори з Партії національної коаліції та Народного патріотичного руху беззастережно підтримали анексію Східної Карелії. Парламентську групу соціал-демократів представляв Вяйньо Войонмаа, історик, який тривалий час плекав ідею «Великої Фінляндії».

Хоча Войонмаа сформулював свою думку обережніше за промовців-несоціалістів, він вимагав для поневоленого народу Східної Карелії «свободи, самовизначення та об'єднання в спільноті націй». Лише представники Шведської народної партії зайняли повністю нейтральну позицію щодо «анексії віддалених територій»⁴².

У День незалежності, 6 грудня 1941 року, території, передані ССРСР за Московським мирним договором, були оголошені возз'єднаними з рештою Фінляндії і поступово переведені під управління цивільних органів влади. Більшість переміщеного населення повернулось до своїх домівок і з ентузіазмом заходила їх відбудовувати. Східна Карелія залишилась під управлінням військових.

За планами, розробленими в штабі фінського головнокомандувача влітку 1941 року, завданням окупаційної влади Східної Карелії було підготувати регіон до повної інтеграції з Фінляндією. Було потрібно вдихнути в місцеве населення впевненість у тому, що їхні землі насправді увійдуть до складу Фінляндії і що фінський уряд має щирий намір покращити умови життя в цьому регіоні. Водночас ці землі потрібно було очистити від сторонніх «іноземних» елементів, з тим, аби ті, хто залишиться, могли поза сумнівом вважати себе справжніми фінами⁴³. Адміністрація окупованої території була передана в руки військового органу, безпосередньо підпорядкованому Маннергейму, хоча на практиці він діяв доволі незалежно. Його працівники переважно були членами Карельського академічного товариства або просто тими, хто поділяв ідею «Великої Фінляндії». Саме з цих груп походила і більшість добровольців, які приїхали на роботу у Східну Карелію як лікарі та вчителі. Вони приїздили, паляючи бажанням здійснити свою велику мрію, до реалізації якої, як їм здавалось, залишався один крок.

Однак їхні романтичні уявлення про Карелію з епосу «Калевали» швидко розвіювались. За роки советського панування Східна Карелія була сильно русифікована. У сталінських чистках систематично знищувалась еліта карельського народу. Советська влада евакуювала більшість населення до приходу фінів. На окупованій фінами території залишилось близько 85 тис. осіб, переважно жінки, діти і старі. Менше половини з них були карелами або належали до споріднених з фінами етносів. Умови життя, будівлі, рівень медицини та загальної гігієни були значно нижчими за стандарти, до яких фіни звикли у своїй країні. Відступаючи, советські війська вивезли з собою продовольчі

запаси або просто знищили їх. Окупаційна влада швидко усвідомила, що все населення зайнятих території тривалий час цілковито залежатиме від фінського продовольства і соціальної допомоги⁴⁴.

Фіни негайно розпочали процес «фінізації» Східної Карелії. Російські топоніми були замінені на фінські. Населення було сегреговане на «співвітчизників» і «неспіввітчизників» (тобто тих, хто вважався іноземцем) і останніх мали депортувати в Росію якомога швидше. Цей поділ був заснований на етнічному принципі, а отже російськомовні карели також були зараховані до «співвітчизників». Метою цих заходів було згодом перетворити «співвітчизників» на громадян майбутньої «Великої Фінляндії». Інфраструктура, створена на окупованих фінами територіях, була передусім призначена для місцевих фінів. З перспективи заробітної платні, продуктових пайків та медичних послуг вони мали упривілейоване положення порівняно з «неспіввітчизниками», які однаково невдовзі мали стати вигнанцями. Для співвітчизників було створено систему шкільної освіти, в основу якої покладено фінську модель, а також запроваджено обов'язкове навчання для дітей віком від семи до п'ятнадцяти років. До кінця 1942 року на окупованій території було засновано 110 початкових шкіл, у яких навчалось понад 10 тис. дітей. Це практично дорівнювало кількості усіх дітей шкільного віку на окупованій території, що належали до «співвітчизників». Навчання велось фінською мовою і вирізнялось християнською та патріотичною ідеологією⁴⁵. Дорослому населенню також інтенсивно прищеплювали фінські цінності. Орну землю роздали під обробку тим, хто належав до «співвітчизників», і передбачалось, що згодом вони зможуть одержати її у власність.

Одним із завдань фінів у Східній Карелії було відродити сповідання релігії, повністю придушене за час радянського правління. Релігійна просвітницька робота серед «співвітчизників» мала бути тісно пов'язана з національною та антикомуністичною пропагандою. Східна Карелія раніше цілковито належала до православної віри, але у Фінляндії православна церква часто асоціювалась з одвічним ворогом — Росією. Тому багато місіонерів-лютеран вбачали в Східній Карелії плідний ґрунт для поширення свого віросповідання. Наслідком цього стало жорстке протистояння з фінським православним духовництвом, яке зі свого боку прагнуло відродити на окупованих територіях православ'я. Зрештою, традиційна релігія регіону взяла

гору. Станом на кінець 1943 року майже 40% населення окупованих територій долучилися до церкви, і майже всі вони обрали православ'я⁴⁶.

Ставлення фінських окупантів до «неспіввітчизників» можна охарактеризувати як відчуття расової та культурної вищості, а також очікування, що «неспіввітчизники» у найближчому майбутньому будуть просто виключені з фінського суспільства. Тим часом про цих людей також потрібно було дбати. Що більше, вони являли собою джерело робочої сили, яка — без перебільшення — мала величезне значення. Основним адміністративним принципом була сегрегація росіян від тих, хто належав до споріднених з фінами етносів. Від самого початку окупації росіяни, які мешкали в місцях ведення бойових дій, були зібрані в табори, які називались «концентраційними таборами». Це вважалось першим кроком до виключення «неспіввітчизників» з фінського суспільства. За різними підрахунками, узимку 1942 року кількість людей, утримуваних у таборах, налічувала до 24 тис., що дорівнює більш ніж половині усіх «неспіввітчизників», які мешкали на цих територіях. «Концентраційні табори» полегшували нагляд за неблагонадійними елементами, але також дозволяли дбати про сім'ї, що залишились без свого годувальника⁴⁷. Вони безумовно анітрохи не були схожими на заклади на кшталт німецьких таборів смерті.

Окупація Східної Карелії означала ще більший тягар для фінської економіки, адже туди потрібно було постачати зерно, картоплю і навіть м'ясо, щоб прогодувати місцеве населення⁴⁸. Поганий врожай і затримки німецьких поставок зерна узимку 1942 року принесли справжній голод у містечка Фінляндії. Коли власний народ жив у злиднях, фінські органи влади не могли, а насправді часом і не хотіли, ділити дедалі менші запаси продовольства з в'язнями таборів для військовополонених та мешканцями «концентраційних таборів» Східної Карелії. Навесні постачання їжі до «концентраційних таборів» припинилось. Позбавлені свободи пересування люди і так жили впроголодь, одержуючи абсолютно недостатню кількість їжі. Мороз знищив запаси картоплі, що призвело до катастрофи⁴⁹. За даними фінської статистики, у 1942 році понад 3500 осіб, що дорівнювало 13,75% усіх інтернованих, померли в таборах. Відповідний показник для вільного населення окупованої території того ж року становив 2,6%, а для самої Фінляндії 1,35%⁵⁰.

З перспективи чисел доля в'язнів війни була ще жахливішою. У 1941 році понад 65 тис. радянських солдатів були

взяті в полон фінською армією. Це в багато разів перевищувало очікувану кількість полонених. Упродовж першої зими понад 10 тис. із них померли від голоду і хвороб у переповнених таборах. Загалом упродовж війни понад 18 700 людей померли, перебуваючи у фінському полоні, більшість із них — у перший рік протистояння⁵¹. Такий високий рівень смертності принаймні частково пояснюється браком продовольства, від якого потерпала сама Фінляндія — зрештою, фінські злочинці в тюрмах також помирали від голоду. Але не викликає сумнівів той факт, що некомпетентність в адміністративних питаннях, а подекуди й небажання органів влади якось полегшити ситуацію, були додатковим вагомим чинником.

Та поки війна тривала, її розв'язка залишалась неясною і не відбувалось ніякого поступу для вирішення питання депортації російського населення, окупаційна влада Східної Карелії була змушена покращити умови життя інтернованих. Советська пропаганда описувала фінську окупацію Східної Карелії як таку, що своєю жорстокістю не поступалась поведженню німців на окупованих російських територіях. Стурбованість міжнародної спільноти, спричинена такими звістками, також змусила фінів переганути своє ставлення до різних етнічних груп на окупованій території. Коли фінські органи влади усвідомили, що назва «концентраційний табір» зажила дурної слави, вони змінили її на «табір для переміщених осіб» — поняття, що мало краще описувати характер цих закладів. Етнічна дискримінація в заробітній платні та нормах продажу харчових продуктів припинилась восени 1943 року, для російської частини населення також були відкриті школи. Зусилля фінського медичного персоналу теж принесли свої плоди. До кінця окупації рівень смертності в таборах впав до 1,38%, що дорівнювало смертності в самій Фінляндії.

Населення Східної Карелії ставилось до окупації обережно, це почасти пояснювалося його непевністю в тому, яка сторона переможе у війні. За увесь час східні карели жодного разу не виявили бажання добровільно приєднатись до Фінляндії. Безумовно, на окупованій фінами території було мало активного опору — хоча спостерігалась певна активність партизанського руху, керована з советського боку фронту⁵². І немає жодного сумніву в тому, що саме ті мешканці Східної Карелії, які були евакуйовані советською владою і пережили війну у Центральній Росії, потерпали найбільше. Найгірше їм довелось узимку 1942 року,

коли організація продовольчого постачання по території Советського Союзу зіткнулася з величезними труднощами після того, як німці захопили склади зі збіжжям у західній частині країни. Повернувшись до рідних домів, евакуйовані мешканці Східної Карелії не могли повірити, що тим, хто залишився на окупованій території, загалом велося значно краще, ніж їм самим⁵³.

Мірою того, як надії на перемогу Німеччини випаровувались, пішов на спад і громадський ентузіазм щодо створення «Великої Фінляндії». Окупація Східної Карелії обстоювалась зі стратегічних міркувань або з розрахунку використати її як козир у майбутніх мирних переговорах. Проте окупаційна адміністрація і надалі пропагувала ідею «Великої Фінляндії» та покращувала умови життя в Східній Карелії аж до червня 1944 року, коли масований наступ Червоної армії змусив фінів відступити з цієї території. Тоді мрію про «Велику Фінляндію» було остаточно поховано.

7 СУСПІЛЬСТВО ПІД ТЯГАРЕМ ВІЙНИ

Протягом двох з половиною років фінська армія займала позиції в Східній Карелії та на північ від Ленінграда, захоплені нею восени 1941 року. Хоча фінська війна перейшла в траншеї, вона однаково вимагала значних ресурсів. Фінське керівництво хотіло зберегти боєздатність армії на найвищому рівні. Коли мало дійти до укладання миру, Рюті нагадував Маннергейму, що лише ті країни, які матимуть власні збройні сили, братимуться до уваги¹. У квітні 1943 року фінська армія налічувала 420 тис. чоловіків і 26 тис. жінок. Це було більше 12% від загального кількості населення країни в 3,7 млн. Більшість жінок, які служили в збройних силах, належали до добровільної організації «Лотта Свард». Вони, як правило, виконували обов'язки медсестер, зв'язківців, постачальників, а також різноманітні адміністративні завдання. Близько 130 тис. осіб працювали на фабриках з виробництва військового спорядження, більше половини з них — жінки². Отже, уся ця робоча сила не була задіяна в звичайному виробництві, від якого залежало щоденне життя нації.

На той час Фінляндія усе ще залишалась значною мірою сільськогосподарською країною. Землеробство і лісництво становили понад третину загального довоєнного виробництва, і більш ніж половина населення заробляла на прожиття саме завдяки їм. Містечка були малі; навіть найбільше місто країни Гельсінкі мало лише 290 тис. мешканців. Наприкінці 1930-х років Фінляндія досягла становища близького до самодостатності з погляду сільськогосподарського

виробництва, хоча воно й залежало від імпорту добрив і, що важливіше, погодні умови в ті роки були особливо сприятливими. Сільське господарство було немеханізованим, а отже, вимагало надзвичайно великої кількості трудових ресурсів. За Московським мирним договором родючі поля Карелії—близько 10% від усієї орної землі країни—було втрачено, і сільськогосподарське виробництво в 1940 році скоротилось на чверть. Це почасти було спричинено також скороченням імпорту добрив та посухою. Того року найважливіші харчові продукти видавались по картках, спершу зернові продукти в травні, потім олія, м'ясо і молоко.

Фінляндія розпочала нову війну в червні 1941 року зі впевненістю, що та не триватиме довго. Уже не згадуючи про людські ресурси, армія реквізувала коней і транспорт, без яких економіка країни не могла тривалий час існувати. Але фіни не дуже переймалися цим—зрештою, і коні, і транспорт мали бути повернені для збору врожаю. Того року земля знову вродила погано через велику посуху, і, оскільки більшість фермерів були на фронті—за деякими оцінками, до 70% робочої сили,—зі збором врожаю виникли суттєві труднощі. Використовуючи працю жінок, дітей і навіть літніх людей, більшість врожаю таки вдалося зібрати, але частина картоплі та інших коренеплодів так і залишилась у землі через ранні морози, і було здійснено лише половину запланованої на осінь оранки³. Наступна зима принесла з собою справжню продовольчу кризу, на складах часом залишалось продуктів лише на кілька днів. Становище людей ще більше погіршувалось у сильні морози через брак матеріалів для опалення будинків. Усе це давало зрозуміти, наскільки неадекватними були ресурси фінів для ведення затяжної війни⁴.

Переживши важку зиму, фінська економіка одержала підстави хоч трошки зітхнути з полегшенням. Певну кількість резервістів було демобілізовано, а отже з'явилися ресурси для цивільного виробництва. Частка військових асигнувань від валового національного продукту скоротилась із 40% у 1940 році до 25% у 1943 році, що було менше за відповідні показники, скажімо, Великої Британії або Канади в той самий час⁵. Промислове виробництво і постачання були адаптовані до умов тривалої війни. Окрім нормованого продажу харчових продуктів і одягу держава запровадила контроль над цінами, зарплатами і орендною платою. Це, однак, не допомогло приборкати інфляцію. У тилу йшло своєрідне «нормальне життя» воєнного часу.

Фронт був далеко, і до лютого 1944 року повітряні нальоти на Фінляндію були рідкісним явищем.

Після весни 1942 року завдяки імпорту ситуація з продовольством стала більш-менш стабільною. До війни основними харчовими продуктами були житній хліб, картопля і молоко або маслянка. Під час війни життя фінського народу значною мірою також залежало від хліба і картоплі. Сільськогосподарська продукція конфісковувалась, і накладені на фермерів квоти щодо її постачання суворо дотримувались. Завдання з розповсюдження харчових продуктів виконували уповноважені підрозділи міністерства постачання в співпраці з комітетами постачання, заснованими місцевими радами. Напевне, жодна інша організація у Фінляндії ніколи настільки не зловживала своїми повноваженнями, як органи влади, що відповідали за постачання продовольства під час війни. Адже вони мали безпосередній вплив на щоденне життя людей, вони пропонували доволі конкретну відповідь, як позбутися відчаю, викликаного тотальним браком усього необхідного. Насправді, враховуючи наявні умови, органи постачання функціонували достатньо ефективно. Нормований продаж стосувався переважно зернових продуктів, молока, олії, м'яса, морської риби і цукру. Кількість продовольчих товарів, що видавались покупцям, коливалась від 1000–1500 калорій для тих, хто виконував легку роботу, до 1950–2800 калорій для тих, хто був задіяний у дуже важкій фізичній праці. Решту необхідної енергії люди одержували з картоплі, яка більшість часу продавалась ненормовано, а також турнепсу і моркви. Міщани могли доповнювати свій раціон, вирощуючи якусь городину на виділених їм маленьких ділянках або одержуючи якісь передачі від родичів з сіл. Більшість людей купували додаткові продукти на чорному ринку. За дослідженнями, проведеними владою в той час, дві третини населення купували там харчові продукти в розмірі, що на чверть перевищував встановлені норми споживання⁶. Ті ж, хто не міг цього зробити, наприклад, мешканці міст із низькими доходами або військовополонені в таборах, потерпали від голоду.

У країні майже неможливо було придбати текстильну продукцію. Цивільне населення мерзло і куталось у старе дрантя, адже обмежені запаси тканин були вилучені на потреби армії. За можливості люди користувались сурогатними продуктами. «Каву» варили зі смаженого жита, а чай заварювали із сушеного листя малини. Міцний лікер виготовлявся із сульфітного спирту, побічного продукту

целюлозно-паперового виробництва. Люди спали на паперових простирадлах і розгулювали в дерев'яному взутті — сабо. Деревина також використовувалась у багатьох інших цілях. Більшість старих автомобілів у країні використовували газогенераторну паливну систему (тобто газогенератори на деревинному газі). Деревина використовувалась як паливо для локомотивів і для опалення будинків. Але ці дерева потрібно було комусь зрубати, розпиляти та відвантажити до міст, перш ніж їх можна було використати для опалення. І саме тут брак робочих рук, а також залізничного і дорожнього транспорту найдужче давався взнаки.

У країні запровадили примусову трудову повинність, що в принципі стосувалась усіх осіб віком від 15 до 64 років. Після сільського господарства лісництво найбільше потерпало від браку робочої сили. Ця галузь відповідала за виконання квот на будівельний ліс, погоджених із Німеччиною в торговельній угоді, а також за постачання енергії для тилу. У мирний час працівники ферм узимку завжди вирушали на роботи в ліс. Тепер це було неможливо, жінкам також не можна було доручити важку роботу лісорубів. Отже, не залишалось нічого кращого, аніж робити, хто на що здатен. У 1942 і 1943 роках усе доросле населення — у тому числі жінки — одержували індивідуальні завдання щодо рубки дров. Однак влада намагалася, наскільки це було можливо, вирішувати проблему браку робочої сили на добровільних засадах, і завдяки загальному прагненню захистити свою країну це їй переважно вдалося. Великі цивільні добровільні організації, особливо жіночі, проводили кампанії, спрямовані на залучення усього населення тилу до безперебійної роботи виробництва. З метою підтримати ці зусилля було відроджено традицію т.зв. «робочих бджіл» — безкоштовної допомоги своїм сусідам, що було поширеною практикою у фінській сільській місцевості (аналог української толоки. — Л.Л.). Зокрема, окреме звернення було адресоване школярам, аби вони допомогли на фермах, а також збирали металобрухт і макулатуру як сировину для промисловості. І насправді велика кількість дітей шкільного віку з ентузіазмом долучились до найрізноманітніших видів робіт у тилу. Не кажучи вже про значення для економіки країни, ці заходи також сприяли збереженню національної єдності. Кожен відчував, що робить свій внесок у спільну справу⁷.

Зовнішня торгівля Фінляндії була цілковито залежною від Німеччини, після того як Велика Британія перекрила прохід до Печенги в червні 1941 року. Торгівля зі Швецією

становила лише 10% від загального обігу. Фінляндія не мала жодного викопного палива, тож вугілля і нафту потрібно було імпортувати з Німеччини або з територій, що перебували під її контролем. У роки війни вітчизняного врожаю було достатньо щоб задовольнити лише дві третини попиту. І навіть він залежав від імпортованих добрив. Без імпорту зерна і добрив з Німеччини країна постанала б перед страшним голодом. Як уже згадувалось, постачання до Фінляндії великих партій зерна було результатом виданих Гітлером розпоряджень. У Німеччині також було мало хліба, але утримання Фінляндії у війні було настільки важливим, що німці були змушені задовольнити прохання фінів про такі поставки. Варто зазначити, що німецький експорт зерна до Фінляндії був більшим, ніж її власний імпорт зерна з Угорщини, яка була одним із найбільших поставників Німеччини. Фінляндія ж експортувала до Німеччини будівельний ліс, папір, целюлозу, а також мідь, нікель, молібден і кобальт. Фінляндія постійно залишалась з дефіцитом торгового балансу, але Німеччина дозволяла збільшувати її борги, покриваючи їх⁸. З іншого боку, економічна залежність Фінляндії дозволила Німеччині утримати її на своєму боці, коли для фінів настав час розглянути можливість укладання сепаратного миру. Фінський уряд постав перед питанням, як він зможе прогодувати народ, коли відносини з Німеччиною будуть розірвані. На практиці така можливість з'явилася лише у вересні 1944 року, коли Швеція пообіцяла постачати фінам зерно і вугілля в життєво необхідній кількості.

Високі витрати на війну лише частково могли покриватись державними доходами. Станом на 1940 рік державні витрати майже потроїлись порівняно з 1938 роком. Більше двох третин цих витрат були спричинені війною. Тепер доходи покривали лише одну третину витрат. Різниця покривалась за рахунок іноземних боргів та державних позик Банку Фінляндії, іншими словами, за рахунок додрукування банкнот. Боячись інфляції, у 1941 році уряд почав суттєво підвищувати податки на прибутки і нерухоме майно. Наступного року був запроваджений 10% податок з обігу, який згодом підвищили до 20%. Коли 1942 року Вяйньо Таннер замінив Мауно Пеккалу на посаді міністра фінансів, оподаткування зросло ще більше, і на додаток до цього держава силоміць взяла в громадян кредит з метою збалансувати бюджет⁹.

Попри усе це в економічному плані війна не мала для Фінляндії настільки катастрофічних наслідків, як для багатьох інших європейських держав. Збитки, спричинені

бомбардуваннями, були порівняно незначними, і якщо не брати до уваги Лапландію, розорену німцями, країна майже не зазнала інших збитків. Людські втрати (включаючи Зимову війну) сягнули 84 тис. осіб, що дорівнювало 2,4% населення країни. Частка цивільного населення в цьому показнику була мінімальною. Війна перервала експорт фінських товарів до Британії, що лежав в основі стрімкого зростання довоєнної економіки країни. Середній показник реальних доходів на душу населення в 1940-1944 роках залишився майже на тому самому рівні, що і в 1934 та 1935 роках, і був майже на чверть нижчим за показник 1938 року. До війни економіка Фінляндії була в гарній формі. У 1938 році державний борг становив лише 6% від валового національного продукту. Інфляція була низькою. Станом на кінець 1945 року державний борг зріс до 67% і прожитковий мінімум майже подвоївся¹⁰.

Тягар війни позначився на різних прошарках населення по-різному. З перспективи кількості полеглих, порівняно бідні регіони Північної і Східної Фінляндії зазнали найбільших втрат. Довгі ряди солдатських могил на багатьох сільських кладовищах стали сумним нагадуванням нащадкам про ці події. Від часів Зимової війни звичайною практикою для фінів стало забирати своїх полеглих з поля бою, аби поховати їх на рідній землі. Серед тих, хто виніс на своїх плечах найбільший тягар у тилу, були родини дрібних фермерів: голова сім'ї, як правило, був на фронті, а отже, навіть найважчу роботу на фермі мали виконувати жінки і діти. Робітників промисловості рідше забирали на фронт, і кваліфіковані працівники одержували підвищену зарплатню. З іншого боку, умови воєнного часу також вирівнювали економічні і соціальні відмінності в суспільстві. Найбільші податки стягувались із заможних громадян, нормований продаж продукції однаково стосувався усіх споживачів, контроль над оплатою праці менше позначився на тих, хто одержував невеличку зарплатню, а щомісячне відшкодування, що виплачувалось родинам полеглих, також приносило хоч якийсь дохід. Це особливо цінували у великих сім'ях, що звикли задовольнятися малим. Коли нація боролась за виживання, такі чинники, як мужність, проявлена на фронті, або трудові досягнення в тилу з перспективи соціального статусу, важили більше, ніж походження чи статки, і солдати-інваліди та родичі загиблих користувались загальною пошаною. Усе це сприяло поширенню світогляду, заснованого на соціальній рівності, та зникненню решток традиційного класового суспільства¹¹.

Війна загострила конфлікт між виробникам сільсько-господарської продукції та споживачами. Серед фермерів поширювалось незадоволення суворими квотами поставання та контролем цін. Споживачі, з іншого боку, вважали, що фермери користуються браком продовольства, продаючи свою продукцію за вищою ціною на чорному ринку. Цей конфлікт також відбився на політичному рівні і спричинив напругу між двома найбільшими урядовими партіями — Соціал-демократичною партією та Аграрний союзом. Позицію соціал-демократа Таннера, тобто обстоювання інтересів споживачів, особливо розкритикували фермери. Кілька разів уряд ледь не розпався через суперечки навколо ціни на сільськогосподарську продукцію та оподаткування в цій сфері.

Поки війна тривала, стійкість фінського народу піддавалась дедалі більшим випробуванням. Спочатку люди більше переймалися щоденними справами і долею своїх рідних на фронті, аніж зовнішньою політикою країни та подіями світової війни, але коли хід війни обернувся проти Німеччини, почало зростати громадське занепокоєння позицією Фінляндії. Той факт, що уряд складався з представників усіх партій, мав вирішальне значення для збереження національної єдності. Демократія засвідчила свою сильну сторону: політична підтримка військової економіки у Фінляндії була ширшою, аніж у будь-якій іншій країні, що воювала на боці Німеччини, — це частково пояснює і той факт, що вихід з війни Фінляндії відбувся легше, аніж у інших. Згуртованість нації під час «війни-реваншу», безумовно, не можна порівняти зі спонтанною консолідацією, що панувала в часи Зимової війни. Відносини з Німеччиною та окупація Східної Карелії, звичайно, викликали суперечливі почуття, але ця нова війна також сприймалась багатьма людьми як боротьба за існування вільного нордичного суспільного ладу та виживання нації. Потрібно було захистити свої досягнення в розбудові країни за період незалежності, у народній пам'яті ще свіжими були спогади про Зимову війну, страх перед Советським Союзом все ще панував.

Важко сказати, якою мірою врешті-решт ставлення людей визначалось фінською пропагандою. Державне інформаційне бюро відстежувало громадські настрої та штампувало матеріали для ЗМІ, а також для власної розгалуженої мережі. Фінське радіомовлення було найефективнішим прямим каналом поширення інформації — люди слухали радіо буквально на кожному розі. Цензура здійснювала нагляд

за пресою, але не була настільки суворою, щоб забороняти оприлюднення розбіжних думок. Природно, вона намагалась запобігти антинімецьким або занепадницьким настроям. Основним джерелом новин були німецькі військові бюлетені, поки в 1942 році Державне інформаційне бюро не почало транслювати новини з передових ліній союзників. Як би там не було, не завжди достовірна інформація, що надавалась громадськості, швидше була результатом добровільних поступок преси за вимогою обставин, аніж маніпуляцій згори або цензури. Щоб урівноважити картину, змальовану фінською пресою, ВВС транслювало передачі фінською мовою, які люди слухали з пожадливістю. З іншого боку, перебільшена советська пропаганда, що також транслювалась на території Фінляндії, переважно тільки потішала фінів. Загалом, особливо в сільській місцевості, до самого кінця війни панували спокійна впевненість і віра в правильність дій свого уряду¹².

Церква і профспілки спільно підтримували об'єднаний національний фронт. Близько 96% населення належало до євангельської лютеранської церкви, яка мала великий духовний вплив, особливо на селян. Її духовництво було налаштоване дуже патріотично, щоб не сказати націоналістично, і виразно антикомуністично. У ході війни церква активно співпереживала за долю нації та заохочувала людей вірити в те, що країна виживе і добро переможе. Саме церква пропонувала розраду в горі; у багатьох парафіях саме священники брали на себе важкий обов'язок приносити сумні звістки родинам полеглих¹³. Духівництво також було схильне вбачати в німецькій армії «хрестоносців», що вирушили в хрестовий похід проти Советського Союзу для захисту західної цивілізації від більшовизму. Страх і відраза до Советського Союзу були настільки сильними, що примушували священників закривати очі на багато жаклих речей, які коїлись на контрольованій Німеччиною території¹⁴.

Профспілки та організації працедавців мали дбати про важливі справи, пов'язані з економікою і соціальним забезпеченням. Під час війни вони фактично стали напівофіційним відгалуженням державних органів влади. Зокрема зростає роль Конфедерації фінських профспілок як будівничого національної єдності та гаранта безперервного промислового виробництва. Впевненість у собі робітничого руху підкріплювалась усвідомленням того, що внесок робітників у військову справу країни був дуже вагомим. Профспілковий рух також дав ясно зрозуміти, що в післявоєнному суспільстві

більше не задовольнятиметься тим скромним становищем, яке він мав у 1930-ті роки. Тим не менш, консервативні кола працедавців чинили затятий опір вимогам цього руху про укладання колективних трудових угод. Уперше загальну згоду між профспілками і організаціями працедавців досягли аж у квітні 1944 року. Найважливішою передумовою цього стало прийняття принципу колективних переговорів та укладання колективної угоди¹⁵.

Восени 1939 року Фінляндія переживала період усе-загального пробудження суспільної свідомості. Без нього неможливо пояснити дух Зимової війни, і саме він ліг у основу стратегії виживання нації під час «війни-реваншу». Відчуття соціальної відповідальності не лише за тих, хто постраждав через війну, а і, в ширшому сенсі, за усіх упосліджених, об'єднувало політичні партії, церкву та профспілки. Цю єдність можна було простежити як у внутрішній політиці, так і в добровільній роботі і кампаніях зі збору коштів благодійних організацій. «Народна допомога», центральний орган цих добровільних організацій, створений для організації масового збору коштів та розповсюдження допомоги, набув напівофіційного статусу. Нове суспільне ставлення до співгромадян найбільше позначилось на ветеранському русі. Спілку фінських братів по зброї заснували влітку 1940 року як найбільш цивільну організацію. Вона зосереджувалась на забезпеченні практичної допомоги сім'ям фронтовиків, а також родичам полеглих і ветеранів-інвалідів. Як соціал-демократи, так і несоціалістичні партії вважали за спільну місію взяти участь у роботі Спілки братів по зброї¹⁶.

Непохитна впевненість народу у своїх політичних і військових лідерах мала вирішальне значення для збереження національної єдності і виживання самої держави. З цієї перспективи провідну роль відігравали дві ключові фігури: Маннергейм і Таннер. «Маршал Фінляндії» — цей титул був присвоєний Маннергейму на його 75-ліття 4 червня 1942 року — користувався такою популярністю і повагою серед фінського населення, якій не могли зашкодити навіть військові поразки. На відміну від інших демократичних країн, що брали участь у війні, головнокомандувач у Фінляндії мав надзвичайно великі повноваження; і справді, в багатьох аспектах його діяльність фактично не підлягала політичному контролю. Попри свій поважний вік, Маннергейм зберіг енергійність та гострий розум. Його стиль правління, можливо, був дещо старомодним. За словами начальника генерального штабу, генерала Еріка Гайнріхса, у мистецтві

командування Маннергейм більше керувався інтуїцією і власним досвідом, аніж засадами військової науки. Однак у штабі головнокомандувача він користувався суверенною владою. Маннергейм у жодному разі не був «весільним генералом», але справжнім військовим лідером, який наполягав на своєму праві бути поінформованим абсолютно про все і приймати свої рішення незалежно¹⁷.

Штаб головнокомандувача також мав вагоме слово в багатьох питаннях, тісно пов'язаних із цивільним життям, наприклад, у трудових відносинах і організації транспорту. Політики, відповідальні за ці сфери, часто-густо відчували, ніби в країні існує два уряди — офіційний у Гельсінкі та головнокомандувач у своїй штаб-квартирі в Міккелі. Маннергейм став національним символом, і було не просто сперечатися з ним у питаннях, які, на його думку, мали велике значення. З іншого боку, уряд поважав його багатий досвід і широту поглядів. Тож жодне важливе рішення в галузі зовнішньої політики не приймалося без консультацій із маршалом¹⁸. Мірою того, як позиція Фінляндії на міжнародній арені ускладнилась, політичні повноваження Маннергейма лише зросли. Зрештою, немолодий і хворобливий маршал залишався останнім козирем країни, і саме завдяки його репутації Фінляндії вдалося вийти з війни, не втративши внутрішньої єдності.

Впливовість Таннера пояснювалась тим, що участь соціал-демократів в уряді вважалась невід'ємною умовою національної згоди. Позиція партії, що мала поділяти відповідальність уряду за всі дії під час війни, була не з простих. Як наслідок Зимової війни та подій у період тимчасового миру, лідери, а часто-густо й пересічні члени партії, були налаштовані виразно антисоветськи. Таннер також був переконаний, що для Фінляндії фашизм є меншим злом порівняно з комунізмом. З іншого боку, соціал-демократи постійно наголошували, що Фінляндія веде окрему війну за збереження демократії. У затінку німецьких перемог та поширення в країні ультраправих настроїв партія побоювалась за своє існування в майбутньому. Цим пояснюється та обережність, з якою вона ставилась до Німеччини, а також стриманість її публічної критики на адресу експансіоністських цілей фінської армії. Таннер віддано підтримував політику Рюті, але — як і влітку 1941 року — він не припиняв спроби приборкати апетити військових командирів через свій вплив на президента. Перед членами партії він наголошував на залежності Фінляндії від поставок

зерна з Німеччини та потребі уникати відкритої ворожнечі з нею. Інший впливовий соціал-демократ, міністр фінансів Мауно Пеккала, якийсь час критикував політику Таннера. Погляди Пеккала в жодному разі не можна вважати радикальними, але він був переконаний, що саме союзники переможуть у світовій війні. Це потрібно взяти до уваги, вважає він, і незважаючи на будь-яку можливу реакцію німців, Фінляндія у своїх публічних заявах має наголошувати на тому, що сама вона прагне миру. Пеккала не був особливо успішним міністром фінансів, а тому на його адресу все частіше звучала критика. У травні 1942 року він прийняв рішення піти у відставку, і його місце на посту міністра фінансів посів Таннер. Восени того ж року розкол всередині Соціал-демократичної партії став уже очевидним, коли опоненти політики Таннера згуртувались навколо Пеккали. Проте у партійних органах та в парламентській групі Таннер однаково користувався підтримкою більшості, яка вірила, що партія має залишатись у складі уряду, щоб зберегти свою здатність протистояти загрозі правих і, коли випаде слушна нагода, посприяти виходу Фінляндії з війни¹⁹.

Термін президентської каденції Рюті добіг кінця 1 березня 1943 року. Новий президент знову мав обиратися колегією виборців ще з 1937 року, оскільки під час війни неможливо було провести нові вибори. Існувала певна незадоволеність Рюті в Аграрному союзу, який вважав, що він капітулював перед економічною політикою Таннера. Як наслідок, ця партія підтримала кандидатуру Маннергейма, те саме зробили і кілька лівих політиків, які сподівались, що маршал зможе вивести країну з війни шляхом сепаратного миру. Однак, коли маршал усвідомив, наскільки широкою є підтримка чинного президента, він відмовився виставляти свою кандидатуру, і Рюті майже одноголосно був повторно обраний президентом республіки. Тоді уряд Ю.В. Рангеля пішов у відставку, оскільки новий президент приступав до своїх обов'язків. Формування нового уряду визначала переглянута оцінка міжнародної ситуації. Поразка Німеччини вже була не за горами, і чимало фінів розмірковували над можливостями вийти з війни. Новим прем'єр-міністром став Едвін Лінкоміес, найвидатніша постать парламентської групи правого крила консервативної Партії національної коаліції. Президент знав, що це жорстка холоднокрівна людина, яка не має жодних ілюзій щодо того, яким буде фінал війни. Соціал-демократам було нелегко прийняти непохитного правого прем'єр-міністра, але незадоволення партії

8 ПОШУК ШЛЯХІВ ДО МИРУ

було вгамоване додатковим місцем в уряді. Отримавши загалом п'ять портфелів, соціал-демократи стали найбільшою урядовою партією. До них і Партії національної коаліції приєднався Аграрний союз, Шведська народна партія та Прогресивна партія. Ультраправий Народний патріотичний рух більше не міг залишатись в одному уряді з соціал-демократами і перейшов в опозицію. Колишнього міністра закордонних справ Віттінга усунули від влади; він став уособленням пронимецької орієнтації, і Сполучені Штати навряд чи захотіли б вести з ним переговори. Новим міністром закордонних справ став Генрік Рамсей, що мав репутацію досвідченого в торгових переговорах і був відомий своїми англосаксонськими симпатіями²⁰.

Новий прем'єр-міністр був енергійною і винятково самовпевненою людиною, яка насмілювалась перечити навіть самому Маннергейму. Президент Рюті і надалі користувався великою повагою в народі, але тепер уже прем'єр-міністр перебрав у свої руки кермо влади. Картина, змальована Лінкомієсом у його мемуарах, за якою президент зайняв пасивну позицію після того, як справи на війні змінили свій хід, насправді відповідає дійсності²¹. Основні рішення щодо зовнішньої політики і надалі приймалися неофіційним «кабінетом військового часу», до складу якого входили президент, прем'єр-міністр, Таннер (який зберіг за собою портфель міністра фінансів), міністр оборони генерал Рудольф Валден і міністр закордонних справ Рамсей.

За межами національної згоди як з правого, так і з лівого боку існували екстремістські елементи, але підтримка ультраправих була слабкою, як і їхнє політичне значення, а ультралівих силоміць примусили мовчати. У Фінляндії не було руху опору. Комуністи, що діяли в підпіллі, були ізольовані, до того ж їм бракувало найважливішого — масової народної підтримки. Переважна більшість симпатиків комуністів брали участь у війні пліч-о-пліч з представниками інших поглядів — як на фронті, так і біля верстата²².

Після переломних подій світової війни національна згода дала нові тріщини. Вони були результатом розбіжностей у ставленні до підписання сепаратного миру з Росією. Тоді виникла «мирна опозиція», що прагнула прискорити миротворчий процес, а, з іншого боку, їй протистояв фронт затятих консерваторів, який вимагав, аби війна продовжувалася будь-якою ціною і протестував проти укладання сепаратного миру як такого.

«Усі видатні фіни починають змінювати свою думку про те, яким буде остаточний фінал війни», — писав німецький посланець у Гельсінкі Віперт фон Блюхер до Берліна 5 грудня 1942 року. І він не помилявся у своїй оцінці панівних настроїв. Ще на початку осені громадська думка у Фінляндії була переконана, що Німеччина вийде з цієї світової війни переможницею. Збереження потужної Німеччини було в інтересах Фінляндії, оскільки та вважалась єдиною супердержавою, здатною нарівні протистояти ССР. Навіть якщо Німеччина і прогнала би союзникам, фіни сподівались, що перед цим вона розгромить Советський Союз і таким чином звільнить Фінляндію від советської загрози як такої¹. Згодом поворот подій у світовій війні змусив фінів переоцінити ситуацію в цілому. Висадка союзних військ у Північній Африці в листопаді суттєво вплинула на настрої, що панували у Фінляндії. Ще більше враження на них справило знищення 6-ї німецької армії під Сталінградом на початку наступного року. За неофіційними опитуваннями громадської думки, проведеними Державним інформаційним бюро у вересні 1942 року, 95% прихильників консервативної Партії національної коаліції, така сама частка аграріїв та 65% соціал-демократів усе ще вірили в перемогу Німеччини. У лютому 1943 року відповідні показники становили вже 50%, 46% та 19%². Могутність і непохитність Советської армії здивувала фінів. Найгіршим було те, що можлива перемога ССР означала, що він стане панівною силою у всій Східній Європі. Соціал-демократ Вяйньо Войонмаа, голова парламентського

комітету закордонних справ, так описав парламентські настрої своєму синові, фінському посланцю в Берні: «У коридорах неспокійно через великі успіхи росіян... Ми гадали, що в цій війні за Європу Росія була не більше, ніж посіпакою союзників, але тепер видається цілком імовірним, що Росія стане головним гравцем, а натомість союзники будуть її посіпаками»³.

3 лютого 1943 року, за чотири дні після капітуляції оточених під Сталінградом німців, з ініціативи Маннергейма в генеральній штаб-квартирі в Міккелі відбулася нарада. У ній взяли участь члени кола посвячених: президент Рюті, прем'єр-міністр Рангелъ, міністр фінансів Таннер та міністр оборони Валден. Вони прийняли рішення, що Фінляндія має знайти спосіб вийти з війни за першої-ліпшої нагоди. Якщо це взагалі можливо, вона має зробити це за згодою Німеччини, яка в противному разі здатна завдати Фінляндії суттєвої шкоди. Потрібно налагодити нормальні відносини з ССР. Основою для миру має стати кордон 1939 року, хоч необхідно спробувати зберегти контроль над Східною Карелією, що може стати козирем у майбутніх мирних переговорах⁴. 14 лютого рада Соціал-демократичної партії оприлюднила декларацію, у якій наголошувала, що Фінляндія веде власну окрему війну і має право прийняти рішення про її завершення, коли для цього настане слушний момент. Ця декларація винесла тему сепаратного миру на обговорення громадськості.

Уряд, сформований у березні Едвіном Лінкоміесом, почав пробувати ґрунт щодо можливості укладання миру. Однак фінські лідери відчували, що Фінляндія усе ще має час і передчасні кроки назустріч ССР можуть спричинити небезпечну ситуацію. Вони знали, що Німеччина усе ще достатньо сильна, а отже, війна, напевне, триватиме ще довго. Вони також мали великі підозри щодо намірів советів і тепер звертали свої погляди в бік Сполучених Штатів, прагнучи одержати своєрідні гарантії, перш ніж укладати мир із ССР⁵.

Військові цілі Советського Союзу включали повне відновлення європейського кордону ССР 1940 року. Що більше, він бажав створити зону «дружніх» держав на захід від цього кордону, територію яких також мав намір тримати під своїм військовим контролем. Коли міністр закордонних справ Великої Британії Ентоні Іден відвідав Москву у грудні 1941 року, Сталін чітко заявив йому про свої цілі. Естонія, Латвія і Литва, які були включені до складу Советського Союзу у 1940 році, території, передані ССР Фінляндією за

Московським мирним договором, східна частина Польщі та Північна Бессарабія мають бути визнані невід'ємною складовою ССР. Крім цього, Советський Союз вимагав від фінського регіону Печенги, створення військових баз у Румунії та Фінляндії, підписання договорів про взаємодопомогу із цими двома державами, а також виплату репарацій не лише Німеччиною, а й її «сателітами». За інформацією, яка надійшла Рюті зі Стокгольма, Сталін також вимагав зміни уряду Фінляндії⁶.

Таким чином Москва провела розмежування між прибалтійськими країнами та Фінляндією з погляду їхнього майбутнього статусу. Вона заявила, що країни Балтії «завжди були історичною складовою Росії». Що більше, володіння ними було необхідним із міркувань безпеки. ССР не хотів підкорювати Фінляндію, але бажав бачити в ній «здорову незалежну країну», як це пояснив советський посол Літвінов у Вашингтоні⁷. ССР був готовий розпочати мирні переговори навіть з «урядом Маннергейма-Рюті-Таннера», але як агресор той мав зробити перший крок. Фінляндія засвідчила, що може становити загрозу для Ленінграда, тому має бути готова до всіх відповідних наслідків⁸. Після того як у березні 1943 року уряд Сполучених Штатів запропонував свої послуги посередника в налагодженні миру між Советським Союзом та Фінляндією, Москва поінформувала США про свої умови підписання миру, які описала як мінімальні вимоги. Фінляндія мала негайно розірвати відносини з Німеччиною, а німецькі війська мали бути виведені з території Фінляндії. Умови мирного договору 1940 року мали бути відновлені «з усіма наслідками, які з цього випливали». Фінська армія мала бути демобілізована, а її численність — скорочена до розмірів довоєнного часу, до того ж Фінляндія мала сплатити військові репарації. Вашингтон вирішив, що Фінляндія, без сумніву, не погодиться укласти мир на таких умовах, і просто покинув цю справу. Фінський уряд не був навіть поінформований про ці вимоги⁹.

Офіційно Сполучені Штати та Велика Британія не бажали приєднуватись до територіальних вимог Советського Союзу, які у своїй інтерпретації суперечили принципам Атлантичної хартії. Проте вони також не бажали, аби питання малих країн перешкождали їхнім відносинам із Советським Союзом, які були важливі для перемоги у війні та розбудови післявоєнного світу. Президент Рузвельт і британський міністр закордонних справ Іден під час візиту останнього до Вашингтона в березі 1943 року зазначили, що

після завершення війни держави Заходу не зможуть дозволити Советському Союзу поглинути прибалтійські країни. Що ж до Фінляндії, обидва вважали кордон 1940 року «прийнятним»¹⁰. Оголосивши війну Фінляндії в грудні 1941 року, британський уряд не дуже переймався долею цієї країни, і, прагнучи уникнути будь-яких підозр у дворушності з боку советів, не вживав жодних суттєвих заходів, щоб посприяти виходу Фінляндії з війни. Це б потягло за собою потребу організувати продовольче постачання до Фінляндії, на що союзники не могли піти, а також надання гарантій для мирних переговорів між Фінляндією та Советським Союзом, на що вони піти не хотіли. Позиція Лондона полягала в тому, що якщо фіни хочуть миру, їм варто звертатись просто до росіян¹¹.

У 1942 році відносини між США та Фінляндією відчутно погіршилися. Американського посла Артура Шенфельда відкликали. Однак американський повірений у справах у Гельсінкі підтримував контакти між Америкою та Фінляндією — єдиною країною, що воювала на боці Німеччини, з якою такі відносини були збережені, — щоб змусити фінів утриматись від подальших наступальних дій на сході, а також мати змогу впливати на громадську думку в країні. У довгостроковій перспективі метою американців було допомогти Фінляндії залишитись незалежною демократичною країною в післявоєнному світі. У 1943–1944 роках Сполучені Штати намагались через низку каналів переконати фінів, що в їхніх найкращих інтересах — досягнути згоди з Советським Союзом, перш ніж буде надто пізно¹². У той же час США попередили Фінляндію, що будь-яке подальше зближення з Німеччиною призведе до розриву останніх зв'язків між Вашингтоном і Гельсінкі. Після березня 1943 року з боку США більше не було жодних нових спроб посприяти налагодженню мирних контактів між Фінляндією та СРСР. Відтоді ключовим гравцем у прагненні Фінляндії укласти мир вважався Стокгольм.

Відносини між Швецією та Фінляндією дещо охололи після того, як остання почала співпрацювати з Німеччиною. Симпатії переважної більшості шведів були на боці союзників, і політика фінського уряду не знаходила в них розуміння. Вони гостро критикували окупацію Східної Карелії та розмови про «Велику Фінляндію». З іншого боку, чимало шведів до того часу хотіли допомогти Фінляндії. Численні контакти відбувались на місцевому рівні, і понад 53 тис. фінських дітей евакуювали до Швеції, де ті знайшли

тимчасовий прихисток у шведських родинах. Усе це не давало забути, що Фінляндія до того часу залишалася складовою нордичної спільноти. Мірою того, як поразка Німеччини усе чіткіше вимальовувалась на обрії, позиція Фінляндії викликала дедалі більше занепокоєння в Швеції. Як наслідок, фінський уряд почав наголошувати на важливості гарних відносин зі Швецією, а Генріку Рамсею, який одержав портфель міністра закордонних справ у березі 1943 року, невдовзі вдалося налагодити неофіційні відносини зі Стокгольмом. Поза сумнівом, для Швеції збереження Фінляндії як незалежної демократичної держави також мало життєво важливе значення, тож вона робила усе можливе, щоб допомогти Фінляндії вийти з війни, хоча страх перед Німеччиною змушував діяти обережно¹³.

Улітку 1943 року позиції Німеччини погіршилися на всіх фронтах. Літню наступальну операцію німців на Курськ у липні зупинили советські війська. Після цього росіяни зовсім перехопили ініціативу. Західні союзники висадились на Сицилії, а 24 липня Муссоліні був повалений. Ці події привернули значну увагу фінської преси і тлумачилися як провісники поразки країн «Осі». Перший таємний контакт між Гельсінкі та Москвою відбувся наприкінці липня за посередництва бельгійського посланця в Стокгольмі. Фінляндію просили запропонувати основу для мирних переговорів. У відповіді, підготованій колом посвячених, йшлося про те, що Фінляндія готова обговорити мир на основі кордонів 1939 року, до яких можна внести деякі поправки на Карельському перешийку в обмін на територію в Східній Карелії. Контакти зірвалися. Вочевидь, така пропозиція не задовольнила советський уряд¹⁴.

Тим часом у Фінляндії виникла так звана «мирна опозиція», чією метою було прискорити укладання сепаратного миру. Вона включала добре відомих прихильників Заходу з різних партій, переважно Шведської народної партії та Соціал-демократичної партії. Серед провідних фігур цього угруповання були два соціал-демократи — голова парламентського комітету у закордонних справах Вяйньо Войонмаа та колишній міністр фінансів Мауно Пеккала. Мирна опозиція намагалась вплинути на громадську думку, президента й уряд, яких вона звинувачувала в зволіканні. Вона також підтримувала контакти з дипломатичною місією США в Гельсінкі. У своїй основі прагнення мирної опозиції та уряду були практично однаковими. І ті, й інші шукали шляхів виведення країни з війни. Мирна опозиція

також мала підозри щодо намірів советів і так само була неготова прийняти умови договору 1940 року як основу для мирних переговорів. Основна відмінність між ними полягала в тому, що там, де мирна опозиція надавала першорядного значення збереженню дружніх відносин зі США, уряд прагнув уникнути небезпеки розриву відносин з Німеччиною, перш ніж трапиться реальна можливість для укладання миру. Мирна опозиція не мала жодних зв'язків з єдиною справжньою опозицією — комуністами. Найпомітнішим заходом, до якого вдалася мирна опозиція, було звернення до президента 20 серпня, підписане 33 видатними громадянами країни, у якому вони вимагали від уряду негайно вжити заходи для виходу Фінляндії з війни шляхом переговорів.

Ю.К. Паасікві, колишній фінський дипломатичний представник у Москві, по-своєму також наголошував на необхідності укласти мир. У 1941 та 1942 роках він підтримував пронімецьку орієнтацію Фінляндії, оскільки вірив, що Німеччина переможе у світовій війні. Однак восени 1942 року він змінив свою думку і почав обмірковувати шанси Фінляндії на укладання сепаратного миру. Було неможливо уникнути переговорів зі Сталіним і Молотовим, вважав він, і постійно повторював: «Чим далі цей етап відкладатиметься, тим гіршими будуть наслідки.» Але на запитання про те, як саме Фінляндія може вийти з війни, він також не мав чіткої відповіді¹⁵.

Ще однією людиною, яка також змінила свою думку з цього приводу, був Урго Кекконен, колишній міністр внутрішніх справ, а тоді — депутат парламенту. Він колись так само був переконаний, що Німеччина швидко розгромить Советський Союз, і що Фінляндія одержить повну реституцію втраченого внаслідок Зимової війни. Кекконен був колишнім членом націоналістичного Карельського академічного товариства і, подібно до багатьох інших політиків-несоціалістів, на ранніх етапах війни обстоював ідею «Великої Фінляндії». Однак уже в листопаді 1942 року він і кілька його друзів дійшли висновку, що Німеччину чекає поразка, а Фінляндії слід якомога швидше виходити з війни та налагоджувати дружні відносини з Советським Союзом. У лавах власної партії — Аграрного союзу — він був майже самотнім у своїх переконаннях¹⁶.

Прагненням мирної опозиції протистояла міцна і доволі поширена в суспільстві опозиція до укладання сепаратного миру. Її адепти вірили, що укласти мир із Советським Союзом на прийнятних умовах буде неможливо, а отже,

не можна ручатись за те, як довго такий мир триватиме. Ці «твердолобі», як правило, покладали свої надії на Німеччину та фінську армію і дотримувалися думки, що оборонні позиції на ріці Свір та в Східній Карелії не можна полишати в жодному разі. Більшість прихильників Аграрного союзу та Партії національної коаліції, і, звичайно ж, Народного патріотичного руху, думали так само. Ідею сепаратного миру також цілковито заперечували армійський офіцерський корпус та духівництво. Природно, колишні карельські біженці, більшість з яких повернулись до своїх домів, рішучо відкидали будь-яку думку про те, щоб знову полишати рідну землю, щойно відвойовану в окупантів. Вони мали своїх представників майже у всіх партіях, і передусім — в Аграрному союзі.

І навіть не враховуючи опору до сепаратного миру з боку співвітчизників, фінський уряд мав брати до уваги Німеччину. Попри свої поразки на інших фронтах світової війни, вона однаково залишалась панівною військовою силою в регіоні Балтії та Скандинавії. У Північній Фінляндії перебували сім дивізій 20-ї гірської армії, на південь від Фінської затоки стояла група армій «Північ», а ще Німеччина тримала потужний військово-морський флот у Балтиці. Німецьке керівництво, природно, не вітало звістку про те, що Фінляндія припиняє воювати на їхньому боці. Ця країна була незамінною базою Східного фронту, що роззвалювався на очах. Якщо Фінляндія вийшла б з війни, позиція 20-ї гірської армії стала б непридатною для оборони. Що більше, це унеможливило б подальшу блокаду Фінської затоки німецьким військово-морським флотом, який відтиснув советський флот у крайній східний закуток цієї затоки і таким чином забезпечив безперерйне перевезення шведської залізної руди через Балтику, а також убезпечив лінії постачання для армій, що воювали в Лапландії та прибалтійських країнах, і надавав мирні води для навчання німецьких екіпажів підводних човнів. Понад усе це, нікель з родовищ Печенги вважався життєво важливим для німецької військової економіки. А той факт, що Фінляндія воювала на боці Німеччини, мав для неї також вагомое політичне і пропагандистське значення, тож її вихід з війни міг заохотити решту союзників Німеччини вдатись до таких самих кроків.

Розмови про сепаратний мир у Фінляндії взимку 1943 року завдали нищівного удару по довірі Німеччини до фінів, яких та досі вважала своїми вірними союзниками¹⁷.

Коло посвячених фінського уряду хотіло бути чесним зі своїми союзниками, і в березні вони послали міністра закордонних справ Рамсея до Берліна, щоб поінформувати німців про пропозицію Сполучених Штатів виступити в ролі миротворців. Гітлер і фон Ріббентроп заявили, що вважають будь-яку спробу ведення переговорів із Советським Союзом на основі американської пропозиції прямою зрадою, і вимагали, аби будь-який діалог було припинено негайно. Крім цього, вони зажадали від фінів підписати політичний пакт з Німеччиною, у якому та мала зобов'язатись продовжувати воювати на боці німців.¹⁸ Щоб надати ваги своїм вимогам, Німеччина почала скорочувати експорт зерна до Фінляндії, чий продовольчі запаси були цілковито залежними від Німеччини. Однак фінські лідери відкинули вимогу підписати такий пакт, який означав би відмову від принципу окремішньої війни. Маннергейм особливо енергійно застерігав країну від того, щоб розділити долю Німеччини, на яку от-от чекала поразка. Зі свого боку німці також усвідомлювали, що для них важливо підтримувати боєздатність Фінляндії, а отже, не в їхніх інтересах послаблювати її економіку. Тож до пори до часу фіни в особі прем'єр-міністра Лінкоміеса публічно запевнили німців, що Фінляндія буде битися до останнього, перш ніж здасться на милість Советського Союзу. У червні економічні відносини з Німеччиною були відновлені в колишньому обсязі¹⁹. Проте німці не забули своїх вимог про підписання союзницького договору.

Поки відступ на східному фронті тривав, а Італія капітулювала, німці почали готуватись до того, що Фінляндія вийде з війни та укладе мир з Советським Союзом. 28 вересня Гітлер видав директиву, метою якої було гарантувати, що в такому разі постачання нікелю з регіону Печенги не припиниться, а німецькі війська не потраплять у Фінляндії в пастку. 20-а гірська армія одержала наказ готуватись залишити Північну Лапландію та взяти під свій контроль нікелеві копальні. Вона мала застосувати тактику «випаленої землі», щоб зайняти міцну оборону. Ці плани тримались у секреті від фінів, чий бойовий дух, вочевидь, не зміцнівся б від звістки про те, що німці планують відступ²⁰.

Німці, природно, були роздратовані публічним обговоренням питання сепаратного миру та фінською критикою поведінки німців на окупованій території Норвегії та Естонії. Гітлер написав Рюті листа, у якому гостро засудив ставлення Фінляндії до Німеччини. Фінського дипломатичного представника Ківімакі викликали до німецької

штаб-квартири для оголошення догани. Гітлер пояснив йому, що логічним наслідком фінської ідеї сепаратного миру може бути німецький сепаратний мир на вигідних умовах, без врахування побажань малих держав, що воювали на її боці²¹. І справді, одним із нічних жахів фінського керівництва була думка про те, що Німеччина і ССР підпишуть договір, за яким Фінляндію буде принесено в жертву як плату за мир, як це вже сталося 1939 року. Маннергейм хотів, аби Фінляндія вийшла з війни, але, з іншого боку, він боявся спровокувати німців. На зустрічі з політичними лідерами, що відбулася 21 жовтня 1943 року, маршал поставив питання про те, звідки Фінляндія може чекати підтримки і захисту, якщо Німеччина покине її. «На цей момент усе, що ми можемо зробити, — це замовкнути і чекати», — пробуркотів Маннергейм²².

Коли лідери західних супердержав та Советського Союзу зустрілись наприкінці 1943 року, совети намагались застерегти за собою виняткову позицію в Східній Європі. На конференції в Касабланці, що відбулася в січні, Рузвельт і Черчілль визначили, що Німеччина, Італія і Японія мають капітулювати беззастережно. На Московській конференції міністрів закордонних справ трьох держав у жовтні того ж року цей принцип було розширено, і відтоді він охопив також і «сателітів» Німеччини. Американській держсекретар Галл, звичайно, вказав на те, що Сполучені Штати не можуть вимагати беззастережної капітуляції від країни, з якою вони не перебувають у стані війни, маючи на увазі Фінляндію. У всьому іншому Іден і Галл готові дозволити Советському Союзу на власний розсуд вирішувати питання, що стосуються Румунії, Угорщини і Фінляндії. Молотов заявив, що від будь-яких двозначних заходів або переговорів із цими державами не буде ніякої користі. Від них слід вимагати беззастережної капітуляції²³. Хоча держави Заходу в принципі виступали проти утворення сфер впливу, на практиці ці рішення, прийняті на Московській конференції, означали, що Фінляндія, Румунія і Угорщина мали відійти до сфери панування ССР. Такі умови диктувала світова війна. «Росія є нашим союзником, і ми не можемо ризикувати великими справами, допомагаючи фінам», — сказав держсекретар США шведському посланцеві в Москві²⁴.

На зустрічі Великої трійки в Тегерані в листопаді-грудні 1943 року йшлося переважно про широкомасштабне військове вторгнення, заплановане союзниками на травень наступного року, а також про заснування нової

світової організації безпеки та післявоєнну долю Німеччини. Окрім цих, порушувались також питання Східної Європи. Лідери Заходу вже фактично погодились на советську експансію в цьому регіоні. Президент Рузвельт конфіденційно повідомив Сталіну, що з міркувань внутрішньої політики на даний момент не може публічно взяти участь у будь-якій домовленості, метою якої було б приєднання східної частини Польщі та прибалтійських країн до Советського Союзу. Однак він сказав, що цілком свідомий того, що три балтійські держави «у минулому, а також зовсім нещодавно були складовою Росії». І президент додав жартома, що не має наміру воювати з Советським Союзом через них.

Питання Фінляндії не поставало аж до останнього дня конференції. Черчілль сказав, що вважає безпеку Ленінграда важливою і готовий визнати позицію Советського Союзу як провідної військово-морської та повітряної сили в Балтійському морі. Після чого додав, що був би надзвичайно засмучений, якби щось зашкодило незалежності Фінляндії. Сталін заспокоїв західних лідерів, пояснивши, що не має наміру упокорювати Фінляндію або перетворювати її на провінцію Советського Союзу, якщо з нею буде укладено мир на умовах, запропонованих ССРСР. Він вважає, що будь-яка країна, яка так відважно б'ється за свою незалежність, гідна того, щоб її взяли до уваги. Але Фінляндія має компенсувати Советському Союзу половину завданих нею збитків та вигнати німців зі своєї території. Він рішучо відкинув сумніви Черчілля щодо доречності вимагати військових репарацій від Фінляндії та пропозицію Рузвельта залишити Фінляндії Виборг. Про сепаратний мир із Фінляндією не може бути й мови, якщо ССРСР доведеться поступитись своїми інтересами, заявив він. Сталін запевнив своїх колег, що готовий вести переговори з Рюті, а насправді — хоч би і з самим дияволом, і представив свої вимоги до Фінляндії: відновлення мирного договору 1940 року, передача бази в Ганко або повне включення регіону Печенги до складу Советського Союзу, сплата військових репарацій, виведення німецьких військ та демобілізація фінської армії. Західні лідери не опирались. Черчілль сказав, що британський уряд залишає усю справу на розсуд росіян²⁵.

Таким чином Советський Союз подбав про те, аби Фінляндії годі було чекати підтримки від великих держав Заходу. Переговори могли розпочатись. Спершу фінам дали зрозуміти, що від них не вимагатимуть беззастережної капітуляції. 20 листопада Александра Коллонтай, советський

посланець у Стокгольмі, яка відіграла провідну роль у переговорах щодо підписання Московського мирного договору 1940 року, попросила Еріка Богемана, генерального секретаря міністерства закордонних справ Швеції, передати фінам інформацію про те, що фінського посланця чекають у Москві і очікують, що перед цим Фінляндія запропонує основу для укладання мирного договору. Советський уряд запевнив, що не має наміру у жодний спосіб обмежувати незалежність Фінляндії, якщо тільки її політика в майбутньому не змусить його до цього²⁶.

Ця ініціатива призвела до початку таємних переговорів, які тривали за посередництва Стокгольма. Шведський уряд використав можливість допомогти фінам досягти сепаратного миру і водночас покращити відносини Швеції з Советським Союзом. Шведи наполегливо заохочували Фінляндію вхопитись за таку можливість. Уряд у Гельсінкі усе ще зберігав оптимізм щодо умов мирного договору. У своїй відповіді фінський уряд заявив, що прагне миру і добросусідських взаємин, та оголосив, що, на його думку, основою для мирної угоди має стати кордон 1939 року, до якого можуть бути внесені деякі поправки на користь Советського Союзу. Це не задовольнило Москву, однак жодна сторона не захотіла розривати зв'язок²⁷.

На початку 1944 року стратегічні позиції Фінляндії зловісно послабились. Наступ, розпочатий советськими військами 14 січня, прорвав блокаду Ленінграда і протягом наступних тижнів відкинув німців більш ніж на 200 км на захід. Тепер, коли шляхи до Ленінграда були відкриті, Советський Союз міг у будь-який час зосередити велику кількість військ на Карельському перешийку. Якщо німці відступили б ще далі і втратили б усі прибалтійські країни, то сполучення між Фінляндією та Німеччиною могло розірватися. Маннергейм був надзвичайно стурбований. Фінська армія не була здатна тривалий час успішно захищати себе від атаки великої кількості советських військ. Рюті і прем'єр-міністр Лінкомієс були готові погодитись на кордон 1940 року, але вони також чудово усвідомлювали те, що в країні існувала непохитна опозиція такому рішення. Аграрний союз погрожував залишити уряд, якщо той прийме такі умови миру. З іншого боку, Сполучені Штати також чинили тиск на країну. 31 січня фіни отримали ноту від держсекретаря США Галла. У ній США в різкому тоні попереджали Фінляндію, що чим далі та зволікає з виходом із війни, тим жорсткішими будуть умови підписання

миру. Цю ноту також було оприлюднено²⁹. Аби зробити фінів поступливішими, у лютому советська військова авіація завдала три масовані повітряні удари по Гельсінкі. Однак, завдяки ефективній протиповітряній обороні матеріальні та людські втрати були мінімальними.

Після шведських намовлянь фінський уряд 9 лютого прийняв рішення відрядити Паасіківі до Стокгольма для зустрічі з Коллонтай. Вибір цього державного діяча, який вже відійшов від громадського життя, пояснювався тим фактом, що Паасіківі мав величезний досвід у переговорах з росіянами. Уряду видавалося, що для Москви той досі залишається *persona grata*. Подорож Паасіківі до Стокгольма було «за книжками», звичайно, не залишилась у таємниці; насправді вона викликала бурхливе обговорення в закордонній пресі. 21 лютого Коллонтай ознайомила Паасіківі з попередніми умовами советів. Їх слід було прийняти до початку фактичних перемовин про припинення воєнних дій. Фінляндія мала розірвати відносини з Німеччиною, відновити чинність мирного договору 1940 року та повернути советських військовополонених. Фіни також мали інтернувати німецькі війська на території своєї країни — для виконання цього завдання Червона армія була готова надати свою допомогу. Коли ці попередні умови будуть прийняті, стане можливим розпочати переговори в Москві щодо демобілізації фінської армії, військових репарацій та передачі Ганко або Печенги. Советський уряд подбав, щоб інформація про ці умови просочилась у шведську пресу.

Метою попередніх умов, висунутих Советським Союзом, було відрізати фінам усі шляхи для відступу ще перед тим, як почнуться справжні переговори. Після того як Фінляндія почне інтернувати німецькі війська, ймовірно, за підтримки Советської армії, у неї не залишиться шляху вороття. Фінське керівництво, природно, хотіло уникнути такої ситуації до того, як дізнається про остаточні умови. Фіни надто добре пам'ятали про те, як невдовзі після підписання Московського мирного договору 1940 року Советський Союз почав висувати нові вимоги. Паасіківі порекомендував прийняти попередні умови. «У нас залишились тільки погані альтернативи, — вмовляв він. — І з-поміж усіх поганих ця — найкраща.» Маннергейм також вважав, що їм варто спробувати укласти мир на цих умовах, оскільки боявся наступу советів. З іншого боку, прем'єр-міністр Лінкомієс сумнівався в тому, чи вдасться його уряду колись переконати парламент і народ прийняти кордон 1940 року. Єдиним способом схилити їх до

цього було скористатись авторитетом Маннергейма, але маршал відмовився. Як і в 1940 році, він відчував, що саме політики мають взяти на себе відповідальність за таке рішення. Він міг тільки відкликати війська з їхніх теперішніх позицій, якщо уряд віддасть би такий наказ³⁰.

Попри усе це, фінський уряд бажав зберегти канал зв'язку відкритим. Отже, він вирішив звернутись до парламенту, аби той надав йому повноваження для продовження діалогу, хоча і не міг погодитись на умови в їхньому теперішньому вигляді. На закритій сесії 29 лютого парламент надав уряду необхідні повноваження 105 голосами проти 80. Незначну перевагу, яка дала можливість уряду продовжувати мирні переговори, забезпечили соціал-демократи, депутати Шведської народної партії, Прогресивної партії, а також три члени Аграрного союзу, серед яких був і Урго Кекконен. У своїй відповіді фінський уряд пояснив, що не може прийняти попередніх умов, поки не буде впевнений, як саме ті будуть витлумачені. Советський уряд так само не хотів брати на себе відповідальності за зрив переговорного процесу, тож на подив фінів він оголосив, що готовий роз'яснити свої вимоги в Москві. 26 березня Паасіківі відлетів до Москви через Стокгольм у супроводі колишнього міністра закордонних справ Карла Енкеля, що був першим дипломатичним представником Фінляндії в більшовицькій Росії 1918 року.

Александра Коллонтай, советський посланець у Стокгольмі, висловила сподівання, що в Москві вдасться одержати певне послаблення щодо умов укладання миру. Паасіківі поставив це під сумнів, і виявилось, що він мав рацію. Молотов, який очолював советську делегацію, виклав на стіл вимоги, погоджені Великою трійкою в Тегерані. Він оголосив, що ключовим питанням є інтернування німецьких військ у Фінляндії, і відмовився обговорювати будь-які поправки до кордону 1940 року. Такими були мінімальні умови советського уряду: «Я не розумію, чому ми маємо йти вам на поступки. Німеччина вже програла цю війну, а ви — союзники Німеччини, тож вам залишається тільки прийняти те, що належить країні, яка програла.» Советському Союзу, заявив він, не забракне могутності силоміць запровадити в життя ті умови, які він забажає. Паасіківі нагадав йому, що Фінляндія не розпочинала війни в 1939 році, але Молотов відхилив цей аргумент. Зрештою, він докладно ознайомив фінів з умовами свого уряду. Коли Паасіківі та Енкель пояснили, що на практиці для фінів буде неможливим

інтернувати німецькі війська, советський уряд прийняв як альтернативу їх виведення до кінця квітня. До цього часу фіни також мали відкликати свої війська за межі кордону 1940 року, а їхня армія мала бути демобілізована до кінця липня. Що ж до військових репарацій, від Фінляндії вимагали поставити Советському Союзу товарів на суму 600 млн. доларів США протягом 5 років. Советський уряд відмовився від своїх претензій на базу в Ганко, але натомість Фінляндія мала назавжди передати СРСР Печенгу³¹.

Умови, з якими повернулись додому Паасіківі та Енкель, остаточно переконали фінський уряд у тому, що на цьому етапі укласти мир буде неможливо. За винятком Паасіківі, у Фінляндії навряд чи знайшлася б хоч одна людина, яка вважала б, що такі умови потрібно прийняти. Вони стали справжнім шоком для мирної опозиції. Міністерство закордонних справ Швеції намагалось використати свій вплив у Москві, щоб домогтись якихось поступок із советського боку. Зазнавши невдачі в цьому, воно не почувалось у праві рекомендувати Фінляндії їх прийняти. Генеральний секретар міністерства закордонних справ Богеман зауважив, що не існує жодних гарантій, що совети не спробують знищити Фінляндію³².

Саме про це думали і фінські керівники. «Ці умови знищать нашу незалежність, — заявив президент Рюті. — Гірше вже бути не може.» Коло посвячених уже погодилося прийняти кордон 1940 року, але решта умов видавалися нездійсненними. По-перше, було очевидним, що інтернувати або вивести німецькі війська за один місяць абсолютно неможливо. Німці мали понад 200 тис. солдатів, які надійно обкопались на півночі Фінляндії, а значна частина фінських військ дислокувалась дуже далеко в Карелії. Советські лідери дуже добре це усвідомлювали. Вони також взяли до уваги і те, що німецькі війська були озброєні та навчені краще за фінів. Зі свого боку, фіни підозрювали, що поставлені перед ними часові рамки зумисне були такими стислими, аби змусити їх звернутись по допомогу до Советської армії. По-друге, розмір жаданих СРСР репарацій видавався неможливим: урядові економічні експерти підраховали, що такі репарації просто перевищують економічну потужність країни.

Уряд також мав рахуватись із громадською думкою на батьківщині. Найзапекліші противники укладання сепаратного миру налаштовували суспільство проти нього. Укладання миру без урахування Німеччини називали безчесним вчинком. Але так само соціал-демократи, особливо

на рівні пересічних членів, не були готові прийняти запропоновані умови миру. Таннер дотримувався думки, що Фінляндія зможе вийти з війни лише за підтримки панівної більшості населення. За будь-яку ціну Аграрний союз також мав підтримати це рішення. Коли уряд виніс питання про мир на розгляд парламенту, виявилось, що всі партії вважають умови надто жорсткими. Парламент одноголосно схвалив резолюцію уряду, за якою запропоновані умови не можуть становити основу для укладання миру. Попри усе це соціал-демократи і представники Шведської народної партії у своїх промовах висловили сподівання на те, що переговори триватимуть³³. 15 квітня фінський уряд відповів советським колегам, що не вважає за можливе прийняти запропоновані ними умови.

Увесь цей час німці завдяки своїм інформаторам знали про те, що фіни пробують ґрунт для виходу з війни. Фон Ріббентроп наказав німецькому посланцеві фон Блюхеру дати зрозуміти Гельсінкі, що Німеччина вважатиме підписання сепаратного миру Фінляндією актом зради «з усіма наслідками, які з цього випливають»³⁴. 16 лютого Гітлер віддав наказ негайно окупувати Аландські острови та острів Гогланд, якщо Фінляндія вийде з війни. Якщо Аландські острови потрапили б у руки ворога, то той зміг би перехопити поставки шведської руди і перерізати лінії постачання німецьких військ у Лапландії. З перспективи Німеччини, окупація острова Гогланд була важлива для того, щоб утримувати блокаду копалень по той бік Фінської затоки. 20-а гірська армія на півночі одержала наказ прискорити підготовку до відступу³⁵. Фінські лідери були занепокоєні можливими контрзаходами німців. Фіни перебували в стані бойової готовності, особливо після того, як 19 березня німці окупували Угорщину, що також обмірковувала укладання сепаратного миру. Оборону Аландських островів було укріплено, а також здійснено підготовку для захисту Гельсінкі від нападів з моря або спроб десантної атаки. Однак Гітлер правильно розрахував, що Фінляндія не схилиться перед вимогами Сталіна. Ще до розриву контактів між Фінляндією та СРСР, Німеччина перервала поставки зерна, вугілля та зброї до Фінляндії, щоб покарати її за переговори з ворогом.

Фінський уряд відкинув советські умови перемир'я в квітні 1944 року, оскільки за його оцінками, розрив відносин з Німеччиною, відступ за кордон 1940 року та демобілізація фінської армії могли зробити країну цілковито беззахисною, а тягар військових репарацій зламав би її

економічно. Навіть якби уряд захотів, він не мав би достатньо повноважень, аби самостійно прийняти ці умови, при цьому не розколовши національну єдність, на яку спиралась його політика протягом усієї війни. Приймаючи своє рішення, уряд обрав те, що на той момент видавалось найменшим із двох лих. Німеччина усе ще була достатньо сильною, щоб завдати удару у відповідь. Озираючись у минуле, важко було уявити, щоб Фінляндія вийшла з війни у визначений термін, не перетворившись на поле бою³⁶.

На щастя для уряду, через жорсткість висунутих Советським Союзом умов громадськість одноголосно висловила йому свою підтримку. Проте Фінляндія перебувала в доволі ризикованій ситуації. Відносини з Німеччиною були натягнуті так, що ось-ось могли розірватись. Советський уряд звинувачував її у відхиленні умов, які, на його думку, були цілком прийнятними і справедливими. Велика Британія і США заявили про свою солідарність із ССР, приєднавшись до декларації від 12 травня, яка закликала Угорщину, Румунію, Болгарію та Фінляндію розірвати відносини з Німеччиною, якщо ті бажають уникнути тяжких втрат. Фіни, звичайно, усвідомлювали, що тепер Советський Союз може спробувати реалізувати свої вимоги силою. З іншого боку, фіни також брали до уваги те, що фінал світової війни мав відбутися в Центральній Європі, і совети відвернуть увагу від Фінляндії, яка в такому разі зможе вціліти, доки не настане повний мир. Після цього великі держави Заходу мали взяти участь в обговоренні її подальшої долі, — а фіни просто відмовлялись повірити, що Захід остаточно їх покинув. Наприкінці квітня міністр закордонних справ Рамсей написав Ківімакі, який перебував у Берліні: «Я гадаю, що питання часу — надзвичайно важливе в нашому випадку. Чим довше ми протримаємось до загального миру, зберігши нашу армію цілою, а народ згуртованим, тим кращими будуть наші шанси.»³⁷ Але за кілька тижнів стало очевидним, що весь час вичерпано.

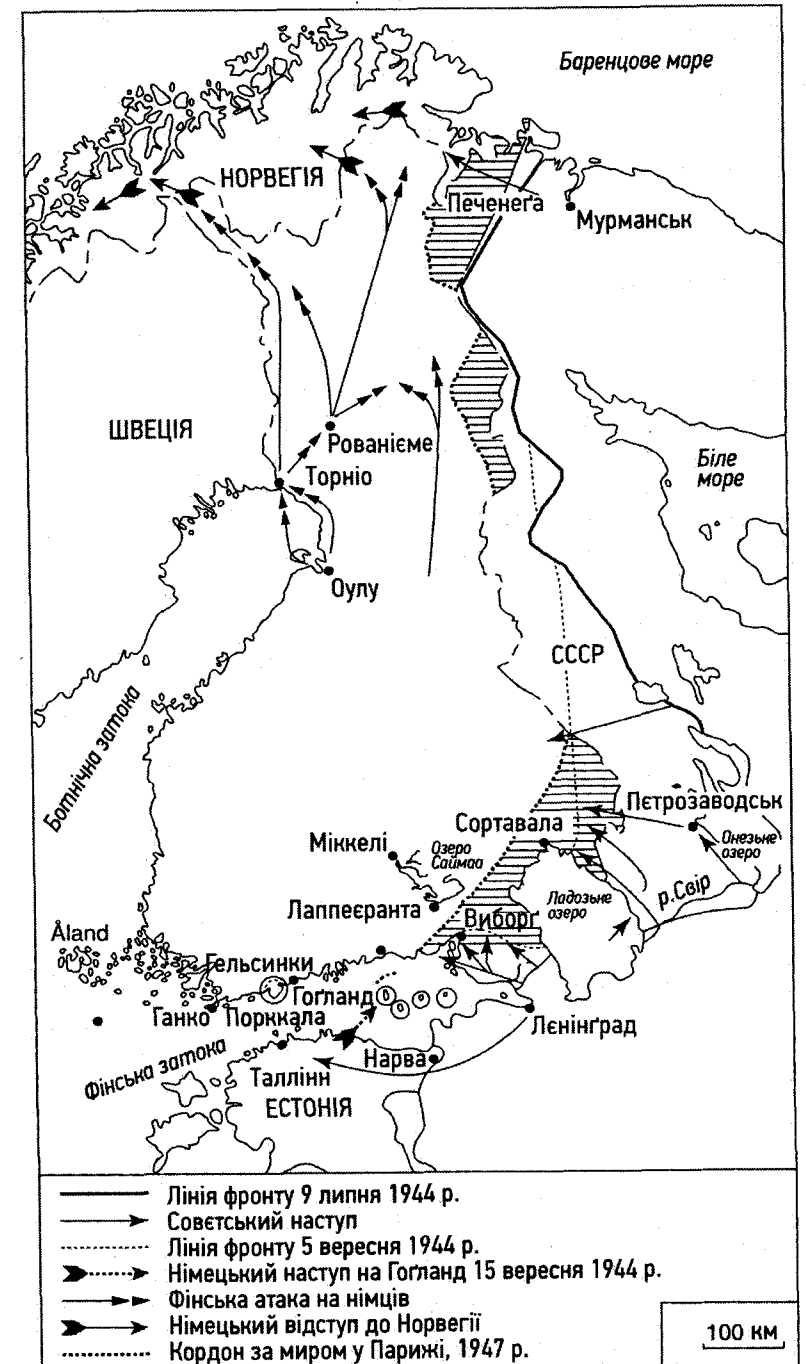
«Вони — небезпечні, уперті, вузьколюбні люди, і здоровий глузд потрібно втовкмачити їм силою», — сказав Сталін про фінів послу США Авереллу Гарріману 10 червня 1944 року. Того ж самого ранку советська артилерія почала поливати вогнем Карельський перешийок.

Советське верховне командування приділяло мало уваги північному театру воєнних дій після того, як наступ фінських і німецьких військ зупинився там наприкінці 1941 року. Воно зосередило свої зусилля на тому, щоб перемогти німців низкою масованих атак уздовж основної лінії фронту від Ладозького озера до Чорного моря. Узимку 1944 року советські війська змусили німців відступити з околиць Ленінграда до ріки Нарва, а протягом наступної весни вигнали ворога з України та звільнили Крим. Однак фіни продовжували утримувати позиції на советській території, окупованій ними два з половиною роки тому. На ріці Свір фінська лінія фронту сягала далеко на схід, а на Карельському перешийку проходила усього в 20 км від Ленінграда. Що більше, фінські і німецькі збройні сили разом блокували советський воєнно-морський флот у крайньому східному кутку Фінської затоки. Масований наступ советських військ, що мав на меті розгромити сили німців, мав розпочатися з території Білорусі наприкінці червня 1944 року, після того як західні союзники мали висадитися в Нормандії. Перед цим Советська армія хотіла убезпечити свій північний фронт. Перемігши фінів, вона змогла б поставити під загрозу південний фланг 20-ї гірської армії німців у Лапландії та Північній Норвегії,

захистити правий фланг власних військ мірою їх входження в прибалтійські країни та розчистити шлях своєму флоту у Балтійському морі. (Див. карту 9.1.)

Плани наступу на Фінляндію остаточного сформува-
лись на столах радянських штабних офіцерів навесні піс-
ля провалу мирних перемовин між СРСР і Фінляндією.
Наступ мав здійснюватись у два етапи: Ленінградський
фронт під командуванням генерала Л. Говорова мав здій-
снити першу атаку, а після здобуття перемоги Карельський
фронт під проводом генерала К.А. Мерецкова мав атакувати,
перейшовши ріку Свір. Політичною метою цієї операції було
виштовхнути Фінляндію з війни. У СРСР не було багато часу
на цей наступ на периферії великої війни; війська, необхідні
для цієї операції, мали знадобитися далі на півдні, щойно
розпочнеться наступ у Білорусі. Росіяни були впевнені, що
зможуть швидко досягти своїх військових цілей у Фінляндії
завдяки своїй перевазі в чисельності війська та в озброєнні.
«Фіни вже не ті, що були колись. Вони виснажені з усіх по-
глядів і прагнуть миру», — сказав Сталін генерал-полковни-
ку С.М. Штеменку, начальнику Оперативного управління
генштабу. Це не означало, що росіяни недооцінювали фін-
ського опору. Вони ретельно підготувались до наступу, по-
кладаючись на свій досвід попередніх успішних операцій
проти німців. Війська кілька тижнів проходили спеціальне
навчання, щоб бути готивими до поставленого перед ними
завдання. Було проведено ретельну рекогносцировку фін-
ських позицій, а підготовка до нападу трималась у цілковитій
таємниці, щоб використати ефект несподіванки¹.

Наступ на Карельському перешийку і справді заскочив фінів зненацька. Значна частина фінських військ перебувала далеко в Східній Карелії, солдати були звільнені для виконання сільськогосподарських робіт, а цивільне населення повернулось до своїх домівок. Кого саме слід звинувачувати в невідлагодженій обороні Карельського перешийка, цієї «передньої брами» до міст та індустріальних центрів Південної Фінляндії, залишається одним із найсуперечливіших питань у фінській військовій історіографії. Звичайно, основна відповідальність за це лежить на Маннергеймі, який зосередив у своїх руках усі нитки влади. Вигідна військова позиція, яку утримувала Фінляндія до початку 1944 року, ґрунтувалась на тому, що німці тримали у своїх лещатах південь Фінської затоки і Ленінградську область. Ця ситуація цілковито змінилась після прориву Ленінградської блокади, але фінське верховне командування надто

9.1 Північний театр бойових дій у 1944 р.

повільно відреагувало на цю зміну. Навесні Маннергейм висловив занепокоєння імовірністю атаки советів, і оборону Карельського перешийка було укріплено шляхом розташування там більшої кількості військ та прискорення будівництва фортифікацій. Однак у червні 1944 року лише чверть армії перебувала на своїх позиціях на перешийку. Оскільки важливо було утримувати Східну Карелію як буферну зону, для оборони цієї території фіни залишили там чималу кількість військ. Небажання Маннергейма повернути Східну Карелію пояснюється його переконанням, що та може стати корисним козирем у мирних переговорах. Розвідка кілька разів попереджала фінське верховне командування про те, що росіяни готуються до наступу, але маршала ці повідомлення так і не переконали². Пильність самих солдатів і їхніх командирів була послаблена двома з половиною роками бездіяльного сидіння в шанцах, війська тривалий час нехтували навчанням, будівництвом укріплень та розвідкою. Наступ моторизованої Червоної армії, спраглої перемоги, зустріло військо, геть не готове як морально, так і технічно для боротьби в масштабах, притаманних війні 1944 року.

10 червня советські танки і піхота прорвалися крізь фінську лінію оборони у важливому секторі на Карельському перешийку. 24 советські дивізії за підтримки майже 1000 одиниць авіації атакували 6 фінських дивізій і 2 бригади. Обстріл советською артилерією був одним із найбільш інтенсивних в історії Другої світової війни. На основній ділянці проведення операції уздовж прибережної смуги Фінської затоки на кожен кілометр фронту було призначено понад 200 гармат. Найгіршим недоліком фінської оборони було те, що її протитанкова артилерія давно застаріла. Ефективна німецька протитанкова зброя ближньої дії прибула в країну, але війська на Карельському перешийку ще не були оснащені нею. Важкі советські танки безжалісно торували собі шлях крізь фінську лінію оборони. Бойовий дух кількох фінських підрозділів впав, і солдати просто тікали в паніці. Натомість інші чинили затятий опір, але невдовзі і вони були змушені відступити перед лицем тотальної переваги у чисельності війська і зброї супротивника. За десять днів советські війська просунулись на 70 км. Несподівано для них оборона Выборга впала, і 20 червня советські війська взяли місто майже без бою. Щоб мати більше сил для утримання Карельського перешийка, 16 червня Маннергейм видав наказ евакуювати Східну Карелію. Однак 20 червня советські війська розпочали масовану атаку на Карельському фронті.

Цінність Східної Карелії як буферної зони тепер стала очевидною. Протягом трьох наступних тижнів фінським командирам, що вжили низку заходів з метою затримати супротивника, вдалося вивести свої війська з-під загрози оточення і перекинути їх у бойовій готовності за лінію оборони, поквাপом створену на північному сході від озера Ладога. Це затримало просування Мерецькова до 10 липня³.

Советський наступ став цілковитою несподіванкою для політичних лідерів Фінляндії, і вони були готові швидко укласти мир навіть на жорстких умовах. 15 червня Лінкоміес і Таннер вирішили, що потрібно змінити уряд та президента і що новий уряд має звернутись до Советського Союзу з проханням про мир. Рюті на посту президента має замінити Маннергейм, чийого авторитету, на їхню думку, буде достатньо, щоб запобігти розколу нації та переконати народ прийняти неминучість укладання миру на не вигідних умовах. Рюті був готовий звільнити посаду, але Маннергейм категорично відмовлявся прийняти президентський пост. Його місце, заявив він, у генеральній штаб-квартирі⁴. Спочатку він підтримував пропозиції щодо зміни уряду та прохання про мир і навіть намагався прискорити реалізацію цього плану, адже вважав військове становище країни безнадійним: поразка була питанням не днів, а годин, переконував він. Однак невдовзі він змінив свою думку. Фінам вдалося закріпити лінію фронту, а Німеччина пообіцяла підтримку. Тепер головнокомандувач стверджував, що надто ризиковано обговорювати мир, коли ситуація на фронті була настільки критична. Спершу потрібно було відродити бойовий дух війська. Фронт могло консолідувати тільки німецьке підкріплення, а розпочати мирні переговори — означало спалити мости з Німеччиною. «Залишайтеся розсудливими — не робіть ніяких дурниць», — такою була нова порада маршала⁵.

Для Німеччини було надзвичайно важливо, щоб фінський опір тривав. У відповідь на наполегливе прохання Маннергейма про допомогу німці якнайшвидше надіслали протитанкову зброю і відрядили до Фінляндії 70 бойових літаків. Коли з'ясувалось, що цього недостатньо, Маннергейм за згодою Рюті звернувся до Німеччини з проханням прислати також і війська. Група армій «Північ», яка саме билась у Прибалтиці, одержала наказ відрядити до Фінляндії одну штурмову артилерійську бригаду та одну піхотну дивізію. На більше німці не були здатні, оточені зі сходу й із заходу. Проте і уряд, і Маннергейм чудово розуміли, що німецька допомога дає їм лише тимчасовий передих.

І дуже сумнівно, чи вистачить її навіть для того, аби належним чином укріпити лінію фронту і вступити в мирні переговори на більш вигідних позиціях. З іншого боку, вони геть не були певні, що Москва взагалі має бажання обговорювати мир. Урядовий комітет у закордонних справах вирішив це з'ясувати. 22 червня неофіційний запит передали Александрі Коллонтай, советському посланцеві в Стокгольмі. У ньому фіни запитували, чи буде советський уряд готовий прийняти делегацію нового уряду і обговорити з ним підписання миру⁶. Відповідь з Москви надійшла наступного дня. У ній советська сторона нагадувала про попередні безрезультатні переговори та вимагала декларації, підписаної президентом і міністром закордонних справ, у якій Фінляндія заявляла б про свою готовність капітулювати та зверталася б до советського уряду з проханням про мир. Після одержання такого документу Москва буде готова прийняти фінську делегацію⁷.

У той самий час уряд Фінляндії одержав черговий ультиматум. Коли Маннергейм благав про ефективну військову підтримку, Німеччина нарешті одержала нагоду схилити Фінляндію до політичного союзу — цю мету вона переслідувала ще з весни 1943 року. Гітлер послав міністра закордонних справ фон Ріббентропа до Гельсінкі. Він прибув туди 22 червня, усього за кілька годин після того, як фіни надіслали свій запит щодо мирних переговорів до Стокгольма. Фон Ріббентроп привіз із собою вимогу фюрера, аби Фінляндія прилюдно оголосила, що досі воює на боці Гітлера. Такою була умова надання будь-якої підтримки. Фон Ріббентроп обіцяв зброю, авіацію і навіть війська, але натомість Фінляндія мала підписати з Німеччиною угоду про те, що не укладатиме сепаратного миру без її згоди. В іншому разі Фінляндії годі розраховувати на жодну обіцяну допомогу, і навіть уже надану підтримку буде відкликано⁸.

Таким чином фінський уряд мав обирати між вимогою капітулювати з боку Советського Союзу та підписанням пакту з Німеччиною. Інших альтернатив не існувало, адже було очевидно, що власних ресурсів Фінляндії недостатньо для продовження боротьби без подальшого постачання німецької зброї. Втрата Выборга завдала нищівного удару по моральному стану фінів. Советські війська звідти продовжували свій наступ, просуваючись на північний захід до міста Лаппеєнранта. Маннергейм підкреслював абсолютну необхідність одержання німецької допомоги. Фон Ріббентроп чекав у Гельсінкі, а Гітлер по телефону вимагав швидкої

відповіді. Всередині уряду Таннер виступав проти будь-якого офіційного союзу з Німеччиною. Він наголошував: якщо Фінляндія продовжуватиме війну, країну буде зруйновано, люди загинуть, політичну перевагу, яка полягала в заявах Фінляндії про ведення окремої війни, буде втрачено, і, зрештою, їй однаково доведеться капітулювати. Він запропонував продовжити переговори з советським урядом. Для початку Рюті також підтримав цю думку. Прем'єр-міністр Лінкоміс, з іншого боку, рішучо запротестував проти будь-яких розмов про капітуляцію. Зараз час воювати, капітуляція зачекає, заявив він. Більшість уряду поділяла його погляд на ситуацію. Було прийнято рішення залишити советські вимоги без відповіді, а отже, задовольнити вимоги Німеччини. Міністр закордонних справ Рамсей мав зробити усе можливе в переговорах з фон Ріббентропом, щоб максимально обмежити зобов'язання, які брала на себе країна, підписуючи цей документ⁹.

Президент Рюті спочатку заявив уряду, що не підписуватиме жодної угоди з німцями без попереднього схвалення її парламентом. Він підозрював, що в іншому разі такий акт матиме антиконституційний характер. Але коли стало очевидно, що більшість депутатів виступає проти політичного союзу з Німеччиною, Лінкоміс відмовився виносити це питання на розгляд парламенту і погрожував піти у відставку. Можливо, він також передбачав, що не мудро вплутувати парламент у справу союзу з Німеччиною, адже відсутність парламентської згоди забезпечує уряду лаявку, аби згодом виплутатись з цього союзу. Зрештою, Рюті погодився підписати цю угоду від власного імені. Він виправдовував своє рішення тим фактом, що армію не можна було залишати без допомоги. 26 червня фон Ріббентроп відлетів з листом президента Фінляндії до Гітлера, у якому той запевняв, що не укладатиме миру з Советським Союзом і не дозволить своєму уряду або будь-кому іншому вести мирні переговори без згоди Німеччини. У листі також обіцялось, що зобов'язання Фінляндії перед Німеччиною будуть оприлюднені в президентській промові. Всередині уряду соціал-демократи й поодинокі представники Прогресивної партії проголосували проти політичного союзу з Німеччиною¹⁰.

Таким чином фінський уряд нарешті поступився вимогам укласти союз, яким досі рішучо опирався. Рюті зробив це під особисту відповідальність і всупереч власним переконанням. Серед тих, хто найбільше обстоював укладання такого союзу з німцями, були Лінкоміс і Маннергейм.

Головнокомандувач наполягав на потребі одержати допомогу від Німеччини і дотримувався думки, що у Фінляндії немає іншого вибору, аніж пристати на її умови. Усі вони дійшли згоди в одному: щойно ситуацію на фронті буде покращено, Фінляндія має відмовитись від своїх зобов'язань. Однак на той час це була гарантія продовження військової підтримки з боку Німеччини. І хоча від неї більше не надходило підкріплень, постачання зброї велося з надлишком.

Пакт «Рюті-Ріббентропа» піддав внутрішню єдність країни суворому випробуванню. Він майже розколов уряд. Парламентська група Шведської народної партії оголосила, що відкликає свою підтримку уряду. Парламентська група соціал-демократів, з іншого боку, після запеклих дебатів 36 голосами проти 26 прийняла рішення поки що залишити своїх представників в уряді. Меншість наполягала на тому, що партія більше не мусить брати на себе відповідальність за ведення війни, щоб мати змогу прийти до влади після укладання миру. Їх також непокоїла реакція США і Швеції. Ті ж, хто схилився до того, щоб залишити своїх представників в уряді, побоювались, що його розпад підірве бойовий дух війська. Вони заявляли, що якщо в Гельсінкі всім керуватимуть совети, соціал-демократів однаково відсторонять від влади. Ті, хто вагався, перебували під враженням від промови Таннера; він заявив: «Якщо ви бажаєте надати особисту послугу міністрам від соціал-демократів, то маєте відкликати їх з уряду, проте якщо ви хочете надати послугу своїй країні, то маєте змусити їх залишитися в ньому.» Усі члени партії погодились, що міністри від Соціал-демократичної партії мають вплинути на своїх колег, вимагаючи від них укласти мир¹¹.

З перспективи міжнародних відносин Фінляндія мала сплатити велику ціну за свій союз із Німеччиною. В очах Заходу репутацію Фінляндії було остаточно залямовано. Шведські газети рясніли заголовками про «переворот Рюті» та «німецьку диктатуру» у Фінляндії. Більше двох років Сполучені Штати погрожували розірвати дипломатичні відносини з фінським урядом. Після провалу переговорів про перемир'я між Фінляндією та Советським Союзом у квітні держсекретар Галл фактично запропонував удатись до цього заходу, оскільки, на його думку, у Сполучених Штатів закінчились усі інструменти впливу на фінський уряд. Він вважав, що це також зменшить ризик того, що Сполучені Штати будуть вплетані «в остаточне вирішення цього питання, яке має відбутись між Фінляндією та Советським

Союзом». На той момент президент Рузвельт відкинув цю пропозицію¹². Але цього разу і йому терпець вже урвався. Одержавши згоду президента, 30 червня Галл передав ноту фінському представникові у Вашингтоні, у якій заявлялось, що Фінляндія проігнорувала численні попередження Сполучених Штатів і вступила в тісну військову співпрацю з нацистською Німеччиною з наміром воювати проти союзників Сполучених Штатів. Це унеможливило збереження відносин між двома країнами¹³.

У Москві Сталін повідомив американському послу, що фіни не відповіли на вимогу Советського Союзу капітулювати. Він заявив, що провідні фінські урядовці — це агенти Гітлера і перебувають під цілковитим контролем німців¹⁴. Проект умов капітуляції для «сателітів» Німеччини підготував комітет на чолі з маршалом К.Є. Ворошиловим. 26 червня секретар комітету надіслав чорновий варіант умов до Фінляндії советському міністерству закордонних справ. Вони передбачали, що фінську територію має бути частково або повністю окуповано, залежно від того, чи вважатиме за належне верховне командування советських збройних сил, що фінську армію необхідно роззброїти, цивільну гвардію — інтернувати, а цивільну адміністрацію та усю економіку Фінляндії — підпорядкувати Советському Союзу¹⁵. Ці умови так ніколи і не були представлені Фінляндії, оскільки вона відмовилась обговорювати капітуляцію. Фіни дізнались про них лише 50 років згодом, коли Советський Союз припинив своє існування, а його архіви стали доступними для дослідників.

Наприкінці червня вирішальна битва між советськими військами і фінською армією розпочалась на північ від Виборга. Говоров уже мав на своїх погонах маршальські зірки за успішний прорив на Карельському перешийку. Його метою було розбити фінську армію між Виборгом і рікою Кюмійокі, а потім проникнути у глиб країни. Однак цього разу його зустрів затятий опір. Маннергейм зібрав свої основні сили — 11 дивізій та 4 бригади — на позиціях, сприятливих для оборонних операцій. Війська були розташовані уздовж приблизно тієї самої лінії, за яку фінська армія відступила наприкінці Зимової війни. Їх підтримувала відносно потужна артилерія. Фінська авіація та німецька повітряна підтримка разом становили справжній виклик советській перевазі у повітрі. Фінські війська оговтались від шоку, спричиненого приголомшливою перевагою противника в зброї, і їхня впевненість у собі зросла, коли

вони одержали ефективне німецьке протитанкове озброєння. З іншого боку, советські війська вичерпали себе в наступі. Стрімку атаки їхніх основних сил було зупинено при Іханталі, на північному сході від Виборга, вправно зосередженим вогнем фінської артилерії, стійким опором піхоти та влучним бомбардуванням німецької авіації. Фіни справедливо вважають, що ця оборонна перемога, «диво при Іханталі», врятувала країну.

У результаті наступу на Фінляндію Советський Союз звільнив від загрози Ленінград і вигнав окупантів із Советської Карелії. Проте 22 червня розпочався масований наступ советських військ на німців у Білорусі, і СРСР не міг надіслати підкріплення, необхідне для того, щоб зламати опір фінів і звести його до периферійного театру воєнних дій на півночі. Навпаки, війська потрібно було стягувати з півночі на південь. Тому 11 липня Сталін наказав Говорову припинити атаку. Незабаром у Фінляндію почали надходити послання від Коллонтай зі Стокгольма, у яких йшлося про те, що советський уряд вкотре готовий обговорити умови миру з фінами. Однак совети відмовилися говорити з Рюті або Таннером. Вони також відкидали ідею переговорів із будь-яким фінським урядом у вигнанні в Стокгольмі, як це уявляли собі різноманітні опозиційні кола у Фінляндії. Що б не робилося, це мало бути зроблене у Фінляндії¹⁶.

Таннер, під тиском своєї партії, почав проштовхувати можливе рішення. Він повернувся до своєї пропозиції, яку висував кількома тижнями раніше, змінити уряд і обрати нового президента. Якщо все інше зазнає невдачі, соціал-демократи будуть вимушені залишити уряд і таким чином змусять його скласти повноваження¹⁷. У другій половині липня Маннергейм також дійшов висновку, що для Фінляндії настав час дистанціюватись від Німеччини. Поки на фронті усе було відносно спокійно, і Німеччина відкликала підкріплення, які перед цим надсилала до Фінляндії. Головнокомандувач заявив, що, укріпивши свій фронт, Фінляндія досягла основної мети укладання політичного союзу з Німеччиною¹⁸. Після наполегливих умовлянь він нарешті погодився взяти на себе повноваження голови держави. 28 липня Рюті і Таннер вирушили до генеральної штаб-квартири і домовилися з Маннергеймом, що Рюті складе свої повноваження президента республіки, а маршал погодиться замінити його на цій посаді.

Рюті мусив піти у відставку, а на зміну йому мала прийти людина з достатнім авторитетом, щоб очолити націю

і згуртованою вивести її з війни до миру. Водночас Фінляндія могла повернути собі свободу дій у зовнішній політиці, адже вважалось, що новий президент не буде зв'язаний угодою, яку Рюті уклав з Німеччиною. Також очікувалось, що СРСР погодиться прийняти Маннергейма як партнера в переговорах¹⁹. Згідно з надзвичайним законодавством, нового президента обрали в парламенті. Голосування було одноголосним. Ті, хто обстоював ідею укладання сепаратного миру, вбачали в призначенні Маннергейма можливість витягти Фінляндію з війни, а «твердолобим» забракло мужності кинути виклик шанованому головнокомандувачу, хоча вони й підозрювали, що в того на думці. Новий уряд очолив консерватор з Партії національної коаліції, Антті Гакцель, який у 1920-х роках був дипломатичним представником Фінляндії в Москві, а в 1930-х роках — міністром закордонних справ. Портфель міністра закордонних справ дістався Карлу Енкелю, який минулого березня їздив до Москви разом з Паасіківі. Обидва вільно розмовляли російською. Політичний склад уряду Гакцеля був таким самим, як і за його попередника: в ньому були надійні союзники Маннергейма із членів основних парламентських партій — від соціал-демократів до Партії національної коаліції. Кілька провідних постатей, передусім Таннер, залишили уряд.

Зміна президента у Фінляндії підтверджувала найгірші передчуття німців. Гітлер послав у Фінляндію фельдмаршала Вільгельма Кейтеля. Той прибув 17 серпня, щоб нагородити Маннергейма високою німецькою нагородою та запевнити його в тому, що Німеччина продовжуватиме робити усе можливе, щоб надавати Фінляндії як військову, так і економічну допомогу. Однак Маннергейм дав зрозуміти своєму гостю, що не вважає себе зв'язаним тими домовленостями, до яких силоміць було змушено його попередника. «Фінляндія продовжуватиме воювати, поки цього вимагатимуть її інтереси»²⁰. Наприкінці червня верховне командування Вермахту покwapом розробило надзвичайний план, за яким у разі капітуляції Фінляндії пропонувалось скинути її політичних і військових лідерів та захищати південну й західну частини країни силами військ, надісланих з Німеччини, спільно з тими підрозділами фінської армії, які захочуть продовжувати боротьбу. У загальних рисах також планувалось створити німецький окупаційний уряд Фінляндії²¹. Проте вже в серпні шанси Німеччини на ефективні контрзаходи суттєво зменшились. Вона навіть була змушена передислокувати війська, спеціально озброєні

та навчені для окупації Аландських островів та острова Гогланд у східній частині Фінської затоки, для здійснення інших операцій. Найважливішим завданням німецьких лідерів було врятувати власні війська у Фінляндії, і передусім 20-у гірську армію. SS та Reichssicherheitshauptamt (Служба державної безпеки) розробили план заходів, метою яких було спровокувати суперечки всередині фінського суспільства та підбурити принаймні частину армії повстати проти уряду, якщо той укладе мир з советами. 8 серпня Гімлер віддав наказ робити усе можливе, щоб підтримувати кола, які бажають воювати далі. Але цей план провалився, коли німцям не вдалося знайти жодних колаборантів²².

Зайнявши пост, новий президент Фінляндії Маннергейм три тижні ухилявся від прямої відповіді, перш ніж зробити рішучий крок. Він чудово усвідомлював, що советські війська зможуть прорватись крізь фінську лінію оборони, якщо розпочнуть новий наступ на Карельському перешийку, але рішення, яке він мав прийняти, давалось йому важко. Рука дружби, простягнута Советському Союзу, цілковито суперечила його антикомуністичним переконанням. До того ж уряду бракувало таких впливових фігур, як Лінкомієс і Таннер, аби визначати напрямок державної політики, хоча він і зробив певні приготування, зокрема звернувся до Швеції з проханням надати Фінляндії життєво необхідне продовольство після розриву відносин з Німеччиною, і шведський уряд відповів на це згодою. Що більше, щойно Кейтель залишив Фінляндію, було зміцнено оборону Аландських островів; Маннергейм усе ще побоювався німецьких контрзаходів.

Позиції німців тепер стрімко погіршувались як на сході, так і на заході. Болгарія і Румунія вирішили розірвати відносини з Німеччиною. Через Стокгольм фіни одержали послання з Москви, що їм слід поквипитись з ініціюванням мирних переговорів. Умови будуть поміркованими, а Советський Союз не ставить собі за мету знищити незалежність Фінляндії, заспокоювали їх. Фінські політичні кола почали виказувати занепокоєння. 24 серпня Гацкель і Таннер нарешті переконали Маннергейма в тому, що будь-яке подальше зволікання може спричинити складну внутрішню ситуацію в країні²³. Советському посланцеві у Стокгольмі, Александрі Коллонтай, надіслали послання з проханням до советського уряду прийняти фінську мирну делегацію. Міністр закордонних справ Енкель уповноважив фінського дипломатичного представника в Берліні офіційно

повідомити німцям про те, що зобов'язання, взяті на себе Рюті, не поширюються на його наступника, оскільки підписана ним угода не була представлена до схвалення парламентом. Не дивно, що німецькі дипломати здійняли галас²⁴. Попередні умови советського уряду отримали 29 серпня. У них ішлося про те, що советський уряд готовий прийняти мирну делегацію за єдиної умови, що Фінляндія негайно і публічно оголосить про розрив відносин з Німеччиною і зажадає від тієї вивести свої війська з фінської території до 15 вересня. Після цієї дати будь-які німецькі війська, які залишаться в країні, мають бути роззброєні та передані союзникам як військовополонені. Советський Союз заявив, що погодив цю відповідь з Великою Британією, а також ознайомив із нею США. Жодна сторона не запропонувала якихось поправок до цих умов²⁵.

Отже, від Фінляндії більше не вимагалось капітулювати. Порівняно з умовами, висунутими минулого березня, ці були значно м'якшими, адже від фінів більше не вимагалось негайно почати інтернувати німецькі війська. Але навіть у такому вигляді це означало для фінів стрибок у невідоме; вони мали розірвати відносини з Німеччиною, нічого не відаючи власне про умови мирного договору. Маннергейм знову завагався, але зрештою мовчки поступився. Ультиматум советського уряду, який визначив 2 вересня кінцевим терміном для відповіді, поклав край ухилянням Гельсінкі. На поспіхом скликаному закритому засіданні парламенту уряд запропонував прийняти попередні умови, представлені советським урядом. Він наперед був упевнений у підтримці більшості депутатів. Однак уряд хотів одержати якнайширшу підтримку свого рішення, щоб зберегти єдність нації, що мала зійти зі стежки війни та стати на шлях до миру. Навіть за цих обставин більшість членів Партії національної коаліції та Аграрного союзу, а також Народний патріотичний рух у повному складі проголосували проти цього. Попередні умови були схвалені 113 голосами проти 43. Того ж вечора міністр закордонних справ Енкель представив німецькому посланцеві ноту, вимагаючи від Німеччини вивести свої війська з Фінляндії упродовж двох тижнів. Советський Союз оголосив, що погоджується на прохання Маннергейма припинити вогонь. 5 вересня гармати остаточно замовкли.

За рішенням Московської конференції міністрів закордонних справ у жовтні 1943 року, мирні переговори з Фінляндією мав проводити ССРСР. Останній хотів утримати своїх західних союзників від втручання в справи, що

стосувались Фінляндії. ССРСР навіть не відповів на пропозицію Великої Британії передати Фінляндії умови укладання миру через Європейський дорадчий комітет — проміжний орган, створений на Московській конференції міністрів закордонних справ²⁶. Держави Заходу задовольнилися дуже скромною роллю у вирішенні фінського питання. Лондон вважав, що Фінляндія належить до советської сфери впливу, і британці жодним чином не демонстрували свого співчуття країні, адже, на їхню думку, це могло викликати підозри Москви щодо мотивів Британії, при цьому, безумовно, аж ніяк не зарадивши становищу фінів²⁷. «Безумовно, ми маємо сподіватись, що Фінляндії залишать хоч якийсь ступінь реальної незалежності принаймні у сфері культури і торгівлі, а також парламентський устрій, але російський вплив віднині стане панівним у Фінляндії, і ми не зможемо, — до того ж це жодним чином не прислужиться вагомим інтересам Британії, — сперечатися з таким впливом», — написав 9 серпня міністр закордонних справ Іден воєнному кабінету²⁸. Сполучені Штати дистанціювались від мирних переговорів на тій підставі, що не перебували в стані війни з Фінляндією²⁹.

І тільки 6 вересня Молотов повідомив британському й американському послам у Москві про умови, які його уряд готувався висунути Фінляндії. Пропозиція Советського Союзу базувалася на припущенні, що мирний договір з Фінляндією мав бути остаточним. Советський уряд, воєвчидь, бажав врегулювати справи з Фінляндією виключно у двосторонньому порядку. Проте британці відчували, що ССРСР зайшов надто далеко, виключивши їх навіть з процесу підготовки умов миру. Прагнучи залагодити справу якнайшвидше, советський уряд погодився на той момент підписати з Фінляндією лише угоду про перемир'я, як він це вже зробив із Румунією. Після цього ССРСР і Велика Британія швидко дійшли згоди щодо змісту мирної угоди³⁰.

Переговори розпочались у Москві 14 вересня, причому фіни опинились у дуже скрутному становищі. Перед першою зустріччю лідер фінської делегації, прем'єр-міністр Гацкель у своєму готельному номері пережив інсульт (який паралізував його). Міністр закордонних справ Енкель мав поквапитись до Москви, щоб перебрати на себе обов'язки голови делегації. Поставлені перед фінами умови в багатьох аспектах були значно жорсткішими за ті, що були запропоновані півроку тому. Тоді вони стосувались відновлення кордону 1940 року, виведення німецьких військ,

передачі регіону Печенги, військових репарацій та демобілізації фінської армії. Вересневі умови включали усе це і ще багато іншого на додаток. Нова погрозна вимога стосувалась передачі в оренду мису Порккала, — розташованого поблизу Гельсінкі на південному узбережжі Фінляндії, — для створення советської військово-морської бази. Нові умови також включали кілька положень, які уможливлювали широке втручання ССРСР у внутрішні справи Фінляндії. Країна мала зобов'язатися співпрацювати з союзниками в справі покарання військових злочинців, негайно ліквідувати будь-які прогітлерівські елементи та інші антисоветські організації і відмовитись від дискримінаційних заходів, спрямованих проти угруповань лівого крила. За виконанням умов договору мав наглядати Контрольний комітет союзників. Єдиним полегшенням порівняно з березневими умовами було зменшення наполовину суми відшкодувань до 300 млн. доларів США, що, напевне, пояснюється втручанням з боку Великої Британії.

Усі спроби фінської делегації домогтися змін у цих умовах виявились марними. Молотов залишався непохитним. Для проформи він вряди-годи питав думку сера Арчібальда Кларка Керра, британського посла в Москві, і той майже без винятків відповідав, що погоджується з Молотовим. Знову і знову нарком закордонних справ тиснув на фінів, вимагаючи розповісти про заходи, які вони вжили для роззброєння німецьких військ. Насправді у нього були всі підстави не довіряти готовності фінів виконати цю умову, чим, напевне, пояснювалась безцеремонність його поведінки. Коли Енкель домовився про приватну зустріч з Молотовим 18 вересня, той почав кидати різкі звинувачення на адресу «кривавого і злочинного уряду» Фінляндії. Фіни мають підписати угоду про перемир'я негайно, наполягав він. В іншому разі делегати можуть забиратись додому, а їхню країну буде окуповано. «Це було найжахливіше, що я будь-коли переживав у своєму житті», — зізнався фінський міністр закордонних справ, коли зі сполотнілим обличчям вийшов після тієї зустрічі³¹.

У Фінляндії умови перемир'я сприйняли як нищівні. «Жах! Жах! Московський мир [1940 року] був у багато разів кращий за це — Порккала, контроль, втручання в наші внутрішні справи і т.д. і т.д.», — записав у своєму щоденнику Паасікві. Маннергейм сказав Таннеру, що підозрює, ніби ці умови ставлять собі за мету майже цілковитий перехід Фінляндії під контроль Советського Союзу. З військового

погляду найгіршою була вимога щодо передачі в оренду советам мису Порккала. Тоді советська військова база знаходилася б усього за 17 км від Гельсінкі. Маршал був переконаний, що столицю країни у цьому випадку слід перенести до іншого міста. Укотре він розглянув можливість опору. Однак Таннер і Рамсей порадили йому поступитись³². На чолі з президентом, який вагався до останнього, удосвіта 19 вересня уряд вирішив прийняти ці умови³³. На засіданні, яке розпочалося о 6:00 ранку, парламент схвалив умови без голосування. Ще до того, як звістка про це долетіла до Москви, фінська делегація підписала угоду про перемир'я під власну відповідальність.

Поворот на 180 градусів у фінській політиці було здійснено зі сконфуженим виразом обличчя під проводом Маннергейма. «Найболючіший момент у житті нашого народу», — так охарактеризував цю подію тодішній прем'єр-міністр Ернст фон Борн. Однак особистої репутації Маннергейма і справді виявилось достатньо, щоб запобігти внутрішньому розколу країни, якого так боявся уряд. Унаслідок численних поразок Німеччини та кількох тижнів відносної бездіяльності на фронті громадська думка почала схилитись до миру. Ті, хто опирався цій ідеї до останнього, озлобились, але залишились вірними керівництву країни. Армія в повному складі рушила за своїм головнокомандувачем, хоча чимало офіцерів у глибині душі бунтували проти такого рішення.

Німці з надзвичайним полегшенням усвідомили, що фіни зроблять усе можливе, аби вивести німецькі війська з країни в мирний спосіб і якомога швидше: до 15 вересня — кінцевого терміну, після якого, за умовами угоди про перемир'я, починалося інтернування. Коли Румунія склала зброю, німецька 6-а армія, що воювала там, опинилась у пастці і була знищена. Понад усе німці хотіли уникнути такої ж долі у Фінляндії. Часу залишалось рівно на те, щоб врятувати військовий штаб, медичний персонал, поранених і цивільних на півдні Фінляндії. Негайно, з вересня Гітлер видав директиву про те, що відносини з Фінляндією мають керуватись принципами «дружньої згоди». Уникаючи будь-яких конфліктів із фінами, німці також вигравали час для виведення 20-ї гірської армії з Північної Фінляндії³⁴.

Коли 15 вересня добіг кінця строк виведення їхніх військ, німці здійснили несподівану спробу захопити остров Гогланд. Діючи за власними інструкціями, командувач фінських збройних сил острова віддав наказ відкрити

вогонь. Напад було придушено, і понад 1000 німців опинились у полоні. Гогландська битва засвідчила, що фінська армія готова і здатна воювати проти своїх нещодавніх «братів по зброї». Це певною мірою утвердило позицію фінського уряду в той час, коли його справи в Москві перебували в дуже хиткому стані.

Після того як Фінляндія вийшла з війни, 20-а гірська армія опинилась у непридатному для війни положенні. Її південний фланг залишився цілковито відкритим, а її лінії постачання через фінські гавані перерізали. Наказ Гітлера від вересня 1943 року — у разі виходу Фінляндії з війни відступити в Північну Лапландію, утримуючи контроль над нікелевими копальнями Печенгі, — досі залишався чинним. Німці очікували, що советські війська будуть переслідувати їх, і щоб зробити таке переслідування якомога важчим, було необхідно залишати по собі широку смугу «випаленої землі». Відступ гірської армії розпочався на початку вересня 1944 року, кілька днів по тому, як угода про перемир'я набула чинності. У Північній Фінляндії та прилеглих регіонах німці мали понад 200 тис. солдатів — переважно немоторизованої піхоти, а також великі склади. Ніхто не уявляв, що всі вони зможуть за пару тижнів зібрати свої речі і піти. За попередніми розрахунками фінської військової влади, це було нереально здійснити навіть за три місяці. Фіни були виснажені війною і хотіли врятувати свої землі від спустошення. Німці також бажали за будь-яку ціну уникнути збройного протистояння. Отже, хоча офіційні відносини було розірвано, їхні інтереси до певної міри збігались, і це призвело до таємної угоди між фінським і німецьким військовим командуванням, за якою німці погодились звести до мінімуму розорення країни, а фіни — всіляко сприяти відступу німців і після 15 вересня. Спершу фінські війська слідували за відступаючими німцями за погодженим графіком таким чином, аби уникати безпосереднього контакту з ними. Велику територію країни було врятовано від знищення, а населення Лапландії успішно евакуювали із зони воєнних дій у південні регіони та до Швеції³⁵.

На початку жовтня Гітлер нарешті відмовився від раніше прийнятого плану утримання Північної Лапландії і наказав 20-ій гірській армії відступати до Норвегії. Піти на це його спонукали труднощі у підтримці постачання німецьких військ, а також усвідомлення того, що нікель Печенгі більше не є життєво необхідним для німецької військової економіки. Німці могли залишити Північну Фінляндію без

бою, але це не відповідало інтересам советів. Удавана війна, що її провадили фіни на півночі, грубо суперечила умовам угоди про перемир'я та поставила під загрозу усю країну. Контрольний комітет союзників, який прибув до Фінляндії наприкінці вересня, рішучо втрутився і зажадав застосування ефективних заходів проти німців. Нарешті, 30 вересня діючий голова Контрольного комітету, генерал-лейтенант Савоненков, поставив фінам прямий ультиматум. Фінські війська мали негайно зайняти свої позиції в Північній Фінляндії, і Маннергейм наказав їхньому командувачу генералу Ялмару Сііласуо зробити щось достатньо видовищне, щоб задовольнити советів. «Доля Фінляндії зараз лежить на плечах цього генерала», — сказав він³⁶.

Фінсько-німецька війна розпочалась 1 жовтня із зухвалої висадки Сііласуо в тилу німців неподалік Торніо. Проте його просування на північ було повільним, оскільки німці підривали мости і мінували дороги. Усе це вони робили уже без жодних вагань, а також спалювали усі помешкання на своєму шляху. Советські війська не брали участі у воєнних операціях на фінській землі. З іншого боку, вони провели власну наступальну операцію на узбережжі Баренцового моря, захопивши Печенгу та зайшовши на північ Норвегії. До кінця року німці повністю вивели свої війська з території Фінляндії за винятком північно-західних територій. Фінам залишилась сплюндрована Лапландія, яка дуже повільно відновлювала нормальне життя, після того як її населення повернулось до своїх спалених селищ.

Фінляндії вдалось укласти мир значно легше і з меншими втратами порівняно з рештою країн, що воювали на боці Німеччини. Продовжуючи війну, Советський Союз окупував Румунію й Болгарію, Угорщина тривалий час залишалась театром воєнних дій і врешті-решт так само була окупована советами. У результаті окупації в усіх трьох країнах було насаджено комуністичний режим. Фінляндія так і не стала полем бою великих держав і ніколи не була окупованою. Втрати серед цивільного населення були невеликими і, за винятком Лапландії, основні населенні пункти й промислові центри разом із дорожньою і залізничною мережею залишилися неушкодженими. Однак восени 1944 року фіни були готові до найгіршого. Про капітуляцію не могло бути й мови. Якщо країну буде окуповано, армія була готова продовжувати боротьбу методами партизанської війни. Під покровом осінньої темряви розвідницький склад, технічне обладнання і державні архіви було переправлено до Швеції,

а зброю, розраховану приблизно на 35 тис. вояків, розмістили в схованках по всій країні.

СССР і справді погрожував окупувати Фінляндію, якщо та не буде дотримуватись умов перемир'я. Проте Сталін, напевне, вважав, що перемир'я цілком достатньо для забезпечення советських інтересів у Фінляндії. Советський Союз тримав у своїх руках усі козири. Передусім він здобув базу у Порккалі. Центральну частину «морської фортеці Пьотра Великого», збудованої в останні роки царського правління для захисту столиці імперії. На базі та на узбережжі Естонії установили важку артилерію, яка відтепер могла перекрити доступ до Фінської затоки за допомогою перехресного вогню. Порккала мала прислужитись цій справі у 1944 році. І так само, як і за часів останнього царя, російські берегові укріплення виконували ще одну функцію: служили пострахом для ненадійних фінів, чия столиця була тепер досяжною для їхньої важкої артилерії.

Хоч фіни і уникли безпосередньої загрози окупації, післявоєнна ситуація жахала багатьох. Комуністи мали вийти з підпілля. Тепер вони могли скористатись розпачем народу, пов'язаним зі скрутним економічним становищем та поразкою у війні. «Відтепер головнокомандувачем є Аалтонен», — передавали ЗМІ слова Маннергейма. Алексі Аалтонен був секретарем Соціал-демократичної партії. Битва тривала, але тепер лінія фронту пролягала всередині країни.

Період, що розпочався одразу після перемир'я у вересні 1944 року, часто згадують у Фінляндії як «роки загрози». Хоча відповідність такої назви вряди-годи піддають сумніву, вона, тим не менш, добре передає непевність і страх, які о тій порі панували у фінському народі. Контрольний комітет союзників прибув до Фінляндії, так само як і до усіх інших країн, що зазнали поразки в цій війні, з метою наглядати за виконанням умов перемир'я. Він функціонував під прямим керівництвом радянського верховного командування. Головою комітету був генерал-полковник А.А. Жданов, який звітував безпосередньо Кремлю. До складу комітету входили також і представники Великої Британії, але вони були не більше, ніж спостерігачами. Як інструмент радянської зовнішньої політики Контрольний комітет мав своїм завданням гарантувати, що Фінляндія залишиться в сфері впливу СРСР, тобто, висловлюючись словами того часу, запроваджувати зовнішню політику, дружню до Радянського Союзу.

Фіни поставились до Контрольного комітету як до таємничої і небезпечної сили. Його члени погрожували окупацією за першої-ліпшої нагоди. Самого лише вибору голови комітету було достатньо, щоб викликати зловісні передчуття. Андрей Александрович Жданов походив із самої верхівки радянської ієрархії. Як колишнього першого секретаря Ленінградського обкому партії його підозрювали в тому, що він був одним з ключових фігур, які стояли за провокацією Зимової війни та створенням маріонеткового

уряду Куусінен; він також був відомий тим, що відповідав за запровадження советської системи в Естонії в 1940 році. Проте Контрольний комітет у Фінляндії насправді вів доволі обережну політику. Вочевидь, стратегією Жданова було розвіяти підозри фінів. Він одразу ж дав зрозуміти своїм підлеглим, що засадами роботи Контрольного комітету було забезпечення виконання умов перемир'я, а поза тим вони мають утримуватись від втручання у внутрішні справи країни. Слід визнати, на практиці ці засади тлумачились надзвичайно широко¹.

Цілком природно, Контрольний комітет з певною недовірою сприймав готовність «реакційного уряду» Фінляндії скоритись умовам перемир'я. Ще до того, як завершилися військові операції проти німців у Лапландії, Фінляндії було надано надзвичайно щільний графік для скорочення її збройних сил до розмірів, які армія мала за мирного часу. Ліквідація «прогітлерівських» організацій, що його вимагало перемир'я, не становила жодних складнощів, поки йшлося про ультраправі угруповання. Вони або були геть маргінальними, або нова ситуація позбавила сенсу їхнє існування. Проте Контрольний комітет не задовольнився забороною самих лише цих організацій; він зажадав також і ліквідації Цивільної гвардії та жіночої організації «Лотта Свард». Абсолютно невинувато вважати якусь з цих організацій «фашистською». Цивільна гвардія, кількість членів якої вже налічувала близько півмільйона осіб, під час війни була частково включена до складу фінської армії. Однак Маннергейм і уряд усвідомили, що нова ситуація унеможливує подальшу діяльність цієї організації, і на момент, коли Контрольний комітет висунув цю вимогу, рішення про її розпуск насправді вже було прийнято. Від них також вимагалось ліквідувати Спілку братів по зброї. Як патріотична організація, яка не знала класових або партійних обмежень і провадила широкомасштабну соціальну та благодійну діяльність, вона сприймалась Контрольним комітетом і комуністами загалом як перешкода на шляху тих змін, які вони прагнули запровадити у фінській внутрішній політиці.

Новий уряд сформували негайно після підписання перемир'я. Це була остання спроба політичних кіл, відповідальних за врядування країною під час війни, утриматись при владі за нових обставин. Прем'єр-міністр У.Й. Кастрен був одним із провідних юристів країни, але геть не мав політичного досвіду. Контрольний комітет не був задоволений створеним урядом, і коли внутрішня напруга

також зроста, той був змушений піти у відставку. Настала черга Паасікві взяти у свої руки стерно влади. Президент Маннергейм відтіснив його на другий план, оскільки підозрював, що той надто поступливий у відносинах із росіянами. Однак в очах парламентських партій цей 73-річний державний діяч був невід'ємним гравцем політичної арени. Його вважали єдиною особистістю, що мала достатні поваги й авторитет серед різних верств суспільства, аби стати прем'єр-міністром. Його поважали в Кремлі, і його рекомендував Жданов. Маннергейм не мав іншого вибору, аніж погодитись на його кандидатуру. У 1918 році Паасікві уже був прем'єр-міністром за монархічного уряду з проницею орієнтацією. Але часи змінились. Спираючись на багатолітній досвід, він усвідомив, що на той час Фінляндія мала змиритися з ситуацією, у якій Советський Союз був панівною силою в Балтії. У листопаді 1944 року колишня мирна опозиція була широко представлена в уряді Паасікві. Портфель міністра юстиції, який відігравав визначальну роль з погляду виконання умов перемир'я, дістався Урго Кекконену. Через протистояння трьох сил Маннергейм нарешті погодився призначити одного міністра-комуніста — Юрьйо Лейно, який під час війни займався підпільною діяльністю. Він став другим міністром соціальної політики.

Після призначення уряду Паасікві Маннергейм поступово відійшов від активної участі у процесі прийняття рішень, хоча залишався президентом до березня 1946 року. Він усе ще мав велике символічне значення для підтримання духу фінського народу. Совети вочевидь терпіли старого аристократа на цій посаді, оскільки вважали його гарантом того, що умови перемир'я будуть дотримані. Однак відтепер на політичній сцені домінувала впливова постать Паасікві. Обережно, але неухильно він пробував повернути довіру советських лідерів і в такий спосіб відновити суверенітет країни. Його промову як прем'єр-міністра в День незалежності 6 грудня можна розглядати як своєрідний маніфест. Він заявив, що зовнішня політика Фінляндії передусім визначається її відносинами з великим східним сусідом. «Умови перемир'я слід чесно виконати, але також необхідно налагодити гарні, побудовані на довірі відносини з СРСР, які б тривали і після цього. Одним із фундаментальних інтересів фінського народу є спрямування зовнішньої політики таким чином, аби не ставати на перешкоді Советському Союзу.»

Фінське суспільство було збентеженим і розгубленим після поразки у війні. Лави робітничих організацій стрімко

зростали. Профспілковий рух вимагав права голосу у вирішенні питань щодо умов праці та демократії на рівні заводських цехів. Уперше в історії Фінляндії в уряді був комуніст. Скориставшись тим, що народ втопився від війни, незадоволення найбільш упосліджених верств населення та гірких спогадів про 1918 рік, комуністи нарешті знайшли ґрунт під ногами. Але навіть за таких обставин Фінська комуністична партія почала легітимізувати свою діяльність, перебуваючи в зовсім несприятливому становищі. У країнах Східної Європи та на Балканах масова підтримка і прихід до влади комуністичних партій брали свій початок з антифашистських рухів опору. У Фінляндії не було ніякого руху опору. Більшість кадрів Комуністичної партії Фінляндії загинули в сталінських чистках ще в 1930-х роках. Натомість ті, хто сидів у фінських тюрмах, вижили. Таким чином, це була доволі пістрява неоднорідна команда, якій бракувало досвіду публічної політичної діяльності. Щоб очолити партію, її члени повернулись із в'язниць і заслання.

Жданов одразу ж розчарував тих комуністів, які мріяли про традиційну пролетарську революцію за підтримки Советського Союзу. «У Гельсінкі не буде жодних советських танків», — заявив він. Фінські комуністи мають здобути перемогу власноруч. Під керівництвом Москви вони поставили собі за мету створення «національного демократичного фронту», подібного до братніх партій у Східній Європі. Їхня діяльність була націлена на всебічну «демократизацію» суспільства, співпрацю з «прогресивними» буржуазними елементами та здобуття контролю над робітничими організаціями. Кінцевою метою комуністів як у Фінляндії, так і у східноєвропейських країнах було заснування «народної демократії», що означало встановлення тотального контролю комуністів над суспільним життям. Ця тактика передбачала об'єднання усіх лівих у межах широкої співпраці на чолі з комуністами. З цією метою наприкінці жовтня 1944 року створили нову партію — Демократичний союз народу Фінляндії (ДСНФ) у сподіванні, що соціал-демократичні організації також приєднаються до неї. Але ця надія не справдилась.

Соціал-демократична партія, яка під час війни перебувала при владі, після її завершення опинилась у складному становищі. На виробництві та в робітничих спілках комуністи жорстко критикували соціал-демократів, чий лави і без того були розколоти зсередини. Потужна опозиція всередині партії, що складалась переважно з тих, хто під час війни належав до мирної опозиції, наполягали на налагодженні

добрих відносин із Советським Союзом і були готові співпрацювати з комуністами. Вони вірили, що комуністи «змінилися», і — частково з тактичних міркувань — були готові розділити з ними політичну відповідальність. Безумовно, вони хотіли завадити комуністам здобути повний контроль над робітничим рухом і в жодному разі не ставили під сумнів потребу збереження демократії. Однак Таннер і його прихильники закликали чинити опір комуністам. Вони були переконані, що наміром комуністів було встановити диктатуру і сприяти досягненню зовнішньополітичних цілей Советського Союзу. Таннер усе ще користувався значною підтримкою на рівні пересічних членів партії, які загалом вважали, що їхня партія правильно повелася під час війни — зрештою, незалежність країни було врятовано. На партійній конференції, яка проходила у листопаді того року, угруповання Таннера становило однозначну більшість і посіло ключові позиції в керівництві партії. Як наслідок, пропозицію комуністів щодо співпраці на майбутніх загальних виборах відкинули. Опозиція розкололась. Одна група, включаючи колишнього міністра фінансів Мауно Пеккалу, приєдналась до народних демократів разом з комуністами. Решта залишились вірними Соціал-демократичній партії². У світлі подальших подій рішення Соціал-демократичної партії залишитись незалежною мало велике далекосяжне значення. План об'єднати усе ліве крило в єдину організацію під проводом комуністів провалився, і Демократичний союз народу Фінляндії став парламентським фронтом комуністів.

Загальні вибори у Фінляндії 17 і 18 березня 1945 року були першими виборами, що проводились у Європі з моменту закінчення війни, і привели в парламент чимало нових облич. Народні демократи (ДСНФ) здобули 23,5% голосів і відповідно 49 із 200 місць у парламенті. 38 із цих депутатів були комуністами. Найбільшою невдахою виявилась Соціал-демократична партія, яка одержала 50 місць і ледве спромоглась зберегти за собою позицію найбільшої парламентської партії. На виборах 1939 року вона здобула 85 місць. З іншого боку, їй вдалося зберегти лояльність своїх ключових прихильників. Суперником цих двох партій став Аграрний союз із 49 місцями, хоча він так само зазнав втрат. Після виборів Паасікві сформував новий уряд на основі цих партій, відомих як «Велика трійка». У цьому уряді комуністи та їхні союзники одержали найвигідніші позиції. Передусім вони здобули жаданий портфель міністра внутрішніх справ, який дістався Юрьйо Лейно.

З одного боку, уряд «Великої трійки» відповідав уявленню комуністів про загальний фронт «демократичних сил», з іншого — Паасікві прагнув зберегти мир у суспільстві та врятувати демократію, включивши комуністів до владної системи. Їх слід було ознайомити із законними методами правління та парламентською процедурою, і з цією метою було необхідно піти на поступки та дозволити їм обіймати найрізноманітніші посади в системі управління країною. Багато складних проблем чекали на своє вирішення. Країна була розорена війною. Лише завдяки продовольчим поставкам зі Швеції фінський народ більш-менш нормально пережив першу післявоєнну зиму. Для того щоб заспокоїти робітників, уряд і працедавці вирішили за краще погодитись на численні вимоги щодо підвищення заробітної платні. Наслідком стала інфляція, і в 1945 році вартість фінської марки різко впала. Що більше, залишалося виконати дві найважчі умови перемир'я: покарати визначених советами військових злочинців та сплатити репарації.

У статті 13 угоди про перемир'я Фінляндія зобов'язалась співпрацювати з союзниками в справі переслідування й покарання тих, кого звинувачували у воєнних злочинах. Восени 1944 року комуністи почали вимагати покарання політичних лідерів, які керували країною за часів війни. Контрольний комітет порушив це питання офіційно після підписання союзниками Лондонського договору 8 серпня 1945 року, у якому поняття воєнного злочину було уточнене до «ініціювання та ведення наступальної війни». Для Советського Союзу стало справою національної гідності довести, що воєнна політика щодо Фінляндії була виправданою. Отже, потрібно було змусити фінів засудити своє керівництво часів війни. Основна відповідальність за виконання цього неприємного завдання лягла на прем'єр-міністра Паасікві та міністра юстиції Кекконена. Під жорстким тиском і погрозою піти у відставку з боку прем'єр-міністра парламент ухвалив законопроект про покарання тих осіб, що як члени уряду були причетними до вступу Фінляндії у війну 1941 року або перешкоджали укладанню миру.

Суд над винними в розв'язанні війни відбувся в попередньому суді, створеному на політичній основі. Контрольний комітет уважно спостерігав за ним, називав осіб, які мали бути покарані, і, зрештою, диктував самі вирокі. Рюті і Таннера затаврували як «найбільших військових злочинців». Останній був основною мішенню советської критики від самого початку Зимової війни,

а після війни Советський Союз і комуністи вважали не менш важливим покласти край його впливу на робітничий рух. Натомість Маннергейм, який впливав на фінську політику під час війни більше, ніж будь-хто інший, покараний не був. Советський уряд не вважав, що в його інтересах посадити пристаркуватого маршала на лаву підсудних. Звинувачені політики, — окрім Рюті і Таннера, це ще п'ять колишніх членів уряду, а також Т.М. Ківімакі, фінський посланець у Берліні, — одержали тривале тюремне ув'язнення. Широкий загальний вважав, що цей закон зворотної сили порушує самі підвалини нордичних принципів правосуддя, а самих звинувачених визнав доброчесними людьми. Незважаючи на це, юридична процедура у Фінляндії виявилась менш складною, ніж в інших країнах. Ніхто не одержав смертного вироку, а коли ситуація змінилась, засуджених поступово звільнили одного за одним. Більшість із них повернулись до провідних позицій у громадському житті.

За угодою про перемир'я Фінляндія була зобов'язана сплатити СРСР військові репарації товарами на суму 300 млн. доларів США протягом 6 років. Невдовзі з'ясувалось, що советський уряд вимагає, аби розмір репарацій визначався за цінами 1938 року. Але за час війни ціни на товари суттєво зросли, і фіни підраховували, що реальна вартість товарів, які вони мусять поставити СРСР, дорівнюватиме 600 млн. доларів. З перспективи виробничих потужностей країни, це було важке завдання, і спершу фіни вирішили, що воно взагалі недосяжне. Протягом перших двох років тягар військових компенсацій мав дорівнювати 4,5% ВВП країни. Сума репарацій, які мала сплатити Фінляндія, дорівнювала відшкодуванням Румунії та Угорщини — країн зі значно вищими державними доходами. З іншого боку, на відміну від Фінляндії, ці країни також мали утримувати окупаційні війська, а їхні промислові заводи зазнали значних ушкоджень.

Для фінів стало неприємною несподіванкою, що три чверті репарацій мають бути сплачені продукцією металообробної промисловості та машинобудування, а не традиційною експортною продукцією країни — будівельним лісом і папером. З перспективи Советського Союзу це легко зрозуміти; він сам мав багато лісу, але йому бракувало машин і кораблів. Фінляндія мала суттєво розширити свою металообробну промисловість і почати виробляти цілком незвичну для себе продукцію. Найбільшою проблемою було придбати з-за кордону обладнання і сировину, необхідні

для металообробної промисловості. Зрештою, Фінляндія скористалася з того, що продукція деревообробної промисловості залишилась для експорту. Щойно розпочалась післявоєнна відбудова, будівельний ліс і деревинна маса мали величезний попит у Західній Європі, особливо в Британії. Остання була готова придбати увесь будівельний ліс, який Фінляндія могла поставити, і Лондон аж ніяк не був розчарований тим, що значну частину репарацій Фінляндії становили металовирази³.

Унаслідок військових репарацій металообробна промисловість перетворилась на потужний сектор фінської економіки. Коли розпочались перші поставки, Союз проявив певну гнучкість у різноманітних домовленостях, він подовжив термін виплат і зменшив остаточну суму. Паралельно з виплатою репарацій між двома країнами розвивалась також звичайна торгівля, і Союз став дуже важливим торговим партнером Фінляндії. Станом на 1952 рік Фінляндія виплатила усі компенсації в повному розмірі. Згодом їхню остаточну вартість було оцінено в 444,7 млн. доларів США за цінами на момент поставки⁴. Сприятливі умови торгівлі з країнами Заходу та іноземні позики відіграли важливу роль у здатності Фінляндії вчасно виконати свої зобов'язання. Та попри усе це, такий результат був би неможливим без абсолютної самовідданості цієї малої нації, яка щойно зазнала поразки у війні і тепер постанала перед величезними проблемами, пов'язаними з відбудовою. За словами американського економіста Чарльза Кіндлебергера, це сталося «значною мірою завдяки неймовірному і неосяжному чиннику народної волі, чомусь такому, що звичайний економічний аналіз не готовий, і, напевне, не здатний, взяти до уваги»⁵.

Окрім виплати військових компенсацій, Фінляндія постанала перед ще одним величезним викликом: найбільшим проектом розселення в історії країни. Більшість людей, які залишили свої домівки на території, переданій СРСР у 1940 році, повернулись додому під час «війни-реваншу». У 1944 році ці люди мали знову залишити рідний дім, цього разу, як вони усвідомлювали, назавжди. Уже існувала модель переселення для селян: Акт про швидке розселення 1940 року. Під час війни ветеранам також було обіцяно землю. Серед них було чимало зубожілих мешканців провінції, які відтак з нетерпінням чекали виконання одержаних обіцянок. Навесні 1945 року парламент прийняв Акт про придбання землі, на основі якого в післявоєнні роки було

розселено 120 тис. сімей⁶. Через велику кількість тих, хто одержав землю, розмір більшості господарств був невеликим, і в процесі подальшої раціоналізації сільськогосподарського виробництва чимало з них виявились нежиттєздатними. Однак у ситуації, що склалась, не існувало іншого можливого вирішення проблеми переселення.

У березні 1946 року Маннергейм пішов з поста президента. Його здоров'я погіршувалось, до того ж йому було надзвичайно важко пристосуватись до нової політичної ситуації. 9 березня, керуючись надзвичайним законодавством, парламент обрав Паасікві новим президентом. Він користувався популярністю серед різноманітних політичних кіл, а також мав підтримку Кремля. Коаліцію «Великої трійки» взяли за основу для нового уряду. Кекконен прагнув обійняти посаду прем'єр-міністра, але Контрольний комітет відкинув його кандидатуру. Він був здібним та енергійним політиком, який за підтримки Паасікві став би надто сильним опонентом Комітету у його запровадженні «нового демократичного курсу Фінляндії». Як наслідок, комуністи відмовились увійти до складу уряду під його проводом. Зрештою, прем'єр-міністром став Мауно Пеккала, який залишив лави соціал-демократів і перейшов до Демократичного союзу народу Фінляндії. На думку решти урядових партій він був цілком безневинним. «Надто лінивий, щоб зробити революцію», — так оцінив нового прем'єра Юго Ніукканен, один з лідерів парламентської групи аграріїв⁷.

Коли холодна війна набирала обертів і почала дедалі більше впливати на міжнародні відносини у світі, СРСР посилював свій контроль над країнами, які належали до його сфери інтересів. Комуністи здобули у Фінляндії те, що у багатьох аспектах можна було назвати міцною позицією. Демократичний союз народу Фінляндії, над яким, попри його ідеологічну неоднорідність, вони утримували контроль, мав найбільшу кількість міністрів в уряді. Юрьйо Лейно, людина Жданова, і надалі обіймав посаду міністра внутрішніх справ, а державна поліція перебувала під контролем комуністів. З іншого боку, вимога чисток у збройних силах, державній службі та звичайній поліції практично ігнорувалась. За порадою Жданова комуністи спочатку поводитись помірковано і намагались демонструвати свою готовність співпрацювати з іншими «демократичними» групами. Тепер це мало змінитись. Наприкінці 1945 року Жданов повернувся до Москви. Проте він і надалі мав особливі зобов'язання щодо Фінляндії як один з членів кола, наближеного до Сталіна.

Коли провідні фінські комуністи відвідали Москву у квітні 1946 року, він різко розкритикував фінських товаришів за їхню «неймовірну невідповідність». Вони одержали інструкції щодо прискорення чисток управлінського апарату та націоналізації ключових секторів економіки⁸.

За цими інструкціями на початку 1946 року комуністи організували велику кількість масових мітингів, на яких вимагали «демократизації» уряду та націоналізації банків і великої промисловості. Але такі кроки не спрацювали; вони лише спровокували постання потужної опозиції. Паасіківі, який прагнув шляхом особливих поступок інтегрувати комуністів у фінське суспільство, тепер обрав щодо них непохитну позицію, користуючись широкими повноваженнями, які надавала йому конституція. Він постійно вимагав додаткових документів та звітів і таким чином перешкоджав підготовці законопроекту, який дозволив би звільняти державних службовців на політичних підставах. Призначаючи людей на посади в адміністративному апараті, він передусім керувався формальним рівнем кваліфікації, а серед комуністів було мало кандидатів, які могли цим похвалитися. Націоналізацію приватних підприємств, у свою чергу, поховали в комітеті, який у кінцевому рахунку написав 2500 сторінок проектів — і нічого більше. В очах комуністів президент був найзапеклішим «реакціонером». «Це чорна-пречорна конячка», — написала про Паасіківі провідна комуністична діячка Герта Куусінен своєму батькові О.В. Куусінену, прем'єр-міністру «Терійокського уряду» 1939 року, у Москву⁹.

Вирішальна битва за курс подальшого розвитку Фінляндії велася в межах робітничого руху. Спершу комуністи здобули панівні позиції на виробництві та в робітничих спілках й обійшли спілки соціал-демократів, робітничі цехи і спортклуби. Опозиція всередині Соціал-демократичної партії наголошувала на потребі співпраці з робітничими партіями. Проте суд над воєнними злочинцями та засудження Таннера були травматичним досвідом для більшості соціал-демократів, які вбачали в цьому спробу з боку комуністів внести розкол у їхні лави¹⁰. Група молодиків, що стали відомі як «Соціалістичні брати по зброї», зросли до провідних позицій у складі Соціал-демократичної партії. Більшість із них служили на фронті як офіцери запасу або брали участь у пропагандистській діяльності під час війни. З ідеологічного погляду вони вирости зі Спілки братів по зброї, у якій соціал-демократи відігравали наріжну

роль. Вони знайшли підтримку переважно серед робітників того покоління, яке брало участь у війні. Тепер вони розпочали безжальний наступ на комуністів.

На надзвичайному з'їзді партії улітку 1946 року «Соціалістичні брати по зброї» зміцнили свої позиції в провіді партії. Вяйньо Лескінен, харизматичний промовець і винятково здібний організатор, який, після поранення у війні, став генеральним секретарем Спілки братів по зброї, здобув посаду секретаря партії. «Проти нас виступала комуністична супердержава; тепер ми залишилися віч-на-віч з комуністами всередині нашої власної країни. У цій ситуації ми також мали воювати. Прямота і нещадність наших методів походили безпосередньо з війни», — згодом напише Лескінен. З неймовірною швидкістю партійні лідери створили загальнонаціональну мережу добровільних агентів для розповсюдження пропаганди на робочих місцях, а також для здобуття контролю над місцевими спілками. Соціал-демократи виявились швидшими, здібнішими, краще організованими і фінансувались краще за комуністів. Вони ефективно використовували помилки комуністів та їхню провідну роль в уряді, а також застосовували сучасні американські методи опитування громадської думки та одразу ж оприлюднювали погляди робітників. Кампанія, що проводилась під гаслом «Досить зростання цін, фальшивих обіцянок, придушення свободи слова та нав'язаної демократії» досягла свого апогею навесні 1947 року під час виборів Конфедерації фінських профспілок, у яких соціал-демократи здобули однозначну перемогу. Боротьба за контроль над профспілками також згуртувала партію зсередини. Провідний опозиційний політик К.А. Фагергольм, який був спікером парламенту, публічно виступив проти комуністів восени 1946 року, заявивши, що їхня перемога означатиме, що «фіни потонуть у морі націй», тобто втратять незалежність¹¹. Вирішальна перемога, здобута в боротьбі за профспілки, спортивні організації та кооперативний рух зупинила наступ комуністів та забезпечила соціал-демократам провідне місце в робітничому русі.

Президент Паасіківі й уряд бажали якнайшвидше укласти остаточний мирний договір, аби Контрольний комітет залишив країну, і її суверенітет відтак було б відновлено. Проте мирна конференція за участю 21 держави, скликана у Парижі для розгляду мирних договорів з «сателітами» Німеччини, відкладалася аж до кінця липня 1946 року. Фінляндія щиро сподівалась, що мирний

договір міститиме принаймні хоч якесь пом'якшення умов перемир'я. Фіни усвідомлювали, що про відновлення кордону 1939 року не може бути й мови, але вони гадали, що можуть повернути Виборг, а також певною мірою відкоригувати кордони бази в Порккалі. Оскільки такі поступки залежали від Советського Союзу, делегація на чолі з прем'єр-міністром Пеккалою вирушила до Москви саме вчасно перед початком Паризької мирної конференції. Сталін рішучо відкинув будь-які ідеї щодо змін у кордонах. Попри таку відповідь Паасіківі та уряд країни вважали за свій обов'язок повідомити мирну конференцію про сподівання фінського народу. Вони гадали, що цього не зрозуміють ані у самій Фінляндії, ані за кордоном, якщо уряд просто оголосить, що задоволений поставленими умовами. Делегація на чолі з прем'єр-міністром Пеккалою взяла з собою підписані президентом письмові інструкції висловити свою позицію якомога обережніше, пам'ятаючи про те, що збереження добрих відносин з ССРС є основою фінської зовнішньої політики. За жодних обставин у советів не мало скластися враження, начебто фіни готують змову за їхніми спинами. Делегація також отримала інструкції згадати економічне й історичне значення Карелії та Порккалі для країни і спробувати зменшити суму воєнних відшкодувань¹².

Перед початком мирної конференції ССРС досяг домовленості з Великою Британією щодо змісту мирного договору, який мав бути підписаний із Фінляндією, а отже, не мав жодних підстав іти на поступки. Під час конференції міністр закордонних справ Енкель розповідав про побажання свого уряду перед напівпорожньою залом. І хоча слова промови були дуже ретельно дібрані, вона спричинила жорстку критику з боку советської делегації. Молотов, советський міністр закордонних справ, пояснив, що безпека Ленінграда та попередня агресія з боку Фінляндії роблять неможливими будь-які територіальні поступки¹³. Мирний договір із Фінляндією був підписаний 10 лютого 1947 року у Парижі одночасно з іншими «сателітами» Німеччини. Він не містив жодних поправок щодо територіальних умов угоди про перемир'я. Посилання в преамбулі договору на «засади справедливості» викликало особливу гіркоту у Фінляндії, де спогади по Зимову війну, що розпочалася з нападу Советського Союзу 30 листопада 1939 року, були зовсім свіжими. Але на той час краще було про це промовчати.

У ході Паризької мирної конференції стало очевидним, що ССРС підозрює фінів у намаганні заручитися підтримкою

Заходу. Насправді фіни щосили намагались уникнути таких підозр, адже в будь-якому разі їм не було на що розраховувати. Ані Велика Британія, ані Сполучені Штати не мали інтересів, які вони могли б захищати у Фінляндії. Лондон і надалі вважав мирний договір з Фінляндією справою ССРС. Водночас він зробив рішучу спробу захистити свої торговельні інтереси у Фінляндії. США, зі свого боку, зробили цінний внесок у відбудову країни, надавши їй позики і таким чином підтримавши її демократичну систему правління. Однак Фінляндію змусили відмовитись від допомоги, яку вона очікувала одержати за планом Маршалла в липні 1947 року, коли Советський Союз заявив, що виступає проти фінської участі.

Намагання Фінляндії залишатися осторонь конфліктів великих держав пройшло випробування 22 лютого 1948 року, коли Сталін у листі до Паасіківі запропонував, аби Фінляндія та ССРС підписали угоду про взаємодопомогу на випадок можливого нападу з боку Німеччини. Це не стало для фінів новиною. Насправді Маннергейм пропонував укласти військовий пакт з Советським Союзом ще в січні 1945 року. Тоді його наміром було зміцнити позиції Фінляндії та одержати якісь поступки в умовах перемир'я. І хоча Москва не відкинула цю пропозицію в принципі, вона не вважала, що це найкращий час для підписання подібного документу, оскільки ще не було підписано остаточний мирний договір між ССРС і Фінляндією. Станом на 1948 рік у багатьох аспектах ситуація змінилась. Тепер мирний договір було підписано. Світ дедалі виразніше розділявся на два табори, і побоюючись того, що Німеччина за підтримки великих держав Заходу знову підніме голову, Советський Союз прагнув зміцнити власну систему безпеки в Східній Європі. Він уже уклав договори про взаємодопомогу з Чехословаччиною, Польщею та Югославією, а в 1948 році підписав подібні угоди з Румунією й Угорщиною. Після цього Фінляндія залишилась єдиною прогалиною в західній буферній зоні ССРС. Москва з дедалі більшою недовірою спостерігала за політикою Паасіківі. Вона побоювалась, що після ратифікації мирного договору Фінляндія почне сповідувати більш незалежну прозахідну зовнішню політику¹⁴.

Загалом фіни украй негативно ставились до укладання будь-яких угод, які можна було б витлумачити як свідчення того, що країна поступово дрейфує до советського табору, а отже, які могли зашкодити її відносинам із Заходом. Коли надійшов лист від Сталіна, усі парламентські партії,

за винятком Демократичного союзу народу Фінляндії, оголосили, що виступають проти підписання пакту про спільну оборону з Советським Союзом. Наприкінці лютого занепокоєння ще більше зросло через урядову кризу в Чехословаччині, наслідком якої став прихід комуністів до влади в цій країні. Паасіківі усвідомлював, що неможливо просто проігнорувати ініціативу Сталіна розпочати переговори. Його завданням було переконати Советський Союз прийняти формулювання, у якому будуть враховані його інтереси безпеки, але яке водночас не означатиме, що Фінляндія є його справжнім військовим союзником, що дозволить їй залишатись осторонь будь-яких конфліктів між великими державами. Сам президент відхилив запрошення приїхати до Москви, пославшись на похилий вік і слабке здоров'я. Він пам'ятав, як Гітлер змусив Еміля Гаху, президента Чехословаччини, погодитись на окупацію його країни під час візиту до Берліна в березні 1939 року¹⁵.

Натомість фінську делегацію очолив прем'єр-міністр Пеккала, якому Паасіківі не довіряв, називаючи його «слухняним інструментом у руках советських керівників». Його довіреною людиною в складі цієї делегації був Урго Кекконен, якого він сам призначив, знехтувавши пропозицією власної партії Кекконена, Аграрного союзу. Із Гельсінкі президент уважно стежив за переговорами делегації і контролював кожен її крок. Він дав розпорядження Кекконену передати своє особисте послання советським керівникам, у якому звертав їхню увагу на неприйняття парламентом договору про взаємодопомогу, а також на той факт, що у Фінляндії будь-яка угода перед підписанням обов'язково має бути схвалена широким загальом громадськості. Після того як комуністи потай доповіли Москві про зміст фінських підготовчих документів, советські лідери мали чітке уявлення про те, як далеко готовий зайти Паасіківі. І попри те, що в номенклатурі советської дипломатії його охрестили лідером «реакційних сил», совети усвідомили, що він був чи не єдиною людиною, здатною вмовити парламент погодитись на підписання договору про взаємодопомогу. Як зауважив Максим Коробочкін, Сталін постав перед дилемою: або натиснути на Паасіківі і ризикнути зривом переговорів як таких, або піти на поступки і переконатись, що базову частину пакту буде таки прийнято у Фінляндії. Оцінивши ситуацію реалістично, він обрав другий варіант¹⁶. Отже, советська делегація прийняла пропозицію фінів як основу для переговорів. Остаточним результатом став Договір про дружбу, співпрацю

і взаємну допомогу—угода, яка по суті своїй відрізнялась від договорів, укладених Советським Союзом з Румунією та Угорщиною. Фінські зобов'язання було обмежено ситуацією збройного нападу Німеччини або її союзника на Фінляндію або на СРСР через територію Фінляндії. У цьому разі, якщо виникне така необхідність, Фінляндія захищатиме свою територіальну цілісність або за допомогою Советського Союзу або спільно з ним. На батьківщині президент протягнув угоду через неохочий парламент, хоча чудово усвідомлював, що більшість фінів налаштовані проти нього. Попри загальні вибори, що наближались, 28 квітня 1948 року парламент ратифікував цю угоду переважною більшістю голосів.

Процес «демократизації», як його уявляли комуністи, у Фінляндії проходив значно повільніше порівняно з іншими країнами Східної Європи. Зрештою він взагалі зупинився. Коаліція «Великої трійки» переживала дедалі більше труднощів, оскільки Аграрний союз і соціал-демократи намагались вийти з неї. Прем'єр-міністру Пеккалі бракувало ініціативи, він постійно коливався між різними владними групами і загально уникав чіткої позиції з будь-якого питання. Насправді він діяв, наче буфер проти намагань комуністів перебрати владу. Проте в очах громадськості він виглядав попутником комуністів, і його іміджу не допоміг навіть той факт, що стосунки між ним і президентом не можна було назвати дружніми. З іншого боку, сходила зірка соціал-демократа К.А. Фагергольма.

Наприкінці 1947 року Лейно, міністр внутрішніх справ, і його дружина Герта Куусінен, одержали запрошення приїхати до Москви. Там Жданов напосівся на фінських комуністів: вони зазнали поразки у виконанні свого основного завдання—розколу соціал-демократів. Лейно прийняв на себе основний удар за провал чисток в адміністративному апараті країни. Йому було наказано піти з провідних посад, які він обіймав у Комуністичній партії Фінляндії. Потім Жданов пояснив, як справи ведуться в Угорщині. Там основних опонентів було ув'язнено за таємні переговори з іноземними державами, що повернуло баланс влади однозначно на користь комуністів. Фінські комуністи одержали наказ здобути більшість на загальних виборах наступного літа. Це було непросте завдання, враховуючи, що народні демократи щойно втратили підтримку на місцевих виборах. Герта Куусінен була змушена визнати, що без допомоги ззовні знадобиться сто років, перш ніж вони здобудуть більшість у фінському парламенті¹⁷.

Коли Советський Союз запропонував Фінляндії підписати договір про взаємодопомогу, у комуністів знову зажевірала надія. Вони намагалися скористатись цією ситуацією, створивши масовий рух. Невеличка група планувала викрити «змову правих» та ув'язнити кількох соціалістичних братів по зброї силами державної поліції за угорським зразком¹⁸. Після лютневого комуністичного перевороту в Чехословаччині Гельсінкі повнілось найнеймовірнішими чутками. Слабкою ланкою в планах комуністів виявився сам Лейно, який, залишений на самоті, боявся навіть за власну безпеку. На початку березня він приватно повідомив командувача збройних сил генерала Аарне Сігво про можливість громадських заворушень. Армія вдалася до прихованих запобіжних заходів. Маневри військових підрозділів з танками поблизу Гельсінкі, а також присутність канонерських човнів у бухті за стінами президентського палацу лише підкинули хмизу у вогонь чуток. Соціал-демократи також зробили свій — і насправді чималий — внесок, аби створити в громадськості враження, буцімто комуністи готуються до державного перевороту¹⁹.

«Шлях Чехословаччини — це наш шлях», — так, кажуть, заявила Герта Куусінен, виступаючи на великому мітингу. Всі довго вірили, буцімто рано вранці 27 квітня 1948 року комуністи мали намір здійснити державний переворот. Однак факти, що виплили згодом, свідчать, що ті не планували жодного збройного перевороту у класичному розумінні. Комуністи радше мали на меті створити сприятливий клімат і потрібним чином налаштувати громадську думку для своєї переконливої перемоги на майбутніх виборах, вдавшись до сфабрикованих заяв про змову правих, низки несподіваних арештів, а також застосовуючи залякування, тиск і демонстрацію своєї масової підтримки на вулицях. І в них була б можливість здійснити усе це, якби парламент відмовився ратифікувати договір про взаємодопомогу з Советським Союзом²⁰.

Фінляндія не пішла шляхом ані Чехословаччини, ані Угорщини. Цьому на заваді стали дратівливий старий президент і парламентська більшість. Договір про взаємодопомогу надав Паасіківі потрібну опору для протистояння комуністам. За ним стояли система державної служби, збройні сили та більша частина поліції. Президент, сумно відомий своїм запальним темпераментом, гучним голосом і соковитою мовою, прогримів на адресу депутатів від ДСНФ, аби вони уважно ознайомилися зі звітами

про те, що сталося в Чехословаччині: «Таке не може статися у Фінляндії, і не станеться, поки мене не застрелять. Право і порядок мають бути дотримані.» Комуністи марно чекали підтримки з Москви. Шанс було втрачено, коли парламент схвалив Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу. Фінські товариші одержали інструкції продовжувати боротьбу власними силами. Договору з Фінляндією було достатньо, щоб задовольнити головне бажання Советського Союзу, яке полягало в його власній безпеці. Замість мати справу з нездарами з Фінської комуністичної партії, Сталін звернувся просто до Паасіківі, щоб налагодити дружні відносини з Фінляндією²¹.

Тепер Паасіківі поклався на соціал-демократів. «Заради нашої країни я бажаю вашій партії успіху на наступних виборах. У широкій перспективі це, наразі, першорядне завдання», — написав він Фагергольму. На загальних виборах у липні 1948 року Демократичний союз народу Фінляндії зазнав нищівної поразки, втративши 13 зі своїх 51 місця в парламенті. Переможцями стали Аграрний союз, соціал-демократи та консерватори з Партії національної коаліції. Після виборів Фагергольм сформував уряд із соціал-демократичною меншістю. Демократичний союз народу Фінляндії пішов в опозицію. Минуло 18 років, перш ніж він знову зміг повернутись у владу, цього разу як молодший партнер в уряді під керівництвом соціал-демократів.

11 ПІДСУМОК

Незалежна Фінляндія постала з політичного й соціального хаосу, спричиненого Першою світовою війною. Поразка Росії та Жовтнева революція уможливили те, про що фіни могли лише мріяти: розрив столітнього союзу між Фінляндією та її могутнім східним сусідом. Більшовики були єдиною політичною групою в Росії, готовою визнати незалежність Фінляндії. Проголошення Фінляндією незалежності 6 грудня 1917 року заохочувалось Німеччиною, яка прагнула втягнути у свою сферу впливу прикордонні країни, які саме дистанціювались від Росії. У цьому розумінні можна з повним правом заявити, що хрещеними батьками фінської незалежності були Ленін і військовий лідер Німеччини генерал Людендорф. Але Фінляндія не стала ані соціалістичною державою, якою її уявляв Ленін, ані васалом Німеччини. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні Фінляндія стала демократичною республікою, чий політичні традиції та суспільні цінності пов'язували її зі Скандинавією та найбільшими демократіями Заходу.

Фінляндія, подібно до інших молодих держав Східної та Центральної Європи, стала невід'ємною складовою післявоєнної міжнародної системи Ліги Націй, заснованої під проводом західних супердержав, яка ґрунтувалась на принципах демократії, права нації на самовизначення і гарантіях безпеки. Коли ця система почала розвалюватись, позицію Фінляндії почав визначати той факт, що вона була розташована в регіоні, де Союзі Союз і Німеччина змагалися за панування. Великі західні держави були

далеко і майже не впливали на те, що відбувалось у цьому регіоні. Фінляндію пов'язували з Великою Британією економічні зв'язки, але стратегічні реалії вкинули її в поле напруги, створене взаємною ворожнечею між Советським Союзом і нацистською Німеччиною. У спробі виплутатися з цієї ситуації Фінляндія вдалася до політики скандинавського нейтралітету. Однак з точки зору ССР Фінляндія не належала до нейтральної Скандинавії, а натомість була складовою буферної зони, життєво важливою для його безпеки. Ідеологічний конфлікт і брак взаємної довіри створили стійку атмосферу ворожості між Советським Союзом і Фінляндією. Водночас Фінляндія утримувала дистанцію з Німеччиною, чия націонал-соціалістична ідеологія викликала в неї відразу. Отже, стурбованість советського уряду можливими зносінами між Фінляндією та Німеччиною була хоча й щирою, але безпідставною.

Мірою того як загроза світової війни переросла в глибоку кризу, сильна сторона Фінляндії полягала в етнічній та культурній однорідності її нації, а також небаченому на той час у Європі економічному бумі, вигодами якого користувались усі верстви суспільства. Фінське суспільство було пронизане ідеєю державництва, гордістю за досягнення своєї країни в економіці, у галузі культури, а також спорту, і саме це заклало духовні підвалини, на яких народ зміг непохитно вистояти перед лицем кризи. Національна єдність дедалі зміцнювалась завдяки курсу внутрішньої політики 1930-х років. У листопаді 1939 року країна вступила у війну під проводом уряду, що складався з центристських партій та соціал-демократів, яким електорат надав виразну підтримку на загальних виборах, проведених за кілька місяців перед цим.

Пакт про ненапад, підписаний з Німеччиною 23 серпня 1939 року, та війна, що спалахнула в Європі за кілька днів по цьому, надали ССР унікальну можливість посунути свою західну лінію оборони на кілька сотень кілометрів на захід, готуючись до пізнішої фази світової війни. Советський Союз окупував Східну Польщу та змусив Естонію, Латвію і Литву надати дозвіл для заснування військових баз на їхніх територіях. На тлі цих подій вимоги, висунуті советами до Фінляндії, були цілком зрозумілими. У цьому випадку ССР так само переслідував стратегічні цілі; Сталін не бачив жодних підстав довіряти фінам у тому, що вони зможуть, або й узагалі захочуть обороняти свою територію від великої держави, яка вирішить скористатися нею як трампліном

для нападу на ССР. Брану, що веде до Ленінграда, потрібно було зачинити вчасно. Советський Союз зажадав, аби фіни посунули кордон на Карельському перешийку, а також передали кілька своїх островів у Фінській затоці та частину півострова Ганко для створення військової бази. Але фіни показали себе впертими та самовпевненими. Вони не чекали добра від Росії та відмовились поступатись перед її залякуваннями. Маннергейм і Паасіківі, кожен з яких міг побачити ситуацію з точки зору советів, запропонували піти на поступки, але їх не почули. Історикам залишається сперечатись про те, чи такі поступки змогли б урятувати Фінляндію, а чи привели б її на шлях, яким уже крокували Чехословаччина і прибалтійські республіки. Сталін чудово розумів, що фінів не можна змусити підписати таку саму угоду, яку він уклав із країнам Балтії. Чого він не усвідомлював, так це того, що своїм нападом на Фінляндію, а ще більше — спробою нав'язати країні маріонетковий уряд Куусінена він згуртує проти себе увесь фінський народ. Консолідований опір фінів значною мірою можна пояснити тим, що на той час вони насправді не вірили в можливість нападу з боку Советського Союзу. Коли ж 30 листопада 1939 року це нарешті сталося, у них не залишалося іншого вибору, аніж вступити в нерівну боротьбу.

На початку війни Советський Союз ставив собі за мету окупувати усю Фінляндію. Він відмовлявся визнати уряд у Гельсінкі та підписав договір з урядом Куусінена. Плани, підготовані для окупаційного правління, нагадували заходи, вжиті Советським Союзом на території прибалтійських держав, які призвели до цілковитої втрати ними своєї незалежності. В основі наступальної стратегії Советського Союзу лежала загальна теорія про те, що військова кампанія буде успішною, якщо її здійснити в короткий строк, але цього не сталося. ССР опинився в небажаній ситуації. Він вів війну на околиці Європи в той час, коли велика війна повним ходом точилась у її центрі. Відносини ССР з його західними союзниками були натягнуті так, що до розриву залишався один крок. Аби вийти з цього безвихідного становища, совети вважали за краще ініціювати переговори з фінським урядом, а це означало, що йому доведеться відмовитись від спроб захопити усю Фінляндію під свій контроль та задовольнитись лише територіальними цілями.

Незалежність Фінляндії була в інтересах передусім Швеції, але також і Німеччини. Під час війни Швеція була найважливішим постачальником допомоги Фінляндії,

і вона ж забезпечила канал для зв'язку між Москвою і Гельсінкі. Що ж до Німеччини, її позиції в Балтиці опинилися б під загрозою, а її військова економіка постраждала б, якби Фінляндія потрапила під контроль Советського Союзу. Проте на той час німецькі керівники надали перевагу відносинам із ССРСР, а отже, Німеччина офіційно не брала участі у суперечці. На початку Лондон і Париж не вірили, що Фінляндія триматиметься і чинитиме опір. Але вона таки вистояла, і західні держави почали розмірковувати, як вони можуть використати боротьбу фінів у власних інтересах. Прикриваючись допомогою Фінляндії, вони підготували експедиційний загін, чиїм справжнім завданням було перервати постачання шведської залізної руди до Німеччини та відкрити новий фронт у Скандинавії. Фінські лідери не були здатні цілком розпізнати мотиви, що стояли за цією мізерною, якщо не цинічною, пропозицією допомоги, але вони, тим не менш, достатньо тверезо оцінили ситуацію, щоб відмовитись від пропозиції Заходу, коли з'явилась реальна можливість укласти мир із Советським Союзом.

Фінляндію врятував бойовий дух її армії, що складалася з фермерів і лісорубів. Совети мали достатньо ресурсів, щоб захопити країну, але через стійку оборону фінів їхній час вичерпався. На карту було поставлено військовий престиж супердержави, і в лютому 1940 року Советський Союз розпочав масований наступ із такою перевагою у військовій силі, що просто не міг не здобути бажану перемогу. За чотири тижні фінська оборона впала, і фінли були змушені скоритись перед умовами Москви. У підписаному внаслідок цього мирному договорі Советський Союз досяг своїх стратегічних цілей: кордон було відсунуто подалі від Ленінграда, а ССРСР отримав військову базу у гирлі Фінської затоки. Але по той бік нового кордону у нього з'явився сусід, стурбований власною безпекою і спраглий реваншу.

Зимова війна і Московський мирний договір кинули Фінляндію в обійми Німеччини. Під час Зимової війни Фінляндія опинилась один на один у протистоянні з супердержавою, і фінські керівники відчували, що це ніколи не мусить повторитися. У Фінляндії стало поширеним переконання, що Советський Союз за першої-ліпшої нагоди нападе знову. Первісно Фінляндія хотіла стати союзницею великих держав Заходу, щоб заручитися їхньою допомогою та зберегти відкритими свої зовнішньоторговельні зв'язки, але ця можливість зникла після окупації німцями Норвегії та падіння Франції. Знищення решток незалежності у країнах

Балтії стало справжнім шоком для фінів і викликало в них жах від думки, що тепер черга за Фінляндією. У цій ситуації Німеччина становила єдину протизагрозу ССРСР на півночі.

Після падіння Франції Советський Союз також опинився в загрозовій ситуації. Він готувався до зіткнення з Німеччиною, здатною кинути проти нього усі свої сили. Советські лідери вважали, — як і до початку війни, — що Фінляндія, імовірно, стане союзницею Німеччини. Нові вимоги, які вони поставили перед нею влітку 1940 року щодо передачі нікелевих копалень Печенги, демонтажу оборонних споруд на Аландських островах та права транзиту до бази в Ганко були стратегічно виправданими. Проте у фінів ці вимоги, помножені на політичний тиск, лише зміцнили переконання, що Советський Союз має на меті зруйнувати незалежність їхньої країни. Насправді, на тому етапі советські плани щодо Фінляндії усе ще мали оборонний характер. Восени 1940 року совети були готові поквитатися з Фінляндією, але на той час остання уже була під протекторатом Німеччини.

Гітлер зацікавився підтримкою Фінляндії влітку 1940 року, коли почав планувати кампанію проти Советського Союзу. «Добре мати союзників, які прагнуть помсти», — сказав він. Протягом наступної осені Фінляндія поступово дрейфувала в німецьку сферу впливу. Спочатку її метою було заручитись гарантіями безпеки з боку Німеччини. Проте побачивши, що німецько-советські відносини дали тріщину, фінське керівництво спокусилось реалізувати свої апетити: тепер воно хотіло не лише відновити території, втрачені за Московським мирним договором, а й навіть обговорювало можливість анексування землі на схід від кордону 1939 року. Не беручи на себе жодних зобов'язань офіційно, Фінляндія взяла участь у плануванні спільних із Німеччиною заходів, прикриваючись дедалі прозорішим покривалом нейтралітету. Через три дні після початку операції Барбаросса Фінляндія приєдналась до ворогів ССРСР.

Фактично, Фінляндія не мала жодних шансів уникнути участі у новій війні. Німеччина невдовзі здобула цілковитий контроль над Балтикою. Атакувавши Советський Союз, вона потребувала території Фінляндії та її територіальних вод, а також співпраці фінської армії, щоб гарантувати успіх операціям свого лівого флангу. Не усвідомлюючи справжньої природи націонал-соціалізму та воєнних цілей Гітлера, фінли воювали, щоб зберегти свій спосіб життя та захистити свою країну від того, кого вважали «одвічною

східною загрозою». Фінляндія користувалась особливим статусом серед держав, які вели війну пліч-о-пліч з німцями. Це була єдина демократична країна на боці Німеччини, її армія воювала під проводом власного головнокомандувача і жодним чином не підпорядковувалась німцям, до того ж вона підтримувала дипломатичні відносини зі США. Якби Німеччина вийшла переможницею з цієї війни, незалежність і демократична система Фінляндії довго не протрималися б. Та коли німецький стрімкий наступ на схід несподівано зламався і перетворився на титанічну боротьбу двох супердержав континенту, значення Фінляндії для воєнної машини Німеччини, а також її військової економіки зросло. Як наслідок, Німеччина була готова допомогти Фінляндії в її боротьбі та прийняти її виняткову позицію у своїй сфері впливу. Поки точилася війна, вразливим місцем Фінляндії виявилась її неспроможність виробляти достатньо продовольства, щоб прогодувати своє населення. Це, у поєднанні з німецькою військовою присутністю, збільшувало її залежність від Німеччини.

Окрім Советського Союзу і Німеччини, практично єдиною країною, що проявляла великий інтерес до Фінляндії, залишалася Швеція. З перспективи західних союзників Фінляндія лежала на периферії зони воєнних дій. Вони співчували їй, особливо Сполучені Штати, але фінське питання не мало спричинити жодних проблем у відносинах із ССРСР. І справді, за вказівкою Советського Союзу у грудні 1941 року Велика Британія оголосила Фінляндії війну. США, натомість, погодились підтримувати дипломатичні відносини з Фінляндією, з тим щоб мати змогу протистояти німецькому впливу в країні та переконати Фінляндію укласти мир, перш ніж буде надто пізно. Слід зазначити, американці або британці мало чим могли допомогти Фінляндії. У свою чергу, Советський Союз щосили намагався завадити їй звернутись за підтримкою до великих держав Заходу. На Тегеранській конференції в грудні 1943 року Рузвельт і Черчілль погодились з умовами укладання миру з Фінляндією, підготованими Советським Союзом, після того як Сталін пообіцяв зберегти фінську незалежність.

Хоча близька поразка Німеччини була більш ніж очевидно, фінський уряд і парламент відкинули умови підписання миру, запропоновані у квітні 1944 року, оскільки були переконанні, що це може призвести до повного підкорення країни Советським Союзом. Як наслідок, у червні Советський Союз розпочав масований наступ на Фінляндію,

щоб силою змусити її прийняти висунуті умови. Коли після падіння фронту Фінляндія продемонструвала, що готова знову вступити в перемовини, Москва поставила перед нею вимогу капітулювати. Це спонукало фінів вкотре зібрати усі свої сили для збройного протистояння. Оборонні перемоги, здобуті фінською армією влітку 1944 року зі зброєю, яку постачала Німеччина, за вагомістю можна порівняти з битвами Зимової війни. Так само, як і тоді, армії вдалося відтягнути час, поки противник сам не захотів сісти за стіл переговорів. ССРСР мав перенести увагу на Центральну Європу і почав відкликати свої війська з фінського фронту. Німеччина, зі свого боку, стала надто слабкою, щоб вдатися до нападу на Фінляндію. Озираючись назад, можна з упевненістю сказати, що Фінляндія вийшла з війни в найбільш слушний, хоча і останній можливий момент. І, напевне, тут слід завдячувати радше щасливій долі, аніж логічним розрахункам.

Після підписання угоди про перемир'я у вересні 1944 року Фінляндія з політичного і військового погляду опинилась в руках ССРСР, якому, безумовно, не знадобилося б багато часу, щоб зібрати достатню кількість військ і знищити її опір. Для цього советам не бракувало підстав, не потрібно було навіть провокувати збройний інцидент, як це було в 1939 році. Проте, після того як Німеччина втратила контроль над регіоном Балтії, Советський Союз більше не мав жодних вагомих причин військового характеру, щоб зосереджувати свої сили на цьому периферійному театрі воєнних дій. Фінляндія більше не становила для Советському Союзу жодної загрози; вона була виснажена війною і не одержувала ніякої підтримки з-за кордону, а її столиця з того часу перебувала в радіусі дії советських гармат із бази в Порккалі. Самої лише погрози окупації було достатньо, щоб Фінляндія схилилась перед волею переможця. Її можна було утримувати в советській сфері впливу політичними засобами. Імовірно, Сталін також врахував несхвальну реакцію Заходу на можливе захоплення Фінляндії після того, як та вже підписала перемир'я.

Після війни комуністи не прийшли до влади у Фінляндії, як це було в інших країнах Східної та Південно-Східної Європи, що потрапили в советську сферу впливу. Війна прокотилась по цих країнах хвилею, що знищувала все на своєму шляху, адже їхню територію було окуповано або німцями, або советськими військами, а в багатьох випадках — і тими, й тими. Як наслідок, ці країни зазнали страшних матеріальних збитків, а їхні соціальні інститути

і структури були знищені. У Фінляндії, натомість, фронт тримався до останнього, а її внутрішня політика залишилась послідовною. Вона увійшла в післявоєнний світ, зберігши свої основні інституції — політичні партії, державну службу, систему судочинства й армію — неушкодженими. На відміну від більшості східних і південно-східних держав Європи, Фінляндія мала давню непорушну традицію демократії та верховенства права, що обмежила діяльність комуністів, коли ті почали брати участь у громадському житті. Війна також не призвела до економічної катастрофи у Фінляндії. Матеріальні збитки, понесені країною, були незначними, якщо не брати до уваги спустошення німцями Лапландії. Країна не знала безробіття, почасти завдяки військовим репараціям, і швидко дала собі раду з розселенням евакуйованих карелів та ветеранів війни, таким чином знявши соціальну напругу. Попри післявоєнні злидні, у довгостроковій перспективі у Фінляндії не було підстав для масового суспільного невдоволення. І нарешті, у країнах Східної та Південно-Східної Європи, де соціал-демократичні партії були слабкими, комуністам вдалося згуртувати навколо себе робітничі рухи і взяти їх під свій контроль. Це стало важливим кроком на шляху до встановлення там тоталітарних режимів. У Фінляндії цей план зазнав невдачі. Соціал-демократичний рух, який був традиційно сильним і успішно зберіг свою незалежність після війни, у жорсткій боротьбі зберіг за собою провідні позиції в робітничому русі. Той факт, що після війни Фінляндія не перетворилась на чергову «народну демократію», значною мірою пояснюється двома оборонними перемогами: першу здобула армія улітку 1944 року, другу — соціал-демократи одразу після війни.

Однак цього пояснення було б замало, якщо також не взяти до уваги вправну післявоєнну політику примирення, обрану Паасіківі. Паризький мирний договір 1947 року та Договір про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу, підписаний із Советським Союзом наступного року, мали визначити міжнародну позицію Фінляндії на наступні десятиліття. За мирним договором Фінляндія назавжди втратила Карелію. Фіни вважали це — і досі вважають — несправедливістю, яку важко забути. Проте той факт, що жоден фінський мешканець територій, переданих ССРСР, не залишився на своєму місці, значною мірою допомогло їм змиритися з цією ситуацією. Згодом Советський Союз населив цю землю вихідцями з найрізноманітніших регіонів

своїї неозорої території. Договір про взаємодопомогу втягнув Фінляндію до советської системи безпеки. Проте Фінляндії вдалося зберегти за собою окремішню позицію в межах цієї системи, і її не вдалося змусити до військової співпраці у рамках Варшавського договору. Простір для маневрів Фінляндії збільшився 1956 року, коли Советський Союз відмовився від бази в Порккалі, яка з технічного погляду стала застарілою і непотрібною. Позиція Фінляндії у взаємодії з Советським Союзом також зміцнилась завдяки її стрімкому економічному та технологічному прогресу, що зробили її однією з найрозвинутіших індустріальних держав світу. У період холодної війни позиція Фінляндії на міжнародній арені була прийнятною для супердержав обох блоків. Для Советського Союзу тимчасова угода, якої він досяг із Фінляндією, зрештою, була вигіднішою, адже демократична Фінляндія завдавала йому менше клопоту, ніж будь-яка з її комуністичних сусідок. Будучи вже в похилому віці, В.М. Молотов у одному зі своїх інтерв'ю сказав: «Як милосердно ми повелися з Фінляндією. Ми були достатньо мудримися, щоб не окупувати її. Фіни би нам цього ніколи не пробачили... воїни вперті, надзвичайно вперті!».

ПРИМІТКИ

1 ВІД ПІВНІЧНОЇ ОКОЛИЦІ ДО СУЧАСНОЇ НАЦІЇ

1. Luntinen 1992 с. 31
2. Luntinen 1992 с. 77
3. Polvinen 1967 сс. 174-95
4. Paasivirta 1988 сс. 147-53; Pietiäinen 1992 сс. 307-17;
Polvinen 1989 сс. 396-8
5. Böhme 1973 сс. 377-96; Pietiäinen 1992 сс. 307-44
6. Polvinen 1971 сс. 133-9, 299-300
7. Hietanen 1989 сс. 50-2; Paasivirta 1988 сс. 234-57

2 ХМАРИ ЗГУЩАЮТЬСЯ

1. Vehviläinen 1966 сс. 218-19
2. Korhonen 1971 сс. 43-6; Vehviläinen 1971 сс. 38-40, 67-72
3. Turtola 1984 та 1987 у різних місцях
4. Baryshnikov 1997 сс. 74-6; Leskinen 1997 сс. 380-400
5. Baryshnikov 1997 с. 76; Leskinen 1997 сс. 401-4
6. Korhonen 1971 сс. 135-6
7. Backlund 1983 в різних місцях, особливо сс. 586-8;
Hiedanniemi 1980 сс. 177-9
8. Menger 1988 сс. 16-20
9. Backlund 1983 сс. 291-300; Selen 1980 сс. 220-4
10. Звіт Голсті про його візит до Москви, FMA 5 D Holsti II;
Suomi 1973 сс. 48-61; Vihavainen 1997 сс. 55-6

11. H. Soikkanen 1987 сс. 25-33, 48-54
12. Tsubarjan 1997 сс. 38-9. Див. також Baryshnikov 1997 сс. 82-3
13. Нотатки Голсті від 14 квітня 1938 року, Tanner's papers 25, NA; Suomi 1973 сс. 186-7
14. Нотатки Таннера від 18 серпня, нотатки Голсті від 14 та 15 жовтня 1938 року, Tanner's papers 25, NA
15. T. Soikkanen 1984 сс. 231-42
16. SDF III сс. 325-6
17. Leskinen 1997 сс. 413-14; Mylly 1983 сс. 181-2; Polvinen 1992 сс. 497-8
18. Сідз—Галіфаксу, 15 травня 1939 року, DBFP III: V сс. 558-9
19. Протокол Четвертої зустрічі англо-франко-радянської військових делегацій 14 серпня 1939 року, DBFP III: VII сс. 576-7. Радянський протокол у Год кризиса, т. 2, No. 554
20. Таннер—Паасіківі від 26 липня 1939 року, Паасіківі—Таннеру від 5 серпня 1939 року, Tanner 1966 сс. 41-8

3 У ЗАТІНКУ НАЦИСТСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ПАКТУ

1. Fleischhauer 1990 сс. 353-4, 360-1
2. Шуленбург—Міністерству закордонних справ, 25 вересня 1939 року, DGFP D:VIII 131
3. Німецько-радянський договір про дружбу та кордон від 28 вересня 1939 року, DGFP D:VIII 157, 158 and 159; Myllyniemi 1979 сс. 52-3
4. Huutiä 1992 сс. 126-34; Myllyniemi 1979 сс. 57-9; Warma 1973 сс. 29-41
5. Huutiä 1992 сс. 135-45; Ilmjärvi 1993 сс. 75-83; Warma 1973 сс. 42-7
6. Myllyniemi 1979 сс. 64-9. The text of the Soviet-Lithuanian Treaty of Mutual Assistance in Kaslas 1973 сс. 149-51
7. Myllyniemi 1979 сс. 65-6
8. Гріпенберг, фінський посланець у Лондоні,—Міністерству закордонних справ щодо розмови з головою Департаменту Північних країн Міністерства закордонних справ Великої Британії, Колльєру, 8 вересня 1939 року, FMA 109 A 2

9. Телеграми фінської дипмісії у Москві, 5 та 7 жовтня 1939 року, FMA 109 A 2
10. Протокол урядового засідання 9 жовтня 1939 року, FMA; Pakaslahti 1970 сс. 129-33; Polvinen 1995 сс. 16-24
11. AVPRF ф. 0135 оп. 24 д. 7 сс. 76-8; AVPRF ф. 06 оп. 1 д. 194 сс. 8-13; AVPRF ф. 06 оп. 2 д. 318 сс. 3-4; Manninen and Baryshnikov 1997 сс. 114-16; Polvinen 1995 сс. 25-6; Van Dyke 1997 сс. 14-17
12. Нотатки переговорів у Москві 14 жовтня 1939 року, FMA 109 A; Paasikivi 1958 сс. 37-50; Polvinen 1995 сс. 24-31
13. Нотатки обговорення в уряді 16 жовтня 1939 року, протокол урядового засідання 21 жовтня 1939 року, FMA 109 A 3; Manninen and Baryshnikov 1997 с. 119; Paasikivi 1958 сс. 56-63; Polvinen 1995 сс. 31-9; Tanner 1957 сс. 31-5
14. Polvinen 1995 с. 32
15. Paasikivi 1958 сс. 64-9; Tanner 1957 сс. 36-45
16. Нотатки Таннера, Tanner's papers, NA; Paasikivi 1958 сс. 70-4; Tanner 1957 сс. 50-6
17. Еркко—Таннеру та Паасіківі 7 та 8 листопада 1939 року, FMA 109 A 4
18. Звіт Паасіківі щодо переговорів у Москві 3-13 листопада 1939, FMA 109 A; нотатки Таннера, Tanner's papers, NA; Paasikivi 1958 сс. 68-9, 83-97; Polvinen 1995 сс. 51-4; Tanner 1957 сс. 65-9, 73-80
19. T. Soikkanen 1984 с. 348
20. Siiprainen 1964 сс. 99-100; Paasikivi 1958 с. 88
21. Запис Ніукканена від 18 листопада 1939 року, Niukkanen's papers, NA; H. Soikkanen 1987 сс. 105-7
22. Щоденниковий запис Паасіківі від 28 жовтня 1939 року, Paasikivi's papers, NA
23. Eskola 1994 сс. 129-53
24. Гріпенберг, фінський посланець у Лондоні,—Міністерству закордонних справ про свої розмови з міністром закордонних справ Великої Британії лордом Галіфаксом 11 листопада 1939 року та заступником міністра Батлером 23 листопада 1939 року, а також Гольма, фінський посланець у Парижі, про свою розмову з міністром закордонних справ Франції Лежером 9 листопада 1939 року, FMA 109 A; Nevakivi 2000 сс. 47-78
25. Peltovuori 1975 сс. 51-4
26. Baryshnikov 1997 с. 76
27. Manninen 1989 сс. 84-5; Manninen 1993 сс. 85-7. Інформація про цю розмову основана на мемуарах К.А. Мерецкова, який на той час був

головою Ленінградського військового округу, та А. Васілевського, заступника начальника Оперативного управління генштабу. Сучасні джерела до сьогодні недоступні, а тому точний час цієї події залишається невизначеним.

28. Baryshnikov and Manninen 1997 cc. 127-9; Manninen 1993 cc. 85-94; Van Dyke 1997 cc. 22-4
29. Baryshnikov and Baryshnikov 1997 cc. 173-5; Rentola 1994 cc. 161-78
30. Williams 1989
31. Yksin suurvaltaa vastassa. Talvisodan poliittinen historia. With an English summary. Eds Olli Vehviläinen and O.A. Rzheshesky. (Finnish Historical Society 1997). Російське видання: Зимняя война 1939-1940. Политическая история (Наука, 1998)
32. Baryshnikov and Manninen 1997 cc. 132-4
33. Paasikivi 1958 c. 94

4 ЗИМОВА ВІЙНА

1. Каяндер процитований за Pakaslahti 1970 c. 187. Вінтер, шведський посланець у Москві, — Міністерству закордонних справ, 4 грудня 1939 року, Вінтер—Сандлеру 5 грудня 1939 року, UD HP 1 Af 101 and 102 (RA); витяг з розмови Молотова з Вінтером від 4 грудня 1939 року, International Affairs 1/1990 cc. 203-4
2. SDF III cc. 407-9
3. Jussila 1985
4. Baryshnikov and Baryshnikov 1997 cc. 173-82; Manninen 1994 cc. 62-8; Rentola 1994 cc. 171-8; Van Dyke 1997 cc. 57-9; Vihavainen 1989 cc. 129-33
5. Barros 1969 cc. 198-205; Chebali 1991 cc. 261-72; Nevakivi 2000 cc. 97-100
6. Wahlback 1964 cc. 207-27, 244; щодо позиції Норвегії див. Kaukiainen 1997 cc. 200-2
7. Baryshnikov et al. 1989 cc. 79-81; Manninen 1994 cc. 94-100; Manninen 1997 cc. 146-9
8. Leskinen and Juutilainen 1999 cc. 209-13
9. Baryshnikov 1997 cc. 209-13
10. Mannerheim 1952 cc. 244-5
11. Manninen 1997 cc. 149-54; Van Dyke 1997 cc. 60-1
12. Leskinen and Juutilainen 1999 cc. 494-500

13. Майський — Молотову 11 грудня 1939 року, нотатки Майського 12 грудня 1939 року, DVP XXII:2 cc. 853, 856
14. Bédarida 1977 cc. 10-17; Bédarida 1979 cc. 189-96; Nevakivi 2000 c. 121
15. Dilks 1977 cc. 30-8; Haikio 1976 cc. 76-91; Munch-Petersen 1981 cc. 70-80; Nevakivi 2000 cc. 115-20
16. Bédarida 1979 cc. 215-29
17. Duroselle 1986 cc. 146-50; Pernot 1999 cc. 84-7
18. Bédarida 1979 cc. 271-2; Duroselle 1986 cc. 112-14; Nevakivi 2000 cc. 151-67
19. Циркуляр Вайцекера від 2 грудня 1939 року, DGFP D:VIII 411. Німецький посол повідомив про зміст цих інструкцій Молотову. Нотатки переговорів Молотова і Шуленбурга 9 грудня 1939 року, DVP XXII 2 c. 848
20. Menger 1988 c. 57
21. Peltovuori 1975 cc. 64-77; Vehviläinen 1997a cc. 226-9
22. Блюхер — Міністерству закордонних справ, 4 січня та 11 січня 1940 року, DGFP D:VIII 506 and 526; Tanner 1957 cc. 117-19
23. Вайцекер — Блюхеру, 17 та 18 січня 1940 року, Шуленбургу 17 січня 1940 року, DGFP D:VIII 547, 552 and 548.
24. Меморандум Шуленбурга від 25 січня 1940 року, DGFP D:VIII 5 75
25. Berry 1987 cc. 22-84; Berry 1993 cc. 17-22
26. Langer and Gleason 1964 c. 330
27. Dallek 1979 cc. 208-11; Langer and Gleason 1964 cc. 329-42
28. Seppmen 1983 cc. 72-3
29. Галл — Штейнгардту 27 січня 1940 року, Штейнгардт — Галлу 2 лютого 1940 року, FRUS 1940 I cc. 280-1, 284-6
30. Meretskov 1971 c. 112
31. Шуленбург — Міністерству закордонних справ, 8 січня 1940 року, DGFP D:VIII 513
32. Vladimirov 1995 cc. 168-9, 215-16
33. Vehviläinen 1997a cc. 239-41
34. Таннер — Ельясу Еркко, повіреному у справах у Стокгольмі, 21 січня 1940 року, Вуолійокі — Таннеру, 15 та 22 січня 1940 року, Tanner's papers, NA; Tanner 1957 cc. 123-4
35. Підсумок переговорів з Александрою Коллонтай, UD HP 1 Af Eihang 1; Коллонтай — Молотову, 26 січня 1940 року, AVPRF ф.059а cc. 5-9; Carlgren 1973 cc. 95-6; Polvinen 1995 cc. 100-1

36. Підсумок переговорів з Александрою Коллонтай; Молотов—Коллонтай, 28 січня 1940 року, AVPRF ф. 059a cc. 8-11
37. Таннер—Еркко, 21 та 30 січня 1940 року, Tanner's papers
38. Молотов—Коллонтай, 1 лютого 1940 року, AVPRF ф. 059a cc. 14-15
39. Нотатки Таннера від 5 та 6 лютого 1940 року, Tanner's papers; Kollontai's diary 4-6 February 1940, AVPRF ф. 521 оп. 2 д. 11 cc. 42-7; Tanner 1957 cc. 129-31, 145-51
40. Молотов—Коллонтай, 6 лютого 1940 року, AVPRF ф. 059a c. 26
41. Маннергейм—Айронсайду, 8 січня 1940 року, Mannerheim's papers 607, NA; Macleod and Kelly 1962 c. 197; Jägerskiöld 1976 cc. 83-5; Munch-Petersen 1981 c. 118
42. Запис генерала Вайдена про телефонну розмову з Маннергеймом від 6 лютого 1940 року, Walden's papers (MA); Tanner 1957 c. 149
43. Сталін на засіданні з радянським військовим командуванням 15 квітня 1940 року, Manninen and Rzheshhevsky 1997p. 189
44. Manninen 1997 cc. 283-8; Van Dyke 1997 cc. 136-8
45. Щоденниковий запис Паасіківі від 11 лютого 1940 року, Paasikivi's papers, NA; Щоденниковий запис Рюті від 10 лютого 1940 року, Documents of the War Guilt Trial, NA; нотатки Таннера від 10 лютого 1940 року, Tanner's papers, NA; Mannerheim 1952 c. 250; Tanner 1957 cc. 151-3
46. Щоденниковий запис Паасіківі від 12 лютого 1940 року; нотатки Таннера від 12 лютого 1940 року; Paasikivi 1958 cc. 147-98; Tanner 1957 cc. 153-7
47. Wahlbäck 1964 cc. 258-70
48. Johansson 1984 cc. 106-11; Munch-Petersen 1981 c. 66; Wahlbäck 1964 cc. 257-68; Vehviläinen and Baryshnikov 1997a cc. 273-5
49. Запис Таннера від 13 лютого 1940 року; UD HP 1 Af Bihang c. 9; Carlgren 1973 c. 100; Tanner 1957 cc. 157-9
50. Häikiö 1976 cc. 125-34; Nevakivi 2000 cc. 173-88
51. Запис Гюнтера від 20 лютого 1940 року, UD HP 1 Af Bihang c. 10; Гюнтер—Ассарссону, шведському посланцеві в Москві, 21 лютого 1940 року, UD HP 1 Af 106; запис Таннера від 21 лютого 1940 року, Tanner's papers; Tanner 1957 c. 167
52. Ассарссон—Гюнтеру, 21 та 23 лютого 1940 року, UD HP 1 Af 106; нотатки переговорів Молотова з Ассарссоном 20 та 22 лютого 1940 року, AVPRF ф. 06 оп. 2 д. 318; Молотов—Коллонтай 23 лютого 1940 року, AVPRF ф. 059a cc. 41-3; Еркко—Таннеру 24 лютого 1940 року, FMA 109 B 6; Vehviläinen and Baryshnikov 1997a cc. 281-2
53. Нотатки урядових засідань 23, 25, 28 та 29 лютого 1940 року, Tudeer's papers, NA
54. Нотатки урядових засідань 23, 25 та 28 лютого 1940 року
55. Suomi 1986 cc. 199-219
56. UD HP 1 Af Bihang cc. 19-20; Ассарссон—Гюнтеру 4 березня 1940 року, UD HP 1 Af 106; Молотов—Коллонтай 4 березня 1940 року, AVPRF ф. 059a c. 60
57. Молотов—Коллонтай 28 січня 1940 року, а також 1 і 10 лютого 1940 року, AVPRF ф. 059a cc. 8-11, 14-15, 29; запис переговорів Молотова з Ассарссоном 20 лютого 1940 року, AVPRF ф. 06 оп. 2 д. 318; Ассарссон—Гюнтеру 21 і 22 лютого 1940 року, UD HP 1 AF 106
58. Macleod and Kelly 1962 c. 222
59. Еркко—Таннеру, 1 і 3 березня 1940 року, FMA 109 C 1; UD HP 1 Af Bihang c. 18; Tanner 1957 cc. 201-2
60. Bedanda 1977 cc. 18-20; Dilks 1977 cc. 40-5
61. Запис Таннера від 1 березня 1940 року, Tanner's papers, NA
62. Vehviläinen and Baryshnikov 1997b cc. 315-19
63. Маллет, британський посланець у Стокгольмі,—Галіфаксу 22 лютого 1940 року, BDFA III A, The Soviet Union and Finland 2 c. 97; нотатки урядового засідання 28 лютого 1940 року, Tudeer's papers, NA; Manninen 2000 cc. 64-6
64. Ylikangas 1999
65. Manninen 1997b c. 301
66. На цьому зокрема наголошував Лассе Лааксонен, Lasse Laaksonen 1999
67. AVPRF f Обор. 2 c. 25 д. 318; FMA 109 B 6; Paasikivi 1958 cc. 177-83
68. Нотатки урядового засідання 8 березня 1940 року, Tudeer's papers, NA
69. Галл—Штейнгардту 7 березня 1940 року, Штейнгардт—Галлу 8 березня 1940 року, FRUS 1940: I cc. 300-1, 305-6
70. Manninen 1994 cc. 295-9
71. Vehviläinen 1997b cc. 338-40
72. Talvisodan historia IV 1979 cc. 253-91; Seppinen 1983 c. 37; Vihavainen 1997 cc. 185-91
73. Taivissodan historia IV 1979 cc. 39-60. On the Hungarians, див. Richly 1997 cc. 134-88

74. Nevakivi 2000 cc. 337-44
75. Ohto Manninen and Oleg A. Rzheshevsky: Puna-armeija Stalinin tentissa, Helsinki 1997. Російське видання: Е.Н. Кульков та О.А. Ржешевский: Зимняя война 1939-1940. 2. Й.В. Сталин и финская кампания, Москва, 1998. Також див. Van Dyke 1997 cc. 191-202

5 ФІНЛЯНДІЯ СТАЄ НА БІК НІМЕЧЧИНИ

1. Hietanen 1982; Hietanen 1989d cc. 240-53
2. Hietanen 1989c cc. 217-33
3. Rentola 1994 cc. 211-13
4. Kinnunen 1998 cc. 35-48; Rentola 1994 cc. 215-21
5. Меморандум Відділу прибалтійських країн комісаріату закордонних справ від 17 квітня 1940 року, AVPRF ф. 0135 оп. 23 р. 147 д. 2
6. Seppinen 1983 cc. 46-8
7. Seppinen 1983 cc. 54-64
8. Телеграми Блюхера 6 та 7 червня 1940 року, Auswärtiges Amt, Büro St.S. В 19/003607, 6434/059468-71, NA (Copies from the Archives of the German Foreign Office); Vehviläinen 1989a cc. 267-8
9. Myllyniemi 1979 cc. 101-18
10. Myllyniemi 1979 cc. 125-6
11. Myllyniemi 1979 cc. 133-8
12. Щоденникові записи Паасіківі від 23 та 24 червня 1940 року, Paasikivi's papers, NA; Paasikivi 1958 cc. 121, 138-41
13. Paasikivi 1958 cc. 66-9
14. Manninen 1993 cc. 115-19
15. Короткий політичний нарис про Фінляндію від 17 червня 1940 року, AVPRF ф. 0135 оп. 23 р. 147 д. 1
16. Зотов — Молотову, 12 липня та 1 серпня 1940 року, AVPRF ф. 0135 оп. 23 р. 147 д. 1
17. Manninen 1993 cc. 112-21; Rentola 1994 cc. 280-5
18. Jokipii 1987 cc. 113-19; Manninen 1994 cc. 134-8
19. Vehviläinen 1986 cc. 213-18
20. Vehviläinen 1986 cc. 220-5
21. Зотов — Молотову, 27 та 28 листопада 1940 року, AVPRF ф. 0135 оп. 23 с. 147 д. 1
22. Запис бесіди Гітлера з Молотовим 13 листопада 1940 року, DCFP D:X1 329; Manninen 1994 cc. 138-42
23. Manninen 1993 cc. 121-4

24. Jokipii 1987 cc. 143-7
25. Turtola 1994p. 243
26. Polvinen 1995 cc. 261-82
27. Jokipii 1987 cc. 157-61
28. Jokipii 1987 cc. 296-314
29. Jokipii 1987 cc. 318-27
30. Щоденниковий запис Рюті від 24 червня 1941 року, Documents of the War Guilt Trial, NA; Jokipii 1987 c. 546
31. Процитовано за Manninen 1987 c. 341
32. Jokipii 1987 cc. 620-2

6 ФІНСЬКА ВІЙНА ВІДПЛАТИ

1. Manninen 1987 cc. 345-6; Jatkosodan historia I 1988 c. 193
2. Manninen 1980 c. 135; Polvinen 1979 c. 70; verse, Jylha 1943 c. 243
3. Manninen 1980 cc. 198-204, 310-12; Vehviläinen 1989b cc. 314-16
4. Звернення Таннера до нації, Suomen Sosialidemokraatti 4 July 1941; H. Soikkanen 1987 cc. 284-5; Jutikkala 1987 c. 127
5. Таннер — Рюті, 25 листопада 1941 року, Ryti's papers, NA; H. Soikkanen 1987 cc. 287-9
6. Manninen 1980 cc. 195-213; H. Soikkanen 1987 cc. 286-8
7. Manninen 1987 cc. 346-52; Vuorenmaa 1989 cc. 292-301
8. Manninen 1980 cc. 247-51; Polvinen 1979 cc. 25-31, 109-10
9. Протокол дискусій уряду з головнокомандувачем 28 листопада 1941 року, FMA 110 A 3
10. Телеграма дипмісії в Лондоні від 26 червня 1941 року, FMA L 12; запис чинного держсекретаря США Самнера Веллса його розмови з фінським посланцем Прокопе 28 червня 1941 року, Шенфельд — Галлу щодо своєї розмови з президентом Рюті від 4 липня 1941 року, FRUS 1941 I cc. 43-4, 48
11. Промова Таннера у Ваасі, Suomen Sosialidemokraatti, 15 вересня 1941 року
12. Шенфельд — Галлу, 17 липня 1941 року, FRUS 1941 I c. 51; Nevakivi 1976 cc. 132-5; Polvinen 1979 cc. 80-2
13. Іден — Верекеру, 1 серпня 1941 року, EDFA III: A Vol. 2 c. 379
14. Polvinen 1979 cc. 100-6
15. EDFA III: A Vol. 2 c. 397; Nevakivi 1976 cc. 159-62; Polvinen 1979 cc. 106-7
16. Eskola 1974 в різних місцях

17. Berry 1987 cc. 106-9, 174-92; Eskola 1974 cc. 138-67
18. The United States Army in World War II: the Middle East Theatre. The Persian Corridor and Aid to Russia 1952 Appendix A
19. Галл—Шенфельду, 4 жовтня 1941 року, FRUS 1941 I cc. 74-5
20. Галл—Шенфельду, 25 жовтня 1941 року, FRUS 1941 I cc. 81-2
21. Шенфельд—Галлу, 27 жовтня 1941 року, FRUS 1941 I cc. 82-4; Langer and Gleason 1953 cc. 831-2
22. Рюті—Маннергейму, 5 листопада 1941 року, Ryti's papers, NA
23. Korpi 1996 cc. 273-80
24. Текст у FRUS 1941 Ір.109
25. Churchill 1950 c. 474
26. Сталін—Черчиллю, 23 листопада 1941 року, Correspondence cc. 35-6
27. Протокол засідання уряду за участю головнокомандувача, 28 листопада 1941 року, FMA 110 Аз
28. EDFA III: A Vol. 2 c. 403
29. Шенфельд—Галлу, 3 грудня 1941 року, FRUS 1941 I cc. 111-13
30. Gilbert 1983 c. 1250; Polvinen 1979 cc. 125-32
31. Berry 1987 cc. 201-6; Nevakivi 1976 cc. 172-8; Polvinen 1979 cc. 131-2
32. Щоденниковий запис Рюті від 7 січня 1942 року, NA; Jutikkala 1987 cc. 135-45
33. Запис прийому Віттинга у Гітлера 27 листопада 1941 року, DGFP DXIII 507
34. Seppinen 1983 cc. 136-55; Seppinen 1990 cc. 278-81
35. Menger 1974 cc. 45-51; Menger 1988 cc. 175-6; Vuonsjarvi 1990 cc. 199-204
36. Manninen 1980 cc. 117-28
37. DGFP D: XIIр. 963
38. Jokipii 1962
39. Jakobson 1999 cc. 371-7; Cohen and Svensson 1995 cc. 70-93
40. Vehviläinen 1987
41. Запис прийому Віттинга у Гітлера 27 листопада 1941 року, DGFP D: XIII 507; Manninen 1980 cc. 261-72
42. Парламентські дебати 29 листопада 1941 року; H. Soikkanen 1987 cc. 302-3; Vehviläinen 1989b cc. 317-18
43. Itä-Karjalan Sotilashallinto-esikunnan promemoria (Меморандум Східнокарельського штабу) від 21 липня 1941 року, MAT 1048/30

44. Rosén 1998 cc. 48-72
45. Lame 1982 cc. 174-87
46. Kulomaa 1989 cc. 186-9; Lame 1982 cc. 205-18
47. Lame 1982 cc. 116-25
48. Lame 1982 cc. 240-2
49. Rosén 1998 cc. 118-19
50. Lame 1982 c. 247
51. Lame 1990 cc. 86-9; Pietola 1987 в різних місцях
52. Kulomaa 1989 cc. 221-5; Lame 1982 cc. 372-3
53. Huuhtia 1999 c. 87; Kulomaa 1989 c. 240; Lame 2000 c. 10

7 СУСПІЛЬСТВО ПІД ТЯГАРЕМ ВІЙНИ

1. Щоденниковий запис Рюті від 27 липня 1942 року, NA
2. Tirronen 1975 cc. 52, 59
3. Pihkala 1990 c. 265; Saraste 1990 c. 265; H. Soikkanen 1990 c. 133
4. Tirronen 1975 cc. 203-4
5. Pihkala 1982 cc. 98-100
6. Hietanen 1990a cc. 305-17; Pihkala 1993 cc. 114-17
7. Järvenpää 1999 cc. 117-18; Saraste 1990 cc. 285-96; Tirronen 1975 cc. 46-62
8. Hietanen 1990ap. 306; Seppinen 1990 cc. 278-84; Pihkala 1993 cc. 109-12
9. Pihkala 1982 c. 325
10. Pihkala 1990cc. 257-62; Pihkala 1993 cc. 117-22
11. H. Soikkanen 1990 cc. 127-51
12. Julkunen 1990 cc. 222-33; Jutikkala 1987 c. 131; Jutikkala 1997 cc. 48-51
13. H. Soikkanen 1990 cc. 212-21
14. Murtorinne 1975 в різних місцях
15. Saraste 1990 cc. 296-8; H. Soikkanen 1990 cc. 145-7; Valkonen 1987 cc. 376-82
16. Hietanen 1990b cc. 320-37
17. Ahto 1986 cc. 175-92; Hietanen 1989c c. 222
18. Jägerskiöld 1981 cc. 63-71; Linkomies 1970 cc. 173-81
19. H. Soikkanen 1987 cc. 303-6, 313-20
20. Linkomies 1970 cc. 143-65; H. Soikkanen 1977 cc. 152-6; H. Soikkanen 1987 cc. 334-8
21. Linkomies 1970 cc. 170-2; Turtola 1994 cc. 274-5
22. Rentola 1994 cc. 344, 452

8 ПОШУК ШЛЯХІВ ДО МИРУ

1. Наприклад, нотатки Паасіківі його дискусій із Рюті від 8 жовтня та 21 листопада 1942 року, Paasikivi 1991 сс. 223-4, 233
2. Jutikkala 1987р. 145
3. V. Voionmaa 19 January 1943, Voionmaa 1971 с. 198
4. Запис Таннера від 3 лютого 1943 року, Tanner's papers 42, NA; Mannerheim 1952 сс. 415-16
5. Vehviläinen 1992a сс. 18-25
6. Eden 1965 сс. 289-90; Woodward 1971 сс. 222-33; СССР и германский вопрос сс. 11, 13, 14; Щоденниковий запис Рюті від 17 січня 1942 року, NA
7. Нотатки Гаррі Гопкінса щодо його переговорів з Максимом Літвіновим, радянським послом у Вашингтоні, 16 березня 1943 року, FRUS 1943:111 с. 25
8. Молотов — британському послу в Москві, 25 вересня 1943 року, Советско-английские отношения т. I с. 459; Маллет, британський посланець у Стокгольмі, — Ідену щодо переговорів з першим секретарем радянської дипмісії 28 жовтня 1943 року, EDFA III: A Vol. 4 сс. 37-8
9. FRUS 1943:111 с. 256; Polvinen 1979 сс. 188-228
10. FRUS 1943:111 сс. 13-15
11. Іден — Маллету 10 лютого 1943 року, та Галіфаксу 10 березня 1943 року, EDFA III: A Vol. 3 сс. 320, 324
12. Berry 1987 сс. 241-5, 285-6, 297, 339-44
13. Carlgren 1973 сс. 462-82
14. Polvinen 1979 сс. 230-3; Tanner 1952 сс. 83-97
15. Щоденникові записи Паасіківі від 9 квітня, 23 серпня, 22 вересня та 23 грудня 1943 року, Paasikivi 1991 сс. 257-8, 285-6, 294-5, 299-301; запис Паасіківі від 18 серпня 1943 року, Paasikivi's papers IV/24, NA; Polvinen 1995 сс. 318-45
16. Hokkanen 1996 сс. 118-29; Suomi 1986 сс. 277-84, 335-6
17. Polvinen 1979 сс. 261-2
18. Протокол переговорів Ріббентропа і Рамсея 26 березня 1943 року, телеграма дипмісії у Гельсінкі 27 березня 1943 року, ADAP E:V 248, 251, 257
19. Запис міністра закордонних справ Німеччини 23 червня 1943 року, ADAP E:VI 111
20. Gersdorff 1961 сс. 168-9
21. Hitlers Lagebesprechungen сс. 400-1
22. Tanner 1952 сс. 128-30
23. Протоколи Московської конференції міністрів

- закордонних справ трьох держав, 25 та 30 жовтня 1943 року, FRUS 1943:1сс. 633, 681; Mastny 1979 сс. 111-22
24. Assarsson 1963 с. 213
25. FRUS 1943: Conferences of Cairo and Teheran сс. 590-2, 594-5, 815-18; Teheran, Jalta, Potsdam (1986) сс. 130-3; Bohlen 1973 сс. 150-1
26. Carlgren 1973 с. 488
27. Carlgren 1973 с. 489; Tanner 1952 с. 150
28. Щоденниковий запис Рюті від 8 лютого 1944 року, NA; Tanner 1952 с. 165
29. FRUS 1944:111сс. 559-60, 563
30. Щоденникові записи Паасіківі від 27 лютого, 8 березня та 1 квітня 1944 року, Paasikivi 1991 сс. 340-1, 349, 373-4
31. Протокол переговорів у Москві 27-29 березня 1944 року, FMA 110 b 2; Щоденниковий запис Паасіківі, Paasikivi 1991 сс. 366-70; нотатки Енкеля, Enckell's papers 88, NA; Vehviläinen 1992b сс. 44-5
32. Carlgren 1973 сс. 500-2; Polvinen 1995 сс. 385-6
33. Vehviläinen 1992b сс. 45-8
34. Ріббентроп — Блюхеру 19 лютого 1944 року, ADAP E:VII с. 427
35. Gersdorff 1961 сс. 145-6
36. Vehviläinen 1992b сс. 48-51
37. Рамсей — Ківімакі, 26 квітня 1944 року, Ramsay's papers, NA

9 ФІНЛЯНДІЯ ВИХОДИТЬ З ВІЙНИ

1. Alanen 1988 сс. 54-73; Meretskov 1971 сс. 286-301; Shtemenko 1978 сс. 340-59
2. Jatkosodan historia IV сс. 280-1; Turtola 1997 сс. 273-86; Vuorenmaa and Hietanen 1992 сс. 58-62
3. Shtemenko 1978 сс. 360-1
4. Нотатки Рюті від 15 та 16 червня 1944 року, Ryti's papers 9 and 10, NA; нотатки Таннера від 15 та 17 червня 1944 року, Tanner's papers 42, NA
5. Нотатки Таннера від 19 та 20 червня 1944 року; Vehviläinen 1992с сс. 82-3
6. Щоденник Гріпенберга, фінського посланця у Стокгольмі, 22 червня 1944 року, NA; Carlgren 1973 с. 506
7. Щоденниковий запис Гріпенберга від 23 червня 1944 року, NA; Carlgren 1973 с. 506

8. Нотатки Рюті від 23 та 24 червня 1944 року, Ryti's papers 9 and 10, NA; нотатки Рамсея, Ramsay's papers 5, NA; щоденник Вальдемара Ерфурта, німецького генерала, прикріпленого до штаб-квартири фінського головнокомандувача, 23 червня 1944 року, Erfurth 1954 cc. 205-7
9. Нотатки Таннера від 23-26 червня 1944 року; Linkomies 1970 cc. 350-3; Vehviläinen 1992c cc. 86-90
10. Протокол таємного засідання уряду 26 червня 1944 року, FMA; Рюті—Гітлеру, 26 червня 1944 року, Ryti's papers 32; Linkomies 1970 cc. 349-60; Tanner 1952 cc. 294-305
11. H. Soikkanen 1987 cc. 382-8
12. Галл—Рузвельту, 28 квітня 1944 року, FRUS 1944:111 c. 596
13. Галл—фінському повіреному у справах, 30 червня 1944 року, FRUS 1944:111 cc. 607-8
14. Гарріман—Галлу, 27 червня 1944 року, FRUS 1944:111 cc. 603-4; запис розмови Сталіна з Гарріманом 26 червня 1944 року, Советско-американские отношения т. 2 c. 148
15. AVPRF фонд 0135 опись 28 дело 8 c. 8 згідно з Turtola 1994 cc. 294-8. Також див. лист Ворошилова до Молотова від 6 жовтня 1943 року, СССР и германский вопрос c. 60
16. Звіт № 1. Інформація щодо умов укладання миру навесні 1944 року, FMA 110:B 2; Carlgren 1973 cc. 510-12
17. Запис Таннера від 15 липня 1944 року, Tanner's papers 43, NA
18. Запис Таннера від 22 липня 1944 року
19. Juuti 1990 cc. 68-71
20. Нотатки переговорів Маннергейма і Кейтеля, Mannerheim's papers 609, Mannerheim's Grensholm papers 13, NA; Блюхер—Міністерству закордонних справ, 18 серпня 1944 року, ADAPE:VIII 163; Erfurth 1954 cc. 268-72 (щоденниковий запис від 17 серпня 1944 року)
21. Menger 1988 cc. 219-20; Vehviläinen 1982 cc. 161-2
22. Menger 1988 cc. 213-21; Vehviläinen 1982 cc. 162-4
23. Щоденниковий запис Гріпенберга від 24 серпня 1944 року, Gripenberg's papers, NA; запис Таннера від 24 серпня 1944 року, Tanner's papers, NA; запис П.Ю. Гіннінена від 17 серпня 1944 року, FMA 110 E 3
24. Телеграма Енкеля до Ківімакі від 25 серпня 1944 року, Телеграма Ківімакі від 29 серпня 1944 року, Enckell's papers, NA; Ріббентроп—дипмісії у Гельсінкі, 29

- серпня 1944 року, Блюхер—Міністерству закордонних справ, 31 серпня 1944 року, ADAPE:VIII 188, 199
25. Коллонтай—Гріпенбергу від 29 серпня 1944 року, телеграма Гріпенберга від 30 серпня 1944 року, FMA 110 E 3; нотатки переговорів Молотова з американським і британським послами 26 серпня 1944 року, Советско-американские отношения т. 2 cc. 189-90
26. FRUS 1944:111 c. 609
27. Іден—Віктору Маллету, британському посланцеві у Стокгольмі, 21 серпня 1944 року, BDFA A:III Vol. 5 cc. 112-13
28. Процитовано за Polvinen 1986 cc. 14-15
29. Чинний держсекретар США Стеттініус—послу в Лондоні, 9 червня 1944 року, FRUS 1944:111 cc. 608-9
30. Polvinen 1986 cc. 25-32
31. Фінський протокол, віддрукований у Thede Palm, The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944 (Uppsala 1971)
32. Paasikivi 1985 c. 33 (diary 21 September 1944); запис Таннера від 18 вересня 1944 року, Tanner's papers 43, NA; Paasonen 1974 cc. 156-7
33. Linkomies 1970 cc. 404-5; H. Soikkanen 1977 c. 220
34. Menger 1988 cc. 225-6; Vehviläinen 1982 cc. 166-7
35. Ahto 1980 cc. 105-19; Menger 1988 cc. 228-36; Polvinen 1986 cc. 37-46; Vehviläinen 1982 cc. 169-70
36. Ahto 1980 cc. 128-33; Polvinen 1986 cc. 47-8; Seppälä 1984 cc. 171-4

10 РОКИ ЗАГРОЗИ

1. Androsova 1994 cc. 44-66; Jussila 1990 cc. 53-76; Nevakivi 1995 cc. 64-8; Vehviläinen 1992d cc. 210-12
2. H. Soikkanen 1991 cc. 13-50
3. Heikkilä 1983 в різних місцях; також див. Heikkilä 1989; Pihkala 1999 cc. 31-6
4. Heikkilä 1989 c. 47
5. Pihkala 1999 cc. 31-6
6. Hietanen 1984 cc. 67-94; Pihkala 1999 c. 34
7. Polvinen 1999 cc. 239-71
8. Polvinen 1999 cc. 272-80
9. Jussila 1990 cc. 134-52; Polvinen 1999 cc. 368-76
10. H. Soikkanen 1991 cc. 69-90

11. Beyer-Thoma 1990 сс. 505-9; H. Soikkanen 1991 сс. 186-91
12. Polvinen 1986 сс. 231-2
13. Polvinen 1986 сс. 234-8
14. Korobochkin 1994 сс. 175-9
15. Щоденниковий запис Паасіківі від 23 січня 1948 року, Paasikivi 1985 с. 544
16. Korobochkin 1994 сс. 183; Polvinen 1999 с. 467
17. Polvinen 1999 сс. 435-7; Rentola 1994 сс. 235-8
18. Rentola 1994b сс. 237-9
19. Jussila 1990 сс. 206-43
20. Rentola 1997 сс. 39-52
21. Polvinen 1999 сс. 491-515

11 ПІДСУМОК

1. Процитовано за Polvinen 2000 с. 104

БІБЛІОГРАФІЯ

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

The Archives of the Ministry for Foreign Affairs (FMA), Helsinki

- 5 D Holsti
- 12 L Englanti
- 109 A Negotiations between Finland and the Soviet Union, October-November 1939
- 109 B Negotiations in Moscow, March 1940
- Negotiations in Moscow, March 1944
- 110 A Minutes of the government meetings
- 110 B The Continuation War

Архив Внешней Политики Российской Федерации (АФПРФ), Москва,

- фонд 0135: Отдел прибалтийских стран: Референтура по Финляндии,
- фонд 06: Секретариата Молотова
- фонд 059a: Досье о переговорах по подписанию мирного договора с Финляндией
- фонд 521: Diary of Alexandra Kollontai

Military Archives (MA), Helsinki

- Rudolf Walden's papers
- Archive of the Military Administration of Eastern Karelia
- T 1048

National Archives (NA), Helsinki

- Documents of the War Guilt Trial: Ryti's diary
- Carl Enckell's papers
- G.A. Gripenberg's papers
- C.G. Mannerheim's papers

C.G. Mannerheim's Grensholm papers
 Juho Niukkanen's papers
 J.K. Paasikivi's papers
 Henrik Ramsay's papers
 Risto Ryti's papers
 Vaino Tanner's papers
 A.E. Tudeer's papers
 Copies from the Archives of the German Foreign Office

Riksarkivet, Stockholm (RA)
 Department for Foreign Affairs (UD)
 HP 1 Af
 HP 1 Af: The peace negotiations between Finland and the
 Soviet Union

ДРУКОВАНИ ДЖЕРЕЛА

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945
 (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht) (ADAP).

British Documents on Foreign Affairs. Reports and
 Papers from the Foreign Office Confidential Print
 (University Publications of America 1997) (EDFA).

Correspondence between the Chairman of the Council of
 Ministers of the U.S.S.R and the Presidents of the U.S.A
 and the Prime Ministers of

Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945,
 I (Moscow: Foreign Languages Publishing House 1957).

Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (London:
 Her Majesty's Stationery Office) (DEFP).

Documents on German Foreign Policy 1918-1945 (London:
 Her Majesty's Stationery Office) (DGFP).
 Документы Внешней Политики СССР (ДВП).
 Министерство иностранных дел СССР (Москва:
 Государственное издательство) (ДВП).

Eduskunnan pöytäkirjat (Debates of the Parliament)
 (Helsinki: Valtioneuvoston Kirjapaino).

Foreign Relations of the United States (Washington:
 Government Printing Office) (FRUS).

Год кризиса 1938-1939, Т. 1-2 (Министерство
 иностранных дел СССР, Москва, 1990).

Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente
 seiner militärischen Konferenzen 1942-1945. ed. Helmut
 Heiber (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1962).

International Affairs (Moscow 1990).

Kaslas, Eronis J. (ed.): The USSR-German Aggression
 Against Lithuania (New York: R. Speller 1973).

Советско-американские отношения по время
 Великой Отечественной Войны 1941-45, 1-2, Москва,
 1984.

Советско-английские отношения во время Великой
 Отечественной Войны 1941-45, 1-2, Москва, 1983.

Soviet Documents on Foreign Policy, HI, 1933-1941, ed.
 Jane Degras (London: Oxford University Press 1953) (SDF).

СССР и германский вопрос 1941-1949. Документы из
 архива внешней политики Российской Федерации,
 Москва, 1996.

Teheran, Jalta, Potsdam. Konferenzdokumente der
 Sowjetunion 1-2 (Köln 1986).

ЛІТЕРАТУРА

Ahto, S.: 'Mannerheim Suomen sodanjohtajana',
 Historiallinen Arkisto 88 (Vammala: FHS1986).

—: Aseveljet vastakkain. Lapin sota 1944-1945 (Hämeenlinna:
 Kirjayhtymä» 1980). Alanen, c.: 'Neuvostoliiton suurhyökkäys
 Suomeen kesällä» 1944', in U.E. Moisala and Pertti Alanen: Kun
 hyökkääjän tie suljettiin (Helsinki: Sotatieteen laitos 1988).

Androsova, T.: 'The Allied Control Commission in Finland 1944-1947: Zig-zags in the Tactical Line', in Finnish-Soviet Relations 1944-1948, ed. J. Nevakivi (Department of Political History, University of Helsinki 1994).

Assarsson, W.: *Iskuggan av Stalin* (Stockholm: Bonnier 1963).

LS. Backlund: *Nazi Germany and Finland, 1933-1939*, University of Pennsylvania 1983 (University Microfilms International A. Bell & Howell Information Company, Ann Arbor, Michigan).

Barros, J.: *Betrayal from Within. Joseph Avenol, Secretary-General of the League of Nations, 1933-1940* (New Haven: Yale University Press 1969).

Baryshnikov, N.I. and Baryshnikov, V.N.: 'Terijoen hallitus', JFH 1997 cc. 173-84. Барышников Н.И., Барышников В.Н., Федоров В.Г.: Финляндия в о второй мировой войне (Ленинград: Лениздат 1989).

Baryshnikov, N.I. and Manninen, O.: 'Sodan aattona', JFH 1997 cc. 127-38. Baryshnikov, V.N.: 'Neuvostoliiton Suomen suhteiden kehitys sotaa edeltäneellä kaudella', 7PH1997 cc. 67-87.

—: 'Neuvostoliiton talous ja yhteiskunta', TPH 1997 cc. 205-14.

Bédarida, F.: 'The Great Powers and the Nordic Countries 1939-1940: France, Britain and the Nordic Countries', Scand. J. History (2) 1977 cc. 7-27.

—: *La Stratégie Secrète de la Drôle de Guerre. Le Conseil Supreme Interallié Septembre 1939-Avril 1940* (Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques 1979).

Berry, M.: *American Foreign Policy and the Finnish Exception. Ideological Preferences and Wartime Realities* (Helsinki: F HS 1987).

—: 'Finland Pays, Finland Fights', in *The Road to War, Essays in Honour of Professor Olli Vehviläinen on the Occasion of his 60th birthday 4 June 1993*, University of Tampere 1993.

Beyer-Thoma, H.: *Kommunisten und Sozialdemokraten in Finnland 1944-1948* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1990).

Bohlen, Ch.: *Witness to History 1929-1969* (New York: W.W. Norton 1973).

Böhme, H.: 'Die Deutsche Kriegszielpolitik und Finnland im Jahre 1918', *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Fritz Fischer zum 65. Geburtstag (Düsseldorf 1973).

Cairns, John C.: 'Reflections on France, Britain and the Winter War, 1939-40', *Historical Refections/Refections historiques* (22) 1996 cc. 211-34.

Carlgren, W.: *Svensk utrikespolitik 1939-1945* (Stockholm: Allmänna Förlaget 1973).

Churchill, Winston S.: *The Second World War III* (London: Cassell 1950).

Cohen, W. and Svensson, J.: 'Finland and the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies* 1995 cc. 70-92.

Dallek, R.: *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945* (Oxford: Oxford University Press 1979).

Dilks, D.: 'The Great Powers and the Nordic Countries 1939-1940: Great Britain and Scandinavia in the «Phoney War»', *Scand. J. History* (2) 1977 cc. 29-51.

Duroselle, J.-B.: *Politique étrangère de la France. L'abîme 1939-1944* (Paris: Imprimerie Nationale 1986).

Eden, A.: *The Eden Memoirs. The Reckoning* (London: Cassell 1965).

Erfurth, W.: *Krigsdagbok november 1943-stptember 1944* (Helsingfors: Söderström 1954).

Eskola, S.: *Yhdysvaltain lehdistö ja Suomen kriisi kevästä 1941 Pearl Harboriin* (Forssa: F HS 1974).

—: 'Finland on the Verge of the Winter War - from the Democratic European Perspective', in The Road to War, Essays in Honour of Professor Olli Vehviläinen on the Occasion of his 60th birthday 4 June 1993, University of Tampere 1993.

Fleischhauer, I. : Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938-1939 (Frankfurt am Main: Ullstein 1990).

Gersdorff, U. von: 'Der Operationsplan «Tanne»', Operationsgebiet Östliche Ostsee und der finnisch-baltische Raum 1944 (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1961).

Chebali, V.-Y.: 'L'exclusion de l' U.R.S.S. de la Société des Nations', in The Opening of the Second World War, ed. David Wingeate Pike (New York: Peter Lang 1991).

Gilbert, M.: Finest Hour. Winston S. Churchill 1939-1941 (London: Heinemann 1983).

Haapala, C. : Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914-1920 (Helsinki: Painatuskeskus 1995).

Häikiö, M.: Maaliskuusta maaliskuuhun. Suomi Englannin politiikassa 1939-40 (Porvoo: WSOY 1976).

Harriman, W. A. and Abel, E.: Special Envoy to Churchill and Stalin 1941-1946 (New York: Random House 1975).

Heikkilä, H.: Liittoutuneet ja kysymys Suomen sotakorvauksista 1943-1947 (Helsinki: FHS 1983).

—: The Question of European Reparations in Allied Policy, 1943-1947 (Helsinki: FHS 1989).

Hentilä, S.: 'Työväenliikkeen puolue- ja järjestöelämän herääminen', Suomi 1944. Sodasta rauhaan (Helsinki: Tammi 1984).

—: 'Pelkoa vai pelottelua? Sosiaalidemokraattinen propaganda ja kommunistit', Paasikiven hirmuiset vuodet, Suomi 1944-1948 (Helsinki: Tammi 1986).

—: «Päättelimme että herrat ovat viisaampia...». Sosialidemokraattinen järjestöväki ja talvisodan henki»,

Tuntematon talvisota. Suomi 1939-1940, University of Helsinki, Department of Political History 1989.

Hiedanniemi, E.: Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933-1940 (Keuruu: WSOY 1980).

Hietanen, S.: Siirtoväen pika-asutuslaki 1940 (Helsinki: FHS 1982).

—: 'Siirtoväen ja rintamamiesten asuttaminen', Suomi 1944. Sodasta rauhaan (Helsinki: Tammi 1984).

—: 'Kohti kansanvaltaista poliittista järjestelmää', KKS 1989a cc. 46-67.

—: 'Maanpuolustus ja yhtenäistyvä kansakunta', KKS 1989b cc. 68-85.

—: 'Jälleenrakennushallitus ja keskittyvä valta', KKS 1989c cc. 217-24

—: 'Siirtoväkikysymys syntyy - ennakkonäytös vuosina 1939-41', KKS 1989d cc. 240-53.

—: 'Perunan ja rukiin maa - ravinto ja asuminen sotavuosien Suomessa', KKS 1990a cc. 301-19.

—: 'Sodan luomat uudet sosiaaliset ongelmat', KKS 1990b cc. 320-37.

Hokkanen, K.: Maalaisliitto sodan ja vaaran vuosina 1939-1950. Maalaisliitto - Keskustan historia 3 (Keuruu: Otava 1996).

Hyttiä, O.: Viron kohtalontie 1933 ... 1939 ... 1940 (Jyväskylä: Helsinki University Press 1992).

—: Karjalais-Suomalainen Neuvostotasavalta 1940-1956 - Kansallinen tasavalta? (Helsinki: FHS 1999). I

Imjärv, M.: Nookogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934-1940 (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1993).

Jägerskiöld, S.: Talvisodan ylipäällikkö. Sotamarsalkka Gustaf Mannerheim 1939-1941 (Keuruu: Otava 1976).

—: Suomen Marsalkka. Gustaf Mannerheim 1941-1944 (Keuruu: Otava 1981).

Jakobson, M.: The Diplomacy of the Winter War. An Account of the Russo-Finnish War, 1939-1940 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1961).

—: Väkivallan vuodet. 20. vuosisadan tilinpäätös, I (Keuruu: Otava 1999). Järvenpää, T.: Koululaisena suursodan vatjossa, University of Tampere 1999 (imprinted).

Jatkosodan historia I-VI (Porvoo: WSOY 1988-1994).

Johansson, A.W.: Finlands sak. Svermks politik och opinion under vinterkriget 1939-1940 (Stockholm: Allmänna Förlaget 1973).

Johansson, A.W.: Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget (Stockholm: Tidens Förlag 1984).

Jokipii, M.: 'Himmlerin Suomen matka 1942', Historiallinen Arkisto 58 (Turku: FHS 1962).

—: Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940-41 (Keuruu: Otava 1987).

Julkunen, M.: 'Toiveiden ja todellisuuden noidankehä - suomalainen tiedotus-toiminta vuosina 1941-44', RKS 1990 cc. 222-46.

Jussila, O.: Terijoen hallitus 1939-40 (Juva: WSOY 1985).

—: Suomen tie 1944-1948. Miksi siitä ei tullut kamandemokratiaa (Juva: WSOY 1990).

Jutikkala, E.: 'Mielialojen kirjo jatkosodan aikana', Studia Historica in Honorem Vilho Niitemaa (Tammisaari: The Historical Society of Turku 1987).

—: Valtion Tiedotuslaitoksen salainen sotakronikka (Juva: WSOY 1997).

Juuti, P.: Miksi Rytin erosi?, University of Tampere, Department of History 1990.

Jylhä, Y.: Runoja (Helsinki: Otava 1943).

Karemaa, O.: Vihollisia, vainoojia, sycpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917-1923 (Helsinki: FHS 1998).

Kaukiainen, L.: Avoin ja suljettu raja. Suomen ja Notjan suhteet 1918-1940 (Helsinki: FHS 1997).

Kinnunen, K.: Suomi-Neuvostoliitto-Seuran historia 1944-1974 (Jyväskylä: Suomi-Venäjä-Seura 1998). Korhonen, K.: Turvallisuuden pettäessä. Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvi-sotaan II 1933-1939 (Helsinki: Tammi 1971).

Korobochkin, M.: 'The USSR and the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance with Finland', in Finnish-Soviet Relations 1944-1948, ed. J. Nevakivi. Department of Political History, University of Helsinki 1994.

Korpi, K.: Tavoitteena Muurmanni. Saksan Notjan-armeija ja Pohjois-Suomen rinta-masuunta joulukuusta 1940 joulukuuhun 1941, Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis 1996.

Kulomaa, J.: Äänislinna. Petroskoin suomalaismiehityksen vuodet 1941-1944 (Jyväskylä: FHS 1989).

Laaksonen, L.: Todellisuus ja harhat. Kannaksen taistelut ja suomalaisten joukkojen tila talvisodan lepusa 1940 (Helsinki: Helsinki University Press 1999).

Laine, A.: Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Katjalan siviiliväestön asema suomalaissa miehityshallinnossa 1941-1944 (Keuruu: Otava 1982).

—: 'Suomi miehitysvaltana', KKS 1990 cc. 72-85.

—: 'Karjalais-suomalainen sosialistinen neuvostotasavalta', in Yhtä suurta perhettä. Bolsevikien kansallisuuspolitiikka

Luoteis-Venäjällä 1920-1950-luvuilla, eds Timo Vihavainen and Irina Takala (Helsinki: Kikimora Publications 2000).

Langer, W. and Gleason, S. E.: *The Undeclared War 1940-41* (New York: Harper and Brothers 1953).

—: *The Challenge to Isolation 1937-1940* (New York: Harper & Row 1964). Leskinen, J.: *Vaiettu Suomen silta. Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930-1939* (Helsinki: FHS 1997).

Leskinen, J. and Juutilainen, A. (eds): *Talvisodan Pikkujättiläinen* (Juva: WSOY 1999).

Linkomies, E.: *Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943-44* (Helsinki: Otava 1970).

Luntinen, P.: *Itsendistymisen vuodet 1917-1920, I* (Helsinki: VAPK-Kustannus 1992).

Macleod, R. and Kelly, D. (eds): *Ihe Ironside Diaries 1937-40* (London: Constable 1962).

Mannerheim, G.: *Muistelmat II* (Helsinki: Otava 1952).
Manninen, O.: *Suur-Suomen ääriiivat* (Jyväskylä: Kirjayhtymä» 1980).

—: *Suomi toisessa maailmansodassa. Suomen historia 7* (Espoo: Weilin & Goos 1987).

—: 'Stalinin talvisota', in *Talvisota*, ed. P. Pesonen and K. Immonen (Helsinki: Kirjayhtymä» 1989).

—: 'Neuvostoliiton operatiiviset suunnitelmat Suomen suunnalla 1939-1941', *Sotahistoriallinen Aikakauskirja* 11, 1993 cc. 77-176.

—: *Molotovin cocktail - Hitlerin sateenvarjo. Toisen maailmansodan historian uudelleenkitjoitusta* (Helsinki: Painatuskeskus 1994).

—: 'Taistelujen ensimmäinen vaihe', *JPH* 1997a cc. 141-72.

—: 'Neuvostoliiton suurhyökkäys', *JPH* 1997b cc. 283-305.

—: 'Mitä Göring todella sanoi talvisodan rauhasta?', *Sotilasaikakauslehti* 3/2000 cc. 64-6.

Manninen, O. and Baryshnikov, N.I.: 'Syksyn 1939 neuvottelut', *JPH* 1997 cc. 109-26.

—: 'Sodan aattona', *JPH* 1997 cc. 127-39.

Manninen, O. and Rzhesheshevsky, O. (eds): *Puna - armeija Stalinin tentissä* (Helsinki: Edita 1997).

Mastny, V.: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945* (New York: Columbia University Press 1979).

Menger, M.: 'Zur Bedeutung Finnlands für die faschistische Kriegswirtschaft', *Department of Political History, University of Helsinki* 3/1974.

—: *Deutschland und Finnland im Zweiten Weltkrieg. Genesis und Scheitern einer Militarallianz* (Berlin: Militärverlag der DDR 1988).

Meretskov, K.A.: *Serving the People* (Moscow: Progress Publishers 1971).

Munch-Petersen, T.: *The Strategy of the Phoney War. Britain, Sweden and the Iron Ore Question 1939-1940* (Stockholm: Militärhistoriska Förlaget 1981).

Murtorinne, Eino: *Veljeyttä viimeiseen saakka. Suomen ja Saksan kirkkojen suhteet toisen maailmansodan aikana 1940-44* (Mikkeli: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1975).

Mylly, J.: *Maalaisliitto ja turvallisuuspolitiikka II. Pikkuvallio kansainvälisen jännityksen kiristymisen ja suurvaltanaapurin varjossa 1934-1939* (Turku: University of Turku 1983).

Myllyniemi, S.: *Die baltische Krise 1938-1941* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1979).

Nevakivi, J.: *The Appeal that was Never Made. The Allies, Scandinavia and the Finnish Winter War 1939-1940* (London: Hurst 1976a).

—: *Ystävistä vihollisiksi. Suomi Englannin politiikassa 1940-1941* (Helsinki: Tararai 1976b).

—: *Zhdanov Suomessa. Miksi meitä ei neuvostolaistettu?* (Keuruu: Otava 1995).

—: *Apu jota ei annettu. Länsivallat ja Suomen talvisota 1939-1940* (Juva: WSOY 2000).

Paasikivi, J.K.: *Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939-41. I. Talvisota* (Porvoo: WSOY 1958).

—: *Paivakirjat 1944-1956, I* (Juva: WSOY 1985).

—: *Jatkosodan päivakirjat 11. 3. 1941-27. 6. 1944* (Juva: WSOY 1991).

Paasivirta, J.: *Finland and Europe. The Early Years of Independence 1917-1939* (Helsinki: FHS 1988).

Paasonen, A.: *Marsalkan tiedustelupäällikkönä ja hallituksen asiamiehenä* (Tapiola: Weilin & Goos 1974).

Pakaslahti, A.: *Talvisodan poliittinen näytelmä. VM:n poliittisen osaston päällikön päiväkirjoja* (Porvoo: WSOY 1970).

Palm, T.: *The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944* (Uppsala: Almqvist & Wiksell 1971).

Paulaharju, J.: *'Kenttätykistö talvisodassa', Sotahistoriallinen Aikakauskirja 19, 2000 cc. 107-27.*

Peltovuori, R.: *Saksa ja Suomen talvisota* (Keuruu: Otava 1975).

—: *Sankarikansa ja kavaltaajat. Suomi Kolmannen Valtakunnan lehdistössä 1940-1944* (Helsinki: FHS 2000).

Pernot, F.: *'L'armée de l'air et les projets périphériques 1939-1940', Revue historique des Armées 4/1999 cc. 77-88.*

Pietiäinen, J.-P.: *Suomen ulkopolitiikan alku. Itsenäistymisen vuodet 1917-1920 II* (Helsinki: VAPK-Kustannus 1992).

Pietola, E.: *Sotavangit Suomessa 1941-1944* (Jyväskylä: Gummerus 1987).

Pihkala, E.: *'Sotatalous 1939-1944', Suomen taloushistoria II* (Helsinki: Tammi 1982).

—: *'Sotaan mobilisoitu talous', KKS 1990 cc. 252-75.*

—: *'War Consumption and Financing in Finland in the Second World War', in The Sinews of War. Essays on the Economic History of World War II, ed. Geoffrey T. Mills and Hugh Rockoff* (Ames, Iowa: Iowa State University Press 1993).

—: *'The Political Economy of Post-War Finland, 1945-1952', Scandinavian Economic History Review (XLVII) 1999 cc. 26-47.*

Polvinen, T.: *Venäjän vallankumous ja Suomi 1917-1920* (Porvoo: WSOY, vol. I 1967, vol. II 1971).

—: *Barbarossasta Teheraniin. Suomi kansainvälisessä politiikassa I: 1941-1943* (Juva: WSOY 1979).

—: *Teheranista Jaltaan. Suomi kansainvälisessä politiikassa II: 1944* (Juva: WSOY 1980).

—: *Between East and West. Finland in International Politics, 1944-1947* (Minneapolis: University of Minnesota Press 1986).

—: *J.K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö* (Juva: WSOY, vol. I 1989, vol. II 1992, vol. III 1995, vol. IV 1999).

—: *'Paasikiven «hirmuiset» vuodet', HAik 98, 2000 cc. 99-104. Rentola, K.: Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937-1945* (Juva: WSOY 1994).

—: *'The Soviet Leadership and Finnish Communism, 1944-1948', in Finnish-Soviet Relations 1944-1948, ed. J. Nevakivi, Department of Political History, University of Helsinki 1994b.*

—: *Niin kylmaa end polttaa. Kommunistit, Kekkonen ja Kreml 1947-1958* (Keuruu: Otava 1997).

Richly, G.: 'Unkari ja Suomen talvisota', Sotahistoriallinen Aikakauskitja IS, 1997 cc. 134-96.

Roberts, G.: The Unholy Alliance. Stalin's Pact with Hitler (London: Tauris 1989). —: The Soviet Union and the Origins of the Second World War. Russo-German Relations and the Road to War, 1933-1941 (Houndmills and London: Macmillan 1995).

Rosén, G.: Suomalaisia Itä-Katjalassa. Sotilashallinnon ja Suomen Punaisen Ristin yhteistoiminta 1941-1944 (Jyväskylä: FHS 1998).

Ruutu, M.: Me uskoimme Suomeen. Sotapäiväkirja 1941-44 (Keuruu: Otava 2000).

Saraste, E.: 'Talompitoa rintaman varjossa - työvoima ja työmarkkinat vuosina 1941-1944', RKS 1990 cc. 285-300.

Selen, K. C. G. E. Mannerheim ja hänen puolustuseuvostonsa 1931-1939 (Keuruu: Otava 1980).

Seppinen, I.: Suomen ulkomaankaupan ehdot 1939-1944 (Helsinki: FHS 1983). —: 'Ulkomaankauppa Suur-Saksan valtapiirissa', KKS 1990 cc. 276-84.

Seppälä, R.: Kentaali ja pahat linnut. Hj. Siilasvuo 1892-1947 (Keuruu: Otava 1984).

Shtemenko, S.M.: The Last Six Months. Russia's Final Battles with Hitler's Armies in World War II (London: Kimber 1978).

Siippainen, O.: Loppuun saakka (Porvoo: WSOY 1964).

Soikkanen, H.: Sota-ajan valtioneuvosto. Valtioneuvoston historia 1917-1966 (Helsinki: Valtion Painatuskeskus 1977).

—: 'Sisäpolmikkaa sodan ehdoilla', RKS 1990 cc. 127-51.

—: Kohti kansan valtaa. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue. Vol. II Joensuu 1987, Vol. III Vaasa 1991.

Soikkanen, T.: Kansallinen eheytyminen - myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933-1939 (Juva: WSOY 1984).

Spring, D.W.: 'The Soviet Decision for War Against Finland, 30 November, 1939', Soviet Studies (XXXVIII) 1986 cc. 207-26.

Suomi, J.: Talvisodan tausta. Neuvostoliitto Suomen ulkopoliitikassa 1937-1939. I. Holstista Erkkoon Diss. University of Helsinki 1973.

—: Myrrys mies. Urho Kekkonen 1936-1944 (Keuruu: Otava 1986).

Talvisodan historia I-IV (Porvoo: WSOY 1977-1979).

Tanner, V.: Suomen tie rauhaan 1943-44 (Helsinki: Tammi 1952).

—: The Winter War. Finland against Russia 1939-1940 (Stanford: Stanford University Press 1957).

—: Kahden maailmansodan välissä (Helsinki: Tammi 1966).

The United States Army in World War II: The Middle East Theatre, T.H. Vail Motter: The Persian Corridor and Aid to Russia, Department of the Army 1952.

Tirronen, E.O.: Sotatalous. Suomen sota 1941-1945 (Helsinki: WSOY 1975).

Tsubarjan, A.O.: 'Neuvostoliiton ulkopoliittikka 1930-luvulla', TFH 1997 cc. 29-40.

Turtola, M.: Tornionjoelta Rajajoelle. Suomen ja Ruotsin salainen yhteistoiminta Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1923-1940 (Juva: WSOY 1984).

—: Från Tome älv till Systerbäck. Hemligt försvarssamarbete mellan Finland och

Sverige 1923-1940 (Stockholm: Militärhistoriska Förlaget 1987).

—: Risto Ryti. Elämä isänmaan puolesta (Keuruu: Otava 1994).

—: Aksel Fredrik Airo. Taipumaton kenraali (Keuruu: Otava 1997).

Valkonen, M.: Yhdessä elämä turvalliseksi. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto 1930-1947 (Helsinki: Suomen Ammattiliittojen Keskusjärjestö 1987).

Van Dyke, C: The Soviet Invasion of Finland 1939-40 (London: Frank Cass 1997).

Vasilievskii, A. M.: Delo vsej zizni (Moskva: Politizdat 1976).

Vehviläinen, O.: Kansallissosialistinen Saksa ja Neuvostoliitto 1933-1934. Hitlerin valtaantulosta Baltian pöytäkitjaa koskevien neuvottelujen raukeamiseen (Porvoo: WSOY 1966).

—: Eine Front wider Hitler? Das Dritte Reich und die Entstehung des französisch-sowjetischen Beistandsabkommens 1934-1935, Universität von Tampere, Institut für Geschichte 1971.

—: 'Saksa ja Suomen irtautuminen jatkosodasta', in Jatkosodan kujanjuoksu ed. O.Vehviläinen (Juva: WSOY 1982).

—: 'Saksalaisten kauttakulun alkuvaihe Suomessa 1940', in Yksilö ja yhteiskunnan muutos, University of Tampere 1986.

—: 'German Armed Forces and the Finnish Civilian Population 1941-1944', Scand. J. History 1987 cc. 345-58.

—: 'Saksan rinnalle', RKS 1989a cc. 264-291.

—: 'Earbarossan varjossa', KKS 1989b cc. 310-31.

—: 'Die Einschätzung der Lage Deutschlands aus finnischer Sicht', in Die Zukunft des Reiches: Gegner, Verbündete und Neutrale (1943-1945), eds Manfred Messerschmidt and Ekkehard Guth (Herford und Bonn: Mittler & Sohn 1990).

—: 'Tavoitteena erillisrauha', KKS 1992a cc. 18-37.

—: 'Kevään 1944 välirauhanneuvottelut', KKS 1992b cc. 38-51.

—: 'Rytin-Ribbentropin sopimus', KKS 1992c cc. 81-93.

—: 'Liittoutuneiden valvontakomission armoilla', KKS 1992d cc. 210-28.

—: 'Finland's Transition from War to Peace', Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War 27/28, 1995 cc. 117-29.

—: 'Tietä rauhaan etsitään', 7PH 1997a cc. 217-42.

—: 'Rauha vai välirauha?', 7PH 1997b cc. 337-49.

Vehviläinen, O. and Baryshnikov, V.N.: 'Kaksi rauhan strategiaa', JFH 1997a cc. 267-82.

—: 'Sodasta rauhaan', 1PH 1997b cc. 307-36.

Vihavainen, T: 'Yhteistyössä Kuusisen hallituksen kanssa', KKS 1989 cc. 129-33.

—: 'Suomen ulkopolitiikka ja Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden ongelmat maailmansotien välisenä aikana', T.FH 1997 cc. 41-90.

Vladimirov, V.: Kohti talvisotaa (Keuruu: Otava 1995).

Voionmaa, V.: Kuriiripostia (Helsinki: Tammi 1971).

Vuorenmaa, A.: 'Suomi hyökkää - kesäsota 1941', KKS 1989 cc. 292-309.

Vuorenmaa, A. and Hietanen, S.: 'Asemasodasta uusiin sotilaallisiin haasteisiin - kevät 1944', KKS 1992 cc. 52-63.

Vuorisjärvi, E.: Petsamon nikkeli kansainvälisessä politiikassa 1939-1944 (Keuruu: Otava 1990).

Wahlbäck, K: Finlandsftägan i svensk politik 1937-1940 (Stockholm: C.A. Norstedt 1964).

Warma, A.: Lähettiläänä Suomessa 1939-1944 (Keuruu: Otava 1973).

Williams, D.L.: 'The Fate of the Frozen History of the Winter War. The Changing Soviet Consensus on the Soviet-Finnish War', Paper Presented at the 104th Annual Meeting of the American Historical Association, San Francisco, 27-30 December 1989.

Woodward, E.L.: British Foreign Policy in the Second World War, II—III (London: HMSO 1971, 1972).

Überschär, G.: Hitler und Finnland 1939-41. Die deutsch-finnischen Beziehungen während des Hitler-Stalin Paktes (Wiesbaden: Steiner 1978).

Ylikangas, H: Väkivallasta sanan valtaan (Juva: WSOY 1999).

СКОРОЧЕННЯ

FHS Finnish Historical Society

HAik Historiallinen Aikakauskirja.

KKS Kansakunta sodassa, ed Silvo Hietanen (Helsinki: Valtion Painatuskeskus, Vol. I 1989, vol. II 1990, vol. III 1992).

Scand. J. History Scandinavian Journal of History
TPH Yksin suurvaltaa vastassa. Talvisodan poliittinen historia, eds O. Vehviläinen and O. Rzheshovsky (Jyväskylä: Finnish Historical Society 1997). (Російське видання: Зимняя война 1939-1940. Политическая история, под ред. О.А. Ржешевский и О. Вехвилайнен, Москва: Наука 1998.)

ПОКАЖЧИК

Аалтонен Алексі 177
Авеноль Жозеф 62
Аграрний союз 15, 19, 21, 29, 31-32, 38, 53, 60, 80-81, 124, 137, 141-142, 148-149, 153, 155, 157, 171, 183, 192-193, 195
Айро А.Ф. 111
Айронсайд Едмунд 75, 81
Акт про швидке розселення 93, 186
Аландські острови 22, 28, 34-37, 45, 63, 81, 86, 98-100, 157, 170, 201
Александр І 9, 10
Антикомінтернівський пакт 121
Архангельськ 118
Асамблея Ліги Націй 62, 63
Ассарссон Вільгельм 79, 81, 84

Баку 70
Балтійське море 48, 50, 152, 160
Баренцове море 46, 48, 65, 70, 98, 123, 176
Беррі Майкл 72
Бессарабія 97, 102, 145
Беломорськ 118-119
Біле море 111, 124
Блюхер Віперт фон 71, 96, 143, 157
Бобріков Ніколай 10
Богеман Ерік 153, 156
Болгарія 158, 170, 176
Борн Ернст фон 174

- Ботнічна затока 8, 34, 36, 65, 78, 101
Британсько-Совєцька угода про спільні дії у війні проти Німеччини 116
- Валден Рудольф 80, 84, 92, 142, 144
Ваннзее 123
Варшавський договір 205
Васілевський О. М. 84
Велика трійка (країн) 151, 155
«Велика трійка» (партій) 183–184, 187, 193
Велтєнс Йозеф 101
Вентспілса 42, 44
Верекер Гордон 79
Версальський договір 27
Верховна військова Рада 70, 78
Верховна Рада 35, 89
Верховне командування (Німеччини) 112, 123, 169
Верховне командування (СССР) 28, 67, 73, 88, 99, 159, 167
Верховне командування (Фінляндії) 160, 162
Верховний адміністративний суд 16
Виборг 48, 74, 76, 79–81, 83, 85, 113, 152, 162, 164, 167–168, 190
Віллямс Девід Л. 56
Віттінг Рольф 92, 103, 106, 113, 121, 124, 142
Владіміров Віктор 73
Войонмаа Вяйньо 84, 124–125, 143, 147
Ворошилов К. Є. 30, 37, 54–55, 88–89, 167
Вуокса, долина 85
Вуолійокі Гелла 74
- Гаапсала 44
Гайнріхс Ерік 105, 123, 139
Гакцель Антті 169
Галдер Франц 105
Галл Корделл 72–73, 84, 118–119, 151, 153, 166–167
Галліваре 78
Галсті Вольфганг 53
Ганко, півострів 36–37, 45–46, 48–50, 52, 61, 75–76, 79, 84–85, 89, 92, 98–99, 104, 152, 154, 156, 199, 201
Ганнула Ууно 77, 80
Ганссон Пер Альбін 54, 63, 77–78, 87
Гарріман Аверелл 159
Гаха Еміль 192
Гельсінкі 13, 28, 33, 38, 45–46, 49, 52, 61, 65, 71, 74, 78–79, 96, 99, 101, 104–106, 117, 131, 140, 143, 146–147, 153–154, 157, 164, 166, 171, 173–174, 182, 192, 194, 199, 200
Гійюмаа 44
Гіммлер Генріх 123, 170
Гіннінен П. Ю. 106
Гітлер Адольф 20, 25, 36, 41–42, 51, 68–69, 71, 101, 102, 104–106, 118, 121–122, 124, 135, 150–151, 157, 164, 165, 167, 174–175, 192, 201
Гогланд, острів 157, 170, 174
Голсті Рудольф 29–30, 32–34
Герінг Герман 28, 53, 82, 101, 105
Говоров Л. 160, 167 168
Гріпенберг Г. А. 117
Гюнтер Крістіан 63, 74 75, 79, 81
- Даладье Едуар 69, 82, 84, 88
Даугава, ріка 41, 109
«Демократична Республіка Фінляндія» 55, 60, 61;
- див. також
«Народний уряд»;
«Терійокський уряд»
Демократичний союз народу Фінляндії 182–183, 187, 192, 195
Дерев'янський В. 45–46, 48, 56
Дітль Едуард 123
Договір про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу між Радянським Союзом і Фінляндією 1948 року 192, 194–195, 204
Договір про ненапад між Німеччиною та СРСР 25–26, 38–39, 41, 56, 96, 102, 198
- Енкель Карл 155–156, 169–173, 190
Еркко Ельяс 34, 39, 45, 49–54, 57, 81
Естонія 13, 15–17, 21, 26, 28, 36–37, 41–42, 44–45, 46, 48, 57, 63, 79, 96–97, 144, 150, 177, 180, 198
- Європейський дорадчий комітет 172
Єгері 11, 13, 30
Єгоров О. І. 30
- Жданов Андрій А. 28, 55–56, 61, 84, 179, 180–182, 187, 193
- Зимова війна 4, 6, 56–57, 59, 63, 65–66, 68–69, 71–73, 76–77, 86, 88, 91–95, 98, 104, 107–111, 116–117, 136–137, 139, 140, 148, 167, 179, 184, 190, 200, 203
- Зотов Іван 99, 102, 105
- Іден Ентоні 117, 119–120, 144–145, 151–152, 172
Інґрія 31, 111
Італія 26, 34, 71, 86–87, 122, 150–151
Іхантала 168
Ілга Ірйо 111
- Кавказ 70
Какісалмі (Пріозерськ) 85
«Калевала» 14–15, 125
Калліо Кюості 29–31, 53–54, 59, 76, 80, 102–103
Каппер, сенатор 72
Карелія 8, 32, 85, 91, 115, 125, 132, 156, 190, 204
Карельське академічне товариство 21, 125
Карельський перешийок 46, 48–50, 52, 61, 63, 65, 67–68, 73, 75–76, 79, 83, 87, 111, 113, 115, 147, 153, 159, 160, 162, 167, 170, 199
Касабланка 151
Кастрен У. Й. 180
Каяндер А. К. 30, 32, 59–60
Кейтель Вільгельм 169–170
Кекконен Урго 32, 59, 81, 148, 155, 181, 184, 187, 192
Керр Арчибальд Кларк 173
Ківімакі Т. М. 26, 82, 95, 103, 121, 150, 158, 185
Кіндлебергер Чарльз 186
Кола, півострів 111, 124
Коллаа 83
Коллонтай Александра 74–75, 152, 154–155, 164, 168, 170
Комінтерн 55
Комітет оборони (Фінляндія) 27

- Контрольний комітет союзників 173, 176, 179-180, 184, 187, 189
- Конфедерація фінських профспілок 138, 189
- Коробочкін Максим 192
- Королівська рада 12
- Королівський прусський егер-батальйон 11
- Країни «Осі» 147
- Креве-Мікевічус Вінкас 97
- Кулик Г. І. 88
- Куусамо 84, 89
- Куусінен Герта 188, 193-194
- Куусінен О. В. 55, 60-62, 68, 73, 80-81, 86, 89, 180, 188, 199
- Кюмійокі, ріка 167
- Ладозьке озеро (Ладого) 8, 17, 65, 67-68, 73, 75, 83, 111-113, 159, 163
- Лапландія 92, 110, 123, 136, 149, 150, 157, 159, 175-176, 180, 204
- Лаппеєнрант 164
- Лапуаський рух 20
- Латвія 15, 21, 26, 36-37, 41-42, 44-45, 57, 96, 97, 144, 198
- Лейно Юрьйо 181, 183, 187, 193, 194
- Ленд-ліз 118
- Лескінен Вяйньо 189
- Ленін В. І. 12-13, 25, 69, 197
- Ленінград 31, 35-36, 48-49, 54-55, 57, 65, 71, 73, 88, 104, 109, 113, 115, 118, 131, 145, 152-153, 159-160, 168, 190, 199-200
- Литва 15, 21, 26, 36, 41-42, 44, 57, 96-97, 144, 198
- Ліга Націй 22-23, 25-27, 29, 34, 62, 197
- Лієпаї 42, 44
- Ліінахамарі, порт 98
- «Лінія Маннергейма» див.
- «Маннергейма лінія»
- Лінкоміес Едвін 141-142, 144, 150, 153-154, 163, 165, 170
- Лінна Вяйньо 108
- Літвінов Максим 30, 145
- Лондон 53, 69-70, 117, 119-120, 146, 172, 186, 191, 200
- Лондонський договір 184
- «Лотта Свард» 66, 131, 180
- Лоухі 119
- Лулеа 78
- Людендорф Еріх 12, 197
- Люттер Мартін 52
- «Мажино лінія» 67
- Майданек 123
- Майніла 55-56
- Майнільський інцидент 56
- Майський Іван 69
- Макміллан Гарольд 86
- Маннергейм К. Г. 13, 15-17, 27-28, 39, 46, 50, 52-53, 60, 66-67, 71, 73, 75-76, 80, 82, 84-85, 92-93, 99, 101, 103-104, 111-113, 119-121, 125, 131, 139, 140-142, 144-145, 150-151, 153-155, 160, 162-171, 173-174, 176-177, 180-181, 185, 187, 191, 199
- «Маннергейма лінія» 67-68, 75, 80
- Мерецков К. А. 54, 63, 160, 163
- Медвежегорськ 116, 119
- Міккела 140, 144
- Молотов В. М. 35, 42, 44-45, 48-50, 53-56, 60-61, 66, 71, 73, 75, 79, 81, 84-85, 88-89, 94, 97-99, 102, 106, 148, 151, 155, 172-173, 190, 205
- Молотова-Ріббентропа пакт 42
- Москва 15, 21, 25, 28, 30-31, 33, 35-37, 41-42, 45-46, 48-55, 57, 59, 60, 62, 70-71, 73-75, 79, 81-82, 84, 87-88, 92-94, 96-97, 100, 102-104, 109, 119-120, 144-145, 147-148, 151, 153-156, 164, 167, 169, 170, 172-175, 182, 187-188, 190-193, 195, 200, 203
- Московський мирний договір 57, 85, 89, 91, 94 95, 107, 110, 113, 118, 124-125, 132, 145, 153-154, 173, 200-201
- Мунтер Вільгельм 44
- Мурманськ 65, 115, 118-119
- Мурманська залізниця 71, 84, 104, 115, 118, 120
- Муссоліні Беніто 147
- Нарва, ріка 42, 159
- Нарвік 70, 78, 95
- Народний комісаріат закордонних справ 28, 55
- «Народний уряд» 55, 61; див. також «Терійокський уряд»; «Демократична Республіка Фінляндія»
- Нева, ріка 16, 35, 73, 113, 124
- Ніколай II 10
- Ніукканен Юго 32, 49, 53, 60, 77, 80, 187
- НКВС 33, 56, 100
- Норвегія 26, 38, 53, 63, 70, 73, 78-79, 81, 85, 87-88, 94-96, 98, 101, 150, 159, 175, 176, 200
- Онезьке озеро 17, 111
- Операція Барбаросса 104-107, 201
- Орлов Павел 105
- Остерман Гуго 67
- Остроботнія 13, 20, 103
- Паасікві Ю. К. 14-15, 17, 21, 29, 39, 45-46, 48-49, 50-52, 57, 60, 75, 77, 80, 84, 92, 97-98, 103-105, 148, 154-156, 169, 173, 181, 183-184, 187-192, 194-195, 199, 204
- Пакт Молотова-Ріббентропа див. Молотова-Ріббентропа пакт
- Пакт Рюті-Ріббентропа див. Рюті-Ріббентропа пакт
- Палдіскі 44, 48, 89
- Париж 53, 70, 96, 189-190, 200
- Паризька мирна конференція 189-190
- Паризький мирний договір 57, 204
- Партія національної коаліції 16, 21, 31, 141, 143, 149, 169, 195
- Патріотичний народний рух 20, 29, 32, 38, 122, 124, 149, 171
- Пеккала Мауно 115, 135, 141, 147, 183, 187, 190, 192-193
- Петроград 13, 16-17
- Печенга (Петсамо) 17, 48, 65, 68, 70, 85, 89, 92, 97-99, 104, 122, 134, 145, 149, 150, 152, 154, 156, 173, 175-176, 201
- Петрозаводськ 115
- Політбюро 28, 73
- Порккала, мис 46, 173-174, 177, 190, 203, 205
- Прогресивна партія 16, 19, 32, 34, 60, 103, 142, 155, 165, 182
- Прокопе Ялмар Йоган 72, 118
- Пьотр Великий (Пьотр I) 9, 11, 177
- Пятс Константін 44, 96
- Раате 75
- Рада Ліги Націй 62
- Рада народних комісарів 12
- Рамсей Генрік 142, 158, 165, 174

- Рангель Ю. В. 103, 123-124, 141, 144
 Рибачий, півострів 46, 61, 84, 85
 Ріббентроп Іоакім фон 41-42, 71, 82, 150, 157, 164-165
 Рованієме 98
 Рузвельт Франклін Д. 53, 72, 117-118, 145, 151-152, 167, 202
 Румунія 37, 97, 101, 104, 145, 151, 158, 170, 172, 174, 176, 185, 191, 193
 Рух Лапуа *див.* Лапуаський рух
 Рюті Рісто 60, 68, 70, 73-77, 80, 84, 92, 96, 99, 101, 103, 105, 107, 111-112, 119, 121, 131, 140-142, 144-145, 150, 152-153, 156, 163, 165-166, 168-169, 171, 184-185
 Рюті-Ріббентропа пакт 166

 Сааремаа 44
 Савоненков Г. М. 176
 Саймаа, озеро 85, 92, 113
 Салла 84, 89, 92
 Сандлер Рікард 35
 Свінгувуд П. Е. 11-12, 14-15, 20-21, 27, 30-31, 95, 103
 Свір, ріка 111, 113, 115, 124, 149, 159-160
 Селтер Карл 42
 Сігво Аарне 194
 Сііласвуо Ялмар 119, 176
 Сііппайнен Олаві 51
 Сілланпяя Ф.Е. 51
 Скандинавія 8-9, 19, 27-28, 33, 53, 69, 73, 78-79, 87-88, 95, 149, 197-198, 200
 Скандинавська угода про спільну оборону 94
 Смятона Антанас 96
 Советська Карелія *див.* Східна Карелія
 Советський Союз 25-31, 33-38, 41-42, 44-46, 48-49, 51-57, 59-63, 65, 68-71, 73-74, 78-85, 88-89, 91-92, 94, 96-102, 104-107, 109-111, 115-118, 120-122, 129, 137-138, 143-146, 148, 150-156, 158, 163-168, 170-173, 176-177, 179, 181-186, 190-195, 197-205
 Солітандер Аксель 96
 Сортавала 79, 81, 85
 Соціал-демократична партія 31, 63, 94, 123, 137, 141, 144, 147, 166, 177, 182-183, 188, 204
 Соціалістичні брати по зброї 188-189, 194
 Спілка братів по зброї 93, 139, 180, 188-189
 СРСР 7, 25-26, 28, 30-37, 39, 41-42, 44-45, 48-57, 61-62, 69-72, 74, 76-89, 92, 94-99, 101-102, 105-107, 110-111, 116-119, 125, 143-146, 151-152, 156-158, 160, 168-169, 171-173, 177, 179, 181, 185-187, 190-191, 193, 198-204
 Сталін І. В. 33, 41-42, 45, 48-52, 54-55, 57, 59, 61, 68-69, 73, 75-76, 88, 105, 117, 120, 144-145, 148, 152, 157, 159-160, 167-168, 177, 187, 190-192, 195, 198-199, 202-203
 Сталінград 143-144
 Стокгольм 35, 39, 54, 74-75, 77, 84, 99, 145-147, 153-155, 164, 168, 170
 Столберг К. Ю. 16, 17, 19
 Сумма 68, 73, 76
 Суомуссалмі 75
 Східна Карелія 8, 14-15, 17, 21-22, 31-32, 61, 111-113, 115-116, 124-129, 131-132, 137, 144, 146-147, 149, 160, 162-163, 168
 Східний пакт 26

 Талвела Пааво 83, 104
 Таннер Вяйньо 15, 31-32, 38-39, 49-50, 52, 60, 70-71, 73-80, 84, 87, 92, 98-99, 103, 112, 115, 120, 135, 137, 139, 140-142, 144-145, 157, 163, 165-166, 168-170, 173-174, 183-185, 188
 Тарту 6, 17, 49
 Тартуський (Дорпатський) мирний договір 21, 45, 98, 110
 Тегеран 151, 155
 Тегеранська конференція 202
 Терійока 60
 «Терійокський уряд» 61, 188
див. також «Народний уряд»; «Демократична Республіка Фінляндія»
 Тимошенко С. К. 76, 83, 89
 Тихвін 113
 Товариство миру і дружби між Фінляндією та Советським Союзом 94, 98-100
 Толваярва 68, 73
 Торніо 176
 Тред-юніонізм 20
 Троїстий пакт 122

 Угорщина 15, 71, 135, 151, 157-158, 176, 185, 191, 193-194

 Фагергольм К. А. 189, 193, 195
 Фінляндія 7-17, 19-23, 25-39, 41-42, 45-46, 48-57, 59-63, 65-89, 91-92, 94-113, 115-129, 131-160, 163-177, 179-195, 197-205
 Фінська затока 8, 11, 13, 16, 35, 36, 44-46, 48-49, 61, 67, 73, 75, 79, 85, 89, 149, 157, 159-160, 162, 170, 177, 200
 Фінська комуністична партія 15, 20, 31, 56, 94, 100, 182, 193, 195
 Фінська «Народна армія» 55
 Фінт Райнер фон 96
 Фрідріх Карл князь Гессенський 14

 Цивільна гвардія 11, 13, 19, 20, 66, 167, 180
 Чемберлен Невіл 69
 Червона гвардія 11, 13
 «Червоний бунт» 21
 Черчилль Вінстон 120, 151, 152, 202

 Шапошніков Б.М. 54
 Шведська народна партія 16, 32, 52, 125, 142, 147, 155, 157, 166
 Швеція 8, 9, 22, 26-27, 30, 34-35, 38, 53-54, 63, 70-71, 73-74, 76-81, 86-87, 94, 98-99, 105, 134-135, 146-147, 153-156, 166, 170, 175-176, 184, 199, 202
 Шенфельд Артур 146
 Шнурре Карл 105
 Штейнгарт Лоуренс 53, 73, 84, 85
 Штеменко С.М. 160
 Шуленбург Фрідріх Вернер фон дер 71

 Юденіч 16
 Юссарі 50-51, 76

 Японія 20, 36, 122, 151
 Ярцев Борис 33

**Олі Вехвіляйнен
Фінляндія в другій світовій війні:
між Німеччиною і Росією**

Головний редактор: Юлія Олійник
Редакція: Лесь Белей
Коректура: Леся Марченко
Дизайн: Юрко М. Барабаш

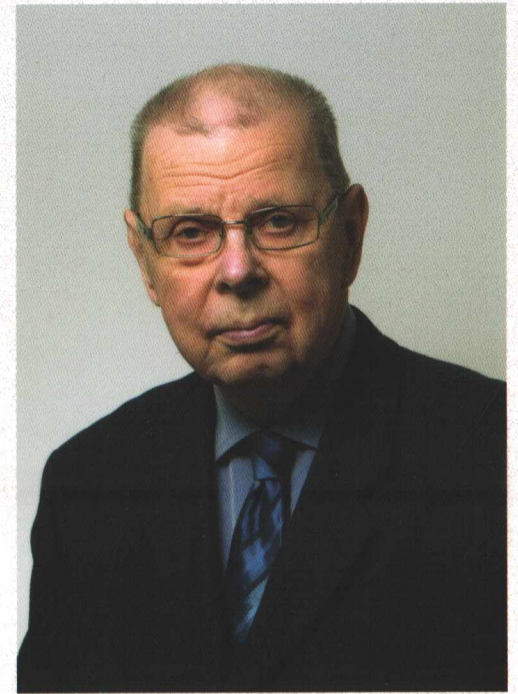
Підписано до друку 28.07.2010.
Формат 70*100/16
Умови. друк. арк. 20,64
Облік.-видавн. арк. 12,28
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура Fedra Serif A Pro
Наклад 2000 екз.
Замовлення № 10-137

**TEMP
PORA**

ТОВ «ТЕМПОРА»
01030, м. Київ,
вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»
м. Київ, вул. Віскозна, 8.
тел. 503-00-45

Оллі Вехвіляйнен (нар. 1933) —
фінський історик, професор-емерітус
Тамперського університету (Фінляндія).
Очолював редакційну раду тритомової
праці про Фінляндію у Другій світовій
війні, яка побачила світ у 1989–1992 рр.
Також Вехвіляйнен у співавторстві
з російськими істориками видав
працю про Зимову війну.

«Незалежна Фінляндія постала з політичного й соціального хаосу, спричиненого Першою світовою війною. Поразка Росії та жовтнева революція уможливили те, про що фіни могли лише мріяти: розрив столітнього союзу між Фінляндією та її могутнім східним сусідом. Фінляндія не стала ані соціалістичною державою, якою її уявляв Ленін, ані васалом Німеччини. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні Фінляндія стала демократичною республікою, чий політичні традиції та суспільні цінності пов'язували її зі Скандинавією та найбільшими демократіями Заходу.»

«Здобувши незалежність, Фінляндія мала знайти своє місце в Європі, чию політичну карту було повністю перемальовано. Між Німеччиною і Росією постало півдюжини нових держав. Тінь східної загрози висіла над Фінляндією, визначаючи її зовнішню політику і військове планування. Найважливішим завданням зовнішньої політики країни було заздалегідь заручитись сторонньою підтримкою на випадок крайньої потреби. Зимова війна і Московський мирний договір кинули Фінляндію в обійми Німеччини. Первісно Фінляндія хотіла стати союзницею великих держав Заходу, щоб заручитись їхньою допомогою та зберегти відкритими свої зовнішньоторговельні зв'язки, але ця можливість зникла після окупації німцями Норвегії та падіння Франції. Знищення решток незалежності у країнах Балтії стало справжнім шоком для фінів і викликало в них жах від думки, що тепер черга за Фінляндією. У цій ситуації Німеччина становила єдину протипагу ССРСР на півночі.»

ОЛЛІ ВЕХВІЛЯЙНЕН

